

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СКОРОХОД ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 930:37.091.8(477)«17/18»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД: ІСТОРІОГРАФІЯ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни
03 Гуманітарні науки
032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Скороход

Науковий керівник: Орлик Василь Михайлович,
доктор історичних наук, професор

Кропивницький – Переяслав-Хмельницький – 2018

АНОТАЦІЯ

***Скороход О. В.* Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період : історіографія. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (032 – Історія та археологія). – Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, 2018; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2018.

У дисертації вперше у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено комплексне історіографічне дослідження економічної політики російського уряду на Півдні України у дореформений період. Виокремлено тематичні напрямки вивчення проблеми з обґрунтуванням їх у контексті розвитку вітчизняного історіографічного процесу, новітніх теоретичних підходів і методології. Всебічно проаналізовано основні етапи, напрями та особливості вивчення теми. Виділено три історіографічні напрями наукової розробки проблеми: історіографія реалізації політики у сфері заселення та освоєння регіону, вивчення торговельної політики та фінансової. У межах вказаних напрямів простежуються такі піднапрями: дискусія щодо переважаючої ролі урядової чи народної колонізації; осмислення політики щодо іноземців як фактору розвитку сільського господарства та промисловості; роль особистості в історії економічного зростання Півдня України в інтерпретації істориків; вивчення заходів щодо включення регіону до внутрішнього ринку Російської імперії; висвітлення у працях вчених зовнішньоторгівельної політики російського уряду в краї; історіографія урядових дій по облаштуванню інфраструктури; наукова розробка податкової політики; дослідження митної політики; історична думка про грошовий обіг, формування

банківської системи, кредитування та страхування. В межах кожного з проблемних напрямів виокремлюються шість історіографічних етапів наукової розробки проблеми: 1) друга половина XVIII – початок XIX ст., 2) середина XIX ст., 3) остання чверть XIX – початок XX ст., 4) 20-і – початок 30-х рр. XX ст., 5) середина 30-х – друга половина 80-х рр. XX ст., 6) рубіж 80–90-х рр. і триває по сьогодні. Кожен з етапів відображає основні тенденції світової та української історичної науки в інтерпретації проблем історії економічної політики Російської імперії в цілому і, зокрема, на Півдні України. Увесь історіографічний матеріал до теми розподілений на декілька видових груп: 1) документальні джерела та праці археографічного характеру; 2) узагальнювальні та монографічні видання, дисертації, статті з історії економічної політики російського самодержавства по всій імперії, українських землях та на Півдні України; 3) довідкові видання та рецензії; 4) матеріали наукових конференцій.

Розкрито особливості історіографічного вивчення кожного з аспектів заявленої теми на кожному з етапів. Еволюція висвітлення теми демонструє її розвиток від статистичних оглядів першої половини XIX ст. до сучасних ґрунтовних індивідуальних та колективних праць. З'ясовано, що пріоритет вивчення різних компонентів економічної політики належить сучасним історичним студіям.

У ході історіографічного аналізу теми виявлено першочергову роль дожовтневих вчених у появі та розвитку наукових поглядів, які знайшли прибічників серед дослідників наступних поколінь. Встановлено пріоритет загальноімперського контексту наукового розроблення теми у вчених XIX та XX століть. Показано, що попри неоднозначний характер радянської історіографії, мали місце окремі зрушення в дослідженні теми, пов'язані з вивченням соціального складу населення, що заселяло південноукраїнський терен, а також студіювання торгівельної політики.

Акцентовано увагу на тому, що означена тематика в історіографічному плані постає багатоаспектним і складним комплексом питань вітчизняної історії

кінця XVIII – першої половини XIX ст., поєднуючи в собі напрацювання у сфері економіки, права та історії. При цьому доведена винятковість Півдня України як об'єкта постійного впливу російського імперського уряду. Усі дослідники як загальноекономічних, так і спеціальних господарських проблем історії регіону відзначають етнічну строкатість Півдня України як визначальний фактор розвитку його господарства. Дослідження соціально-економічного укладу та розвитку окремих етнічних груп доводять, що урядова політика не була визначальним фактором їхнього добробуту. З'ясовано, що виключно досягненням сучасної історичної науки є дослідження ролі особистості в розвитку вказаного регіону.

Підкреслено, що для радянської історіографії було характерним акцентування уваги на тому, що провідним фактором розвитку внутрішнього ринку Російської імперії загалом, та південного регіону України було зростання промислового та сільськогосподарського виробництва, при цьому нівелювалась царська політика. Тож у радянських учених урядова політика або не розглядалась, або піддавалась нищівній критиці.

Встановлено, що більшість видань на усіх етапах історіографічного процесу аналізує зовнішньоекономічну діяльність Російської імперії, не виділяючи окремо українських земель, хоча виключна роль цього регіону у зовнішній торгівлі імперії визнається усіма дослідниками. Визначено, що питанням розвитку торгівельної інфраструктури у регіоні приділялась увага істориків різних поколінь. Підкреслено, що до найбільш досліджених тем належить історія розбудови портів, в той час як історія торгового флоту на Чорному та Азовському морях знаходиться на маргінесі наукового пізнання.

З'ясовано, що різні складові фінансової політики досліджувались досить фрагментарно і нерівномірно, досить часто тема вивчалась через призму дослідження особливостей законодавства та адміністративного устрою. До найкраще досліджених складових фінансової політики належать податкова та

митна, а банківська справа, кредитування та страхування поки що залишаються осторонь наукового осмислення.

Наголошено на недостатності та нерівномірності вивчення історії грошового обігу на території Півдня України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Ученими зроблено спроби дослідити монетний обіг на окремих територіях, у той час як репрезентована джерельна база дозволяє створити загальну картину особливостей грошового ринку південноукраїнських земель. Історія грошового обігу на території Запорозької Січі не залишилася поза фокусом наукових студій. Найбільш вивченим у цьому плані є період Нової Січі, проте більш рання доба описується виключно поверхово. Зазначена відсутність спеціальних публікацій з історії курсування монет на Запорозжжі та історіографії цього питання, що відкриває широкі перспективи для подальших досліджень.

Серед перспективних тем визначено наступні: економічний внесок окремих етносів у розвиток економіки краю, вклад окремих історичних постатей у розвиток господарства Півдня України, грошовий обіг, кредитування та страхування; історія облаштування портів, будівництва та розвитку торгового флоту у чорному та азовському морях. Визначено, що періодові кінця XVIII – першої половини XIX ст. приділяється, недостатня увага, що відкриває широку перспективу його дослідження. З урахуванням проведеного історіографічного вказано на відсутність комплексного дослідження з історії економічної політики царського уряду у сфері розвитку внутрішньої торгівлі на Півдні України. Накопичений попередніми поколіннями фактичний матеріал та джерельна база, а також сучасні напрацювання з історії окремих складових такої політики відкривають перспективу появи такої праці у майбутньому.

Наукова та практична цінність роботи полягає у тому, що узагальнення, оціночні судження й висновки, методологічні підходи автора сприятимуть всебічному науковому осмисленню історії й історіографії соціального, економічного, етнічного, політичного життя України та окремих її регіонів кінця XVIII – першої половини XIX ст. Теоретичні результати, систематизований

історіографічний матеріал та висновки можуть бути використані в подальшій науковій розробці проблем історії України, історії економічної політики, економічної історії, історії українсько-російських відносин, а також у підготовці навчальних посібників для студентів вищих закладів освіти. Узагальнення, фактичні матеріали й оцінки дисертації можуть бути використані при написанні загальних і спеціальних праць з історіографії історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст.; вони сприятимуть усебічному науковому осмисленню історії вітчизняної економіки та міжрегіональних зв'язків; можуть скласти основу лекційних і семінарських занять у закладах освіти. Дослідження історіографії економічної політики набуває не лише наукового значення, але й очевидного практичного інтересу.

Ключові слова: історіографія, історіографічний процес, вітчизняна історична наука, історіографічне джерело, економічна політика, російський уряд, Південь України, дореформений період.

ABSTRACT

Skorokhod O. V. The Russian government's economic policy in the South of Ukraine in the pre-reform period : historiography. – Qualifying paper. Manuscript copyright.

A thesis is submitted for obtaining a Candidate Degree in history (for the PhD), by speciality 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines (032 – History and Archaeology). – Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, 2018; State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnysky National Pedagogical Hryhorij Skovoroda University», Pereyaslav-Khmelnysky, 2018.

In the thesis for the first time in the national and foreign historical science a comprehensive historiographic study of the Russian government's economic policy in the South of Ukraine in the pre-reform period was carried out. The thematic directions

of the study of the problem with their substantiation in the context of the development of the national historiographical process, the latest theoretical approaches and methodology are singled out. The main stages, directions and peculiarities of studying the topic are analyzed in detail. Three historiographic directions of scientific development of the problem are identified: historiography of the implementation of the policy in the sphere of population and development of the region, studying trade policy and financial. Within these areas, the following sub-directions can be traced: discussion of the prevailing role of government or popular colonization; understanding of foreign policy as a factor in the development of agriculture and industry; the role of personality in the history of economic growth of the South of Ukraine in the interpretation of historians; study of measures to include the region in the internal market of the Russian Empire; coverage in the writings of scientists of the foreign trade policy of the Russian government in the province; historiography of government actions on infrastructure development; scientific development of tax policy; customs policy research; historical thought about money circulation, banking system formation, lending and insurance. Within each of the problem areas, six historiographic stages of the scientific development of the problem are distinguished: 1) the 2nd half of the XVIII – early XIX century; 2) the middle of the XIX century; 3) the last quarter of the XIX – early XX century; 4) the 1920th – the beginning of the 1930's; 5) the mid-1930's – the 2nd half of the 1980's 6) the turn of the 1980's and 1990's and continues to this day. Each of the stages reflects the main tendencies of world and Ukrainian historical science in interpreting the problems of the history of economic policy of the Russian Empire in general and, in particular, in the South of Ukraine. All historiographical material to the topic is divided into several specific groups: 1) documentary sources and works of archeographical nature; 2) generalizations and monographs, thesis', articles on the history of Russian autocracy' economic policy throughout of the empire, the Ukrainian lands and the South of Ukraine; 3) reference publications and reviews; 4) materials of scientific conferences.

The peculiarities of historiographical study of each aspect of the stated topic at each of the stages are revealed. The evolution of the topic's coverage demonstrates its development from the statistical surveys of the first half of the nineteenth century. to modern solid individual and collective works. It has been determined that the priority of studying various components of economic policy belongs to modern historical studios.

During the historiographical analysis of the topic the primary role of the pre-October scientists in the emergence and development of scientific views, which found supporters among researchers of subsequent generations, was identified. The priority of the general-imperial context of the scientific development of the topic in the nineteenth and twentieth centuries was established. It has been shown that despite the ambiguous nature of Soviet historiography, there have been some changes in the study of topics related to the study of the social composition of the population inhabiting the southern Ukrainian territory, as well as the study of trade policy.

The attention is focused on the fact that the mentioned themes in the historiographical plan are a multifaceted and complex set of questions of national history of the end of the XVIII - the first half of the nineteenth century, combining work in the field of economics, law and history. This proved the exclusiveness of the South of Ukraine as an object of the permanent influence of the Russian imperial government. All researchers of both general economic and special economic problems of the history of the region point out the ethnic diversity of the South of Ukraine as a determining factor in the development of its economy. Research on the socio-economic structure and development of individual ethnic groups proves that government policy was not a determining factor in their well-being. It is revealed that the achievement of modern historical science is the study of the role of personality in the development of the specified region.

It was emphasized that for Soviet historiography it was characteristic to emphasize the fact that the leading factor in the development of the internal market of the Russian Empire in general and in the southern region of Ukraine was the growth of industrial and agricultural production, while the tsarist policy was leveled out. So, in

Soviet scholars, government policy was either not considered, or subjected to devastating criticism.

It was established that most editions at all stages of the historiographical process analyzes the foreign economic activity of the Russian Empire without isolating the Ukrainian lands separately, although the exclusive role of this region in the foreign trade of the empire is recognized by all researchers. It was determined that the issues of the development of trade infrastructure in the region were given attention of historians of different generations. It is emphasized that the history of the development of ports is the most studied topic, while the history of the merchant fleet in the Black and Azov Seas is on the margin of scientific knowledge.

It was found that various components of financial policy were studied rather fragmented and uneven, often the topic was studied through the prism of the study of the peculiarities of legislation and administrative system. The best investigated components of financial policy include tax and customs, while banking, lending and insurance still remain aside from scientific reflection.

The insufficiency and unevenness of the study of the monetary circulation in the territory of the South of Ukraine in the end of the XVIII - the 1st half of the XIX century was emphasized. The scientists made attempts to investigate the monetary circulation in separate territories, while the represented source base allows creating a general picture of the peculiarities of the money market of the southern Ukrainian lands. The history of money circulation on the territory of the Zaporizhzhya Sich remained outside the focus of scientific studies. The New Sich period most is the studied in this plan, but the earliest date is described only superficially. The absence of special publications on the history of coin circulation in Zaporozhye and the historiography of this issue open wide prospects for further research.

Among the promising topics, the following were determined: the economic contribution of certain ethnic groups to the development of the region's economy, the contribution of certain historical figures to the development of the economy of the South of Ukraine, money circulation, lending and insurance; history of port

construction, construction and development of a merchant fleet in the Black and Azov seas. It is determined that the period of the end of XVIII - the 1st half of the XIX century. paid insufficient attention, which opens up a wide perspective of its research. Taking into account the historiography, the absence of a comprehensive study on the history of the tsarist government's economic policy in the field of development of domestic trade in the South of Ukraine is indicated. The actual material and source base accumulated by previous generations, as well as the current developments in the history of the individual components of such a policy, open the prospect of such work in the future.

The scientific and practical value of the work consists in the fact that the synthesis, estimation judgments and conclusions, methodological approaches of the author will contribute to a comprehensive scientific understanding of the history and historiography of the social, economic, ethnic, political life of Ukraine and its individual regions at the end of the XVIII - the first half of the nineteenth century. The theoretical results, systematized historiographical material and conclusions can be used in further scientific development of the problems of the history of Ukraine, history of economic policy, economic history, the history of Ukrainian-Russian relations, as well as in the preparation of study guides for students of higher educational institutions. Generalization, factual materials and evaluations can be used for writing general and special works on the historiography of Ukrainian history at the end of the 18th - the 1st half of the XIX century; they will contribute to a comprehensive scientific understanding of the history of the domestic economy and interregional ties; can form the basis of lectures and seminars in educational institutions. The study of the historiography of economic policy acquires not only scientific significance, but also obvious practical interest.

Key words: historiography, historiographical process, national historic science, historiographic source, economic policy, Russian government, South of Ukraine, pre-reform period.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Скороход О. В. Сербська тематика на сторінках журналу «Кіевская старина». *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2014. Випуск 19. С.242-247.
2. Скороход О. В. Тематика вітчизняних дисертаційних досліджень 1950-х – 2010-х рр. з історії українсько-сербських зв'язків. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. 2014. Вип.89. С.105-108.
3. Скороход О. В. Радянська наука 20-х - першої половини 50-х рр. про українсько-сербські зв'язки XVIII – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Випуск 43. С.260-266.
4. Скороход О. В. Публікації 1860–80-х рр. у Російській імперії з історії українсько-сербських зв'язків. *Гуржіївські історичні читання*. 2014-2015. Вип. 8-9. С. 12-14.
5. Скороход О. В. «Українсько-сербський збірник: УКРАС (Історія. Культура. Мистецтво)» та його місце в історіографії історії відносин двох народів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип.1. Ч.1. С.221-225.
6. Скороход О. В. Роль народної та урядової колонізації Півдня України у дореформений час: історіографія. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2016. Вип. 2(2). С. 25-33.
7. Скороход О.В. Історія вивчення державної політики щодо включення Півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії дореформеної доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя*. 2017. Вип. 48. С.220-229.

Статті в іноземних виданнях:

8. Скороход О. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія. *Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. 2015. №15. s.13-23.

9. Скороход О. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. *Forum numizmatyczne №1. Pieniądz i mennice*. 2016. s.164-168.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

10. Скороход О. Відносини сербських переселенців із козаками у середині XVIII ст.: історіографія питання. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. праць*. К., 2014. Вип. 23. С.265-274.

11. Скороход О. До історіографії грошового обігу на Півдні України у дореформений період. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С.75-77.*

12. Скороход О. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С.79-82.*

13. Скороход О.В. До історіографії питання політики російського уряду у сфері хлібної торгівлі на Півдні України у дореформений період. *Історичні етюди : зб. наук. пр. Д., 2017. Вип.5. С.138-142.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Стан наукового розроблення теми	10
1.2. Джерельна база.....	26
1.3. Теоретико-методологічні засади	30
РОЗДІЛ 2. НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОЛІТИКИ ІМПЕРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	34
2.1. Урядова чи народна домінанта в колонізації Півдня України: історіографічна дискусія	34
2.2. Вивчення урядової політики щодо іноземних колоністів як одного з факторів розвитку сільського господарства і промисловості регіону.....	51
2.3. Історіографія дослідження ролі особистості в історії економічного зростання Півдня України	65
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СФЕРІ ТОРГІВЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ.....	81
3.1. Історіографія державної політики щодо включення Півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії	81
3.2. Висвітлення зовнішньоторговельної політики російського уряду щодо південноукраїнського регіону кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.	104
3.3. Історія вивчення урядових дій з облаштування чорноморських та азовських портів, будівництва торгового флоту та розвитку шляхів у регіоні	121
РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ОЦІНКАХ НАУКОВЦІВ.....	142
4.1. Податкова політика російського уряду на Півдні України у працях науковців	142
4.2. Наукове осмислення митної політики в південних губерніях	153

4.3. Історіографія урядової діяльності з регулювання грошового обігу, формування банківської системи, кредитування та страхування на Півдні України	170
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	192
ДОДАТКИ.....	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ГПЧ – Гуржіївські історичні читання

ЗДУ – Запорізький державний університет

ЗІФ ОДУ – Записки історичного факультету Одеського державного університету

ЗІФ ОНУ – Записки історичного факультету Одеського національного університету

ЗНУ – Запорізький національний університет

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ИТУАК – Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии

КС – «Киевская старина»

НИНИ – Новая и новейшая история

ТНПУ – Тернопільський національний педагогічний університет

УІЖ – Український історичний журнал

ЧОИДР – Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете

ВСТУП

У другій половині XVIII ст. внаслідок російсько-турецьких війн до Російської імперії було приєднано Північне Причорномор'я. У 1774 р. за Кючук-Кайнарджийським мирним договором Російська імперія отримала землі між Дніпром і Бугом та опорні пункти на Керченському півострові; у 1783 р. до монархії Романових було долучено увесь Крим; за Ясським миром 1791 р. імперія приєднала територію між Бугом і Дністром. Загальний процес територіально-адміністративного облаштування, який розгорнувся на Півдні України в останній чверті XVIII ст., супроводжувався процесами економічної інкорпорації південноукраїнських земель до складу Російської імперії, що охоплювали колонізацію Степової України, поширення на українські терени російської фінансової та податкової системи і становлення південноукраїнських земель як складової російської торгівлі. Зрозуміло, що ці явища не могли залишитися поза увагою науковців та дослідників різних поколінь. Необхідність розуміння особливостей економічного розвитку держави актуалізує вивчення історичного досвіду проведення господарської політики.

Актуальність дослідження історіографії економічної політики російського уряду на Півдні України зумовлена двома складниками. По-перше, наразі бракує змістовної узагальнюючої праці з історіографії означеної проблеми. Водночас наявна необхідність переосмислення етапів розвитку історії та інших наук, сфера інтересів яких охопила питання російської імперської економічної політики. По-друге, синтез рівня наукового висвітлення зазначеної теми допоможе з'ясувати обсяг питань, які оминули увагою вчені, що надалі сприятиме різносторонньому та глибокому аналізу політики царату щодо Південного регіону України. Актуальність теми посилюється також необхідністю вивчення яскравих особливостей регіону, який у поєднанні з іншими створює неповторний образ України – єдиної у своїй різноманітності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дослідження виконувалося відповідно до загального напрямку науково-

дослідницької теми кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету: «Проблеми нової та новітньої історії Східної Європи» (номер державної реєстрації 0109U005319).

Об'єктом дисертаційного дослідження є комплекс історіографічних джерел із проблем історії економічної політики російського уряду на Півдні України.

Предметом дослідження є основні тенденції, зміст та особливості процесу наукового осмислення проблеми економічної політики російського самодержавства на Півдні України.

Хронологічні рамки пропонованого дослідження характеризуються двома вимірами – історіографічним та конкретно-історичним. Перший рівень визначається часовим відтинком кінця XVIII – початку XXI ст., тобто періодом, у якому відбувалося нагромадження досліджень означеної проблеми, другий рівень визначається часовим простором 1752 – 1861 рр., у якому нижня межа є датою появи Нової Сербії та часом початку господарського освоєння царатом Півдня України, а верхня межа позначає початок демократичних реформ у Російській імперії, що відкрили якісно новий етап у розвитку її економіки.

Географічні межі визначаються кордонами трьох губерній Російської імперії – Таврійської, Катеринославської та Херсонської.

Метою роботи є вивчення основних періодів, особливостей і тенденцій розвитку наукового студіювання політики російського самодержавства у царині політики, спрямованої на господарське освоєння Півдня України протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Реалізація цієї мети передбачає вирішення наступних завдань:

- окреслити стан наукового розроблення теми в історіографії; охарактеризувати історіографічні джерела, визначаючи рівень їхньої об'єктивності, а також періоди розвитку історіографії економічної політики російського царату щодо південноукраїнських земель;

- проаналізувати стан наукового вивчення процесу колонізації та господарського освоєння регіону, розкрити рівень наукового осмислення ролі особистості в історії економічного зростання Півдня України;
- охарактеризувати погляди науковців на проведення імперською владою торгівельної політики на Півдні України та з'ясувати рівень висвітлення урядових дій щодо розвитку необхідної для торгівлі інфраструктури в регіоні;
- проаналізувати історіографію фінансової політики на Півдні України, що передбачає розгляд наукових праць, які висвітлюють податкову й митну політику в південних губерніях, а також урядову діяльність у сфері грошового обігу, банківської справи, кредитування та страхування;
- визначити недостатньо досліджені аспекти й окреслити вектори наступних студій історії економічної політики російської імперської влади на Півдні України протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Методологічною основою роботи є принципи науковості, системності, всебічності, наступності, об'єктивності та історизму із комплексним застосуванням методів загальнонаукових (аналізу, синтезу, конкретизації), історіографічних (конкретного історіографічного аналізу та синтезу), загальноісторичних (порівняльно-історичного, ретроспективного, методу періодизації, типологічного, хронологічного), спеціально-історичних (біографічного, просопографічного), а також методу економічного аналізу та порівняльно-правового методу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації *вперше*:

- системно та комплексно узагальнено понад двохсотрічний здобуток історіографії економічної політики російського самодержавства на Півдні України протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст.;
- проведено класифікацію та систематизацію комплексу історіографічних джерел з історії економічної політики російського

самодержавства на Півдні України, а також здійснено його характеристику за видами;

- з'ясовано чинники, які впливали на процес розвитку наукового дослідження економічної політики Російської імперії.

Удосконалено та упорядковано комплекс джерел за рахунок включення до наукового обігу результатів наукових пошуків не лише істориків, а й економістів та юристів, котрі досліджували проблеми економічної політики Російської імперії.

Набуло подальшого розвитку висвітлення поглядів учених на економічну політику царського уряду на Півдні України.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає у його теоретичних результатах, систематизації історіографічного матеріалу та висновках, які можуть бути використані в подальшій науковому розробленні питань історії України, історії економічної політики, економічної, соціальної, етнічної історії, історії українсько-російських відносин, історичної біографістики, а також у підготовці навчальних посібників для студентів вищих закладів освіти.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, у якому результати та висновки отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях і методологічних семінарах кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, а також оприлюднювалися на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: XXIV Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (м. Київ, 19-20 березня 2015 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Шості Гуржіївські історичні читання» (з нагоди 100-річчя з дня народження Івана Олександровича Гуржія) (м. Черкаси, 17-18 вересня 2015 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми

нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Кіровоград, 5-6 листопада 2015 р.); Міжрегіональна наукова конференція «Другі Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» для студентів, аспірантів та молодих учених (м. Дніпропетровськ, 6 квітня 2016 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Переяслав-Хмельницький, 22-23 червня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертації оприлюднені у 13-ти авторських публікаціях, з яких 7 – у вітчизняних фахових наукових виданнях, 2 – у зарубіжних, 4 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура й основний обсяг роботи обумовлені метою та поставленими завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (685 позицій). Загальний обсяг дисертації 254 сторінки, із них основного тексту – 193 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового розроблення теми

Питання економічної політики Російського царату щодо Півдня України знайшли відображення у чисельній та тематично й жанрово різноплановій літературі. Різняться в ній також глибина висвітлення проблеми. На різних етапах розвитку історичної науки звернення до наукового осмислення досвіду економічно-політичної діяльності Російської імперії на підвладних їй українських землях передбачало врахування наявної інформації та наукового доробку з проблеми.

Методологічна складність вивчення питань економічної політики, на якій детальніше ми зупинимося далі, полягає у комплексності цього явища, що знайшло своє відображення і в розвитку історіографічних досліджень проблеми. Наявні історіографічні матеріали з порушеного нами питання вважаємо за доцільне умовно поділити на три групи: 1) історіографічні праці – дисертації, монографії, підручники та навчальні посібники, у яких розглядаються проблеми історіографії окремих аспектів та складових економічної політики; 2) історіографічні вступи до монографій і дисертацій, що висвітлюють різні складові чи окремі аспекти економічної політики імперського уряду на Півдні України; 3) статті з історіографії у наукових журналах і збірниках, матеріалах конференцій. Зазначений комплекс історіографічних досліджень своєю чергою поділяється на декілька підгруп відповідно до висвітлюваних проблем: історіографію урядової політики щодо заселення і господарського освоєння краю (політика щодо внутрішніх переселенців, іноземців, вклад окремих осіб), торгівельної політики (зовнішньої, внутрішньої, дій з розвитку торгівельної інфраструктури), фінансової політики (митної, податкової, грошової та ін.). Наразі бракує змістовної узагальнювальної праці з історіографії економічної політики російського імперського уряду на Півдні України в період кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Описуючи першу групу матеріалів, зазначимо, що біля витоків вітчизняних історіографічних пошуків стояли М. Василенко¹, О. Лазаревський², М. Драгоманов³, праці яких побачили світ у кінці позаминулого сторіччя. Наступним кроком у вітчизняній історіографії стала монографія Д. Дорошенка⁴. Період кінця 1920-х – кінця 1980-х рр. позначений компартійним контролем як за історичними, так і за історіографічними дослідженнями, що до певної міри негативно позначилося на їхньому розвитку. Поступове зняття табуованості з ряду проблем історії України призвело до переходу української історичної науки на новий етап. Цей процес ознаменований появою праць О. Реєнта⁵, Я. Калакура⁶, А. Коцура і В. Коцура⁷, В. Капелюшного⁸, І. Колесник⁹, Л. Зашкільняка¹⁰, О. Рафальського¹¹ та ін., що розкривали процес розвитку української історичної науки та її методологію.

Серед історіографічних робіт першої групи особливе місце посідають дослідження О. Оглоблина, Б.-С. Винара, Т. Гончарука. У 1920-х рр. в Україні радянська влада розгорнула нову економічну політику, яка надавала відносну політичну свободу. Завдяки цьому українські історики продовжували плідну працю¹². Як основа історичних досліджень вже на кінець 1920-х рр. утвердилася *«тільки марксистсько-ленінська методологія, сутність якої – ідеї первинного, вирішального впливу економічного розвитку на життя суспільства, ідея класової боротьби, ідея прогресивної ролі пролетаріату і його партії в боротьбі за*

¹ Василенко Н.К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. КС. 1894. №11. С.242-270.

² Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. КС. 1894. №12. С.349-387.; 1895. №2. С.170-186.; 1897. №1. С.92-111.

³ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: вибране. К., 1991. С.461-558.

⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К., 1996. 188 с.

⁵ Реєнт О. Україна XIX-XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І.С., 2009. 486 с.

⁶ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004. 496 с.

⁷ Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. К., 1996. 127 с.

⁸ Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) : Монографія. К. : Олан, 2003. 608 с.

⁹ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К. : Генеза, 2000. 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

¹⁰ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.

¹¹ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. К. : Поліус, 2000. 447с.

¹² Бобіна О. В. Історіографія історії України : Навчальний посібник. – Миколаїв : УДМТУ, 2002. С.8.

встановлення нового справедливого ладу»¹³. Становлення проблеми української економіки як самостійного предмета дослідження в науковій думці вперше охарактеризував О. Оглоблін¹⁴. При цьому, відображаючи сучасний йому стан розробки питання, він зауважив, що *«поняття української економіки ще й поднесь не усталене ні в науковій літературі, ні в широких колах громадянства»*¹⁵, а наукове її дослідження починається вже після 1917 р. У такому контексті цілком закономірним був той факт, що вчені та громадські діячі ще не могли виокремити українські терени, а особливо їхній південний регіон як об'єкт російського економічного впливу. Згідно статті О. Оглобліна, у працях дорадянських авторів мали місце дослідження розвитку загальноімперського ринку, однак аж ніяк не національних окраїн імперії Романових. Схожі думки висловив і відомий учений в еміграції Б.-С. Винар у середині ХХ ст. під час дослідження народного господарства України в економічній системі царської Росії і на додачу зауважив, що *«існував територіально-економічний партикуляризм, що залишив і на сьогодні свої негативні наслідки у розвитку української економічної думки»*¹⁶.

Новітньою і ґрунтовною студією з проблеми є історіографічний нарис Т. Гончарука з історії економіки Наддніпрянщини у ХІХ ст.¹⁷, у якому окремий розділ присвячено визначенню істориками місця українського господарства в економіці Російської імперії та характеру українсько-російських торговельних взаємин. Власне Степова Україна не розглядається дослідником як особливий економічний район, проте Т. Гончаруку вдалося детально висвітлити погляди істориків на одеське порто-франко та його вплив на економіку всієї України. У хронологічному плані науковець розподілив літературу на дореволюційну, 1920-х – середини 1930-х рр. та середини 1930-х – середини 1980-х рр. Т. Гончарук

¹³ Там само. – С.10.

¹⁴ Оглоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці ХІХ – ХХ ст. *Червоний шлях*. 1928. №9-10. С.165-179.

¹⁵ Там само. – С.165.

¹⁶ Винар Б. Колоніалізм в Україні та інші праці. Л., 2005. С.15.

¹⁷ Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини ХІХ ст. : Історіографічні нариси. О. : Астропринт, 1999. 152 с.

наголошує, що у літературі XIX – початку XX ст. *«здебільшого розглядалась торгівля лише між окремими губерніями, оскільки вся Україна як економічний організм тоді практично не розглядалась»*¹⁸. Дотримуючись проблемно-хронологічного принципу викладу матеріалу, вивчення зовнішньої торгівлі учений розподілив на історію експорту, імпорту та транзиту¹⁹.

Наголосимо також на публікаціях, що демонструють наявність певних ідеологічних концепцій щодо регіону, який нас цікавить. Реалізація імперського проекту «Новоросія», тобто політики царського уряду, спрямованої на приєднання південноукраїнських земель до корінної російської території та невизнання українського характеру Півдня України, стала предметом досліджень Ф. Турченка та Г. Турченко²⁰. У їхніх публікаціях акцентується увага на політичних спробах російського уряду долучити південноукраїнський терен до складу імперії не лише у суто правовому розумінні, а й в історичному та етнічному. Автори також вказують на належність Північного Причорномор'я до українських теренів у вітчизняній соціогуманітаристиці XIX – XX ст. Південну Україну як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій розглянув О. Ясь²¹. Основну увагу в його розвідці приділено імплементації термінів «Новоросія» та «Новоросійський край» до наукового обігу орієнтованими на владу істориками як дорадянського часу, так і радянської доби, наведено також українські проекції назви регіону. Згідно праці О. Яся, одним із перших вибудовував свої історичні нариси з акцентом на домінуючу роль російського етносу в освоєнні краю *«напівофіційний історіограф Новоросії»*²² А. Скальковський.

¹⁸ Там само. – С.10.

¹⁹ Там само. – С.98.

²⁰ Турченко Г. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2010. Вип.29. С.77-87.; *Її жс.* Імперський проект «Новоросія» : спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2014. Вип.38. С.88-96.; Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новороссия» : 1764–2014. Юбилей на крови. Запорожье: ЗНУ, 2015. 140 с.

²¹ Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій / О. Ясь. *Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі* / Відп. ред. В.А.Смолій. К., 2016. С. 111–162.

²² Там само. – С.127.

До першої групи також належать історіографічні нариси, що фрагментарно дотичні до предмета нашого дослідження або висвітлюють окремі його аспекти, наприклад, історіографія заселення регіону, вивчення окремих етнічних груп, податкової політики тощо.

Перше узагальнювальне дослідження української та російської історіографії заселення Степової України у XVI–XVIII ст. здійснила Н. Стешенко²³. У її роботі визначено основні віхи розвитку історичної думки з теми, вказано на наявність диспропорції у вивченні окремих аспектів чи етапів досліджуваного процесу. Науковець пише про наявність двох біполярних поглядів, що надавали пріоритет у залюдненні краю українському чи російському етносу відповідно, однак не зупиняється спеціально на їхньому вивченні. У дисертації Г. Чепіги досліджено історію вивчення оборонних споруд краю та їхній ролі щодо його заселення²⁴. На її думку, стереотипною й упередженою є теза про невдачу іноземної колонізації на теренах Південно-Східної України, а *«запобігти подальшому поширенню хибних думок навколо хронології заснування населених пунктів України можна шляхом створення спеціального історіографічного сайту, а також розповсюдженням достовірної науково обґрунтованої інформації»*²⁵.

Частково проблеми вивчення господарства греків в Україні розглядаються у працях М.Араджіоні²⁶ та О. Капінус²⁷. Першим українським історіографічним дослідженням з проблеми вивчення історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI століття) є дисертація Е. Стьопченко²⁸, у якій аналізується формування організаційних установ та наукових товариств, а разом з ними й концепцій вивчення історії німецького населення. Питання соціально-

²³ Стешенко Н. Л. Українська і російська історіографія заселення Степової України в XVI–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2007. 20 с.

²⁴ Чепіга Г.Г. Оборонні споруди Південно-Східної України та їхня роль у заселенні регіону в XVII – XVIII ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2011. 20 с.

²⁵ Там само. – С.18.

²⁶ Араджіони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999. 132 с.

²⁷ Капінус О. Л. Грецькі громади України кінця XVII-початку XXI ст.: історіографія проблеми: авт. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2008. 20 с.

²⁸ Стьопченко Е. М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.): автореферат ... канд. істор. наук: 07.00.06. К., 2010. 20 с.

економічного розвитку окремих етносів на теренах українського степу не стали предметом особного вивчення у зазначених вище працях.

Узагальнив хід вивчення теми етнічної історії Південно-Східної частини України у своїй дисертації В. Гріза²⁹, зазначивши, що інституціоналізація теми як наукової відбулася вже в часи незалежності України. Учений також наголосив на необхідності *«заповнення лакун з досліджень української і російської колонізації регіону, етнічної історії українців і росіян Південно-Східної України»*³⁰. Як провідні регіональні центри вивчення етнічної історії регіону вчений зокрема визначає Запоріжжя, Миколаїв, Донецьк та ін.³¹ Поряд з успіхами В. Гріза критично оцінює якість історичних узагальнень соціально-економічного розвитку етнічних груп Південно-Східної України. Серед їхніх недоліків він називає *«шаблонність та однотипність студій соціально-економічної історії окремих етнічних груп – перш за все німецьких та грецьких колоністів»*³². Наступною проблемою вчений визначив *«використання застарілої методології, традиційних джерельних комплексів, що призвело до дублювання результатів досліджень, що перекочують з однієї праці до іншої»*³³. Ще одним серйозним прорахунком праць із зазначеної проблеми В. Гріза визначив екстраполяцію тенденцій розвитку певних субрегіонів на історію всієї Південно-Східної України.

Узагальнювальною історіографічною працею з проблеми податкової політики російського царату в Наддніпрянській Україні є робота Л. Годунової³⁴. Більшу увагу учена приділила історії дослідження фінансів України-Гетьманщини, за її словами, вивчення в літературі історії оподаткування на Півдні України та встановлення імперського контролю над фінансовими ресурсами цього регіону належить *«до одного з малодосліджених аспектів проблеми податкової*

²⁹ Гріза В. А. Етнічна історія Південно-Східної України (друга половина XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2014. 20 с.

³⁰ Там само. – С.15.

³¹ Там само. – С.16.

³² Там само. – С.17.

³³ Там само. – С.17.

³⁴ Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. 20 с.

політики російського уряду в Україні»³⁵. Оскільки такі регіони як Гетьманщина і Слобожанщина вже мали певну податкову систему, яка зусиллями царських урядовців поступово підпорядковувалася імперській, а Південь України відзначився набагато складнішою ситуацією. По-перше, український Степ до останньої чверті XVIII ст. являв собою самоврядну військово-територіальну організацію – Запорозьку Січ (Військо Запорозьке Низове). Ця територія характеризувалась наявністю власної податкової системи. По-друге, «з 1750-х років імперський центр проводив систематичний наступ на запорозькі терени, створивши на них так звану Нову Сербію в 1752 р. та Новоросійську губернію в 1764 р.»³⁶

На наше переконання, до першої групи доцільно включити дослідження наукової спадщини вчених старших поколінь. Наприклад, ґрунтовним дослідженням ролі А. Скальковського у вивченні Півдня України є праця В. Хмарського³⁷, а також дисертація³⁸ та монографія³⁹ Л. Новікової. О. Оглоблина як дослідника економічної історії українських земель охарактеризували І. Верба⁴⁰ та В. Світлична⁴¹. Дослідник вітчизняної та зарубіжної історіографії XIX – XX ст. С. Водотика, говорячи про школу М. Слабченка, пише, що його учні розвивали основні постулати концепції вчителя – доводили самостійність української історії на ґрунті самодостатності економіки, обґрунтовували провідну роль Одеси в зовнішній торгівлі України, вивчали роль Півдня України у запровадженні ринкових відносин і негативний вплив у цьому імперської політики і російського капіталу⁴².

³⁵ Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII - початок XX ст.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. С.83.

³⁶ Там само. – С.83-84.

³⁷ Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. *Записки історичного факультету*. Одеса, 1998. Вип.6. 319 с.

³⁸ Новікова Л. В. Внесок А.О.Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. О., 2004. 21 с.

³⁹ Новікова Л.В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Одеса: Одеський національний університет, 2012. 463 с.

⁴⁰ Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження). К., 1999. 380 с.

⁴¹ Світлична В.В. О.П. Оглоблин як історик народного господарства України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2003. 19 с.

⁴² Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія. Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. С.249.

Матеріали другої групи, репрезентованої історіографічними вступами до монографій і дисертацій, доцільно розподілити за складовими економічної політики імперського уряду на території українського Півдня, а саме на історіографію політики залюднення, вивчення дій уряду з розвитку торгівлі та інфраструктури, а також фінансової сфери. Щодо праць з історії всього південного регіону, то одним із перших ґрунтовних історіографічних нарисів є відповідні розділи монографій О. Дружиніної⁴³.

Процеси заселення та економічного освоєння південноукраїнських теренів не могли залишитися поза увагою науковців та дослідників різних поколінь. Певне зацікавлення стосувалося також й історіографії проблеми. Перше ґрунтовне комплексне дослідження теми здійснила Н. Полонська-Василенко⁴⁴, у якому підкреслила, що період 1734 – 1775 рр. в історії Півдня України є найменш розробленим в українській та російській історичній науці. Окремий розділ дисертації В. Пірка⁴⁵ приділено аналізу наукового доробку з проблеми, при цьому вчений зазначає відсутність комплексних студій за наявності значної кількості нарисів, *«присвячених окремим питанням, періодам, територіям, навіть населеним пунктам України»*⁴⁶. Характеризуючи сучасний йому стан розробки теми, В. Пірко підкреслює наявність низькопробних публікацій зі спробами применшення ролі українського етносу в процесі освоєння Півдня України.

Т. Гончарук здійснив комплексне ґрунтовне дослідження з історії порто-франко в Одесі⁴⁷, проектів утворення вільної економічної зони на Півдні України, а також з історії його вивчення. За його дослідженням, уже дореволюційні вчені не могли дати однозначної оцінки порто-франко, розділившись на прибічників та противників, при цьому як перші, так і другі *«використовували тезу про суперечності між інтересами регіонів (Одеси та України) і імперії в цілому щодо*

⁴³ Дружиніна Е.И. Северное Причерноморье. 1775-1800 гг. М. : АН СССР, 1959. 279 с.; Її ж. Южная Украина в 1800–1825. М. : Наука, 1970. 383 с.; Її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. М. : Наука, 1981. 207 с.

⁴⁴ Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine (1734-1775). N.Y., 1955. 293 p.

⁴⁵ Пірко В. О. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 1996. 35 с.

⁴⁶ Там само... – С.4.

⁴⁷ Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко. Історія. 1819–1859 рр. О. : Астропринт, 2005. 311 с.

існування режиму вільної торгівлі в Одесі»⁴⁸. У 1920-х рр. як критерій ефективності режиму історики визначали його вплив на економіку лише українських земель, не беручи до уваги російські губернії, більш того, послаблення «впливу російських промислових товарів на Україні вважалося позитивним наслідком порто-франко»⁴⁹. Для радянської повоєнної історіографії було характерним негативне оцінювання впливу порто-франко на економіку краю⁵⁰.

Капітальне дослідження історіографії хлібної торгівлі в регіоні здійснив у відповідному розділі монографії О. Гордуновський⁵¹. Учений зазначив розмаїття літератури з теми уже в ХІХ ст., однак підкреслив, що для цих видань характерною була територіальна й адміністративно-політична невіддільність Півдня України від європейської частини Російської імперії.

Третя група історіографічних робіт – статей у наукових журналах і збірниках – є найбільш чисельною. Саме в цій групі зосереджуються матеріали як із історіографії окремих адміністративних одиниць чи населених пунктів, етносів, так й аналіз окремих видань, видів публікацій чи історіографічних періодів, що висвітлюють певні аспекти економічної політики російського уряду в регіоні.

Наявність наукової дискусії щодо визначення як провідної ролі урядової чи народної колонізації регіону описала О. Скороход⁵². Щодо студіювання заселення краю різними етнічними групами, то найбільшою кількістю публікацій, на нашу думку, представлена історія вивчення німецької колонізації – у працях Е. Стьопченко⁵³, О. Ядловської⁵⁴ та І. Міронової⁵⁵. З приводу праці останньої

⁴⁸ Там само. – С.16.

⁴⁹ Там само. – С.23.

⁵⁰ Там само. – С.26.

⁵¹ Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХ ст. Черкаси : Брама-Україна, 2010. 320 с.

⁵² Скороход О. В. Роль народної та урядової колонізації Півдня України у дореформений час: історіографія. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2016. Вип. 2(2). С. 25-33.

⁵³ Стьопченко Е. М. Дослідження німецького населення Півдня України : регіон. аспект сучас. укр. історіографії. *Університет*. 2009. № 6. С. 60-72.; Стьопченко Е. Німецькі колонії Півдня України в сучасній українській історіографії. *Університет*. 2008. № 5. С. 80-90.

⁵⁴ Ядловська О.С. Німецьке населення Півдня України: історіографія питання за публікаціями 20-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя: ЗНУ*, 2006. Вип. XX. С.435-438.

⁵⁵ Міронова І.С. Німецька колонізація Південної України ХVІІІ-ХІХ ст.: періодизація проблеми. *Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 16 (60). С.81-88.

варто зазначити, що І. Міроною зроблено спробу проаналізувати адміністративно-правові заходи російського уряду, які впливали на процес переселення німців. Окремо слід назвати праці В. Чеботарьової⁵⁶ та Ю. Демури⁵⁷, у котрих висвітлено вивчення соціально-економічного аспекту життєдіяльності німців у регіоні.

У науковій періодичній літературі репрезентована також історія вивчення господарського внеску в економічний поступ краю греків⁵⁸ та євреїв⁵⁹. Щодо інших етнічних груп, публікації торкаються лише стану наукової розробки основних проблем їхнього переселення – причин, шляхів, взаємодії з автохтонним населенням. У статті К. Ступко⁶⁰ аналізуються питання переселення молдаван на територію Півдня України у XVIII – першій половині XIX ст. у наукому здобутку російської імперської, радянської та сучасної історіографії України, Росії, Молдови та Румунії. У публікації М. Косанович⁶¹ аналізуються праці емігрантів із Російської імперії в Югославію щодо висвітлення сербського переселення XVIII ст. Історіографія сербської колонізації Півдня України представлена у публікаціях О. Скороход⁶², яка визначила, що праці з цієї теми зростають у кількісному плані, однак ігноруються економічні питання. Інший дослідник сербів в Україні

⁵⁶ Чеботарева В.Г. Социально-экономические аспекты жизни немецких колоний в российской историографии (40-е годы XIX в. – 1917 г.). *Российские немцы. Историография и источниковедение* : материалы международной научной конференции. Анапа, 4-9 сентября 1996 г. Анапа, 1996. С. 21-43.

⁵⁷ Демура Ю.М. Господарське освоєння Північного Приазов'я німецькими переселенцями (XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2008. №1–2 (37-38). С. 132-137.

⁵⁸ Пилипенко О. Наукова література з історії торговельно-економічної діяльності греків України у XVII – на початку XX ст. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 18. С. 326-332.; Волониць С. До історіографії вивчення історії греків Одеси. *Література та культура Полісся*. Чернігів, 2005. Вип. 28. С. 52-57.

⁵⁹ Рижєва Н. О. Сучасні наукові акценти в історіографічних розробках історії єврейської громади Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. *Історичний архів*. 2013. Вип. 10. С. 174-178.

⁶⁰ Ступко К. В. Переселення молдаван на Південь України у XVIII – першій половині XIX ст.: історіографія проблеми. *ГІЧ*. 2015. Вип. 10. С. 22-24.

⁶¹ Косанович М.М. Русские эмигранты в Югославии о переселении сербов в Российскую империю в середине 18 века. *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*. Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003. Нови Сад, 2005. С.430-436.

⁶² Скороход О. В. Сербська тематика на сторінках журналу «Кієвська старина». *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград, 2014. Вип.19. С.242-247.; Скороход О. В. «Українсько-сербський збірник: УКРАС (Історія. Культура. Мистецтво)» та його місце в історіографії історії відносин двох народів. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2015. Вип.1. Ч.1. С.221-225.; Скороход О. В. Публікації 1860–80-х рр. у Російській імперії з історії українсько-сербських зв'язків. *ГІЧ*. 2014-2015. Вип. 8-9. С. 12-14.; Скороход О. В. Радянська наука 20-х – першої половини 50-х рр. про українсько-сербські зв'язки XVIII – початку XX ст. *Наукові записки історичного факультету ЗНУ*. Випуск 43. 2015. С.260-266.; Скороход О. В. Тематика вітчизняних дисертаційних досліджень 1950-х – 2010-х рр. з історії українсько-сербських зв'язків. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. К., 2014. Вип.89. С.105-108.

С. Шевченко⁶³ вважав серед перспективних проблем вивчення подальші долі переселенців та їхніх нащадків у Російській імперії, СРСР, Україні, оскільки *«після їх асиміляції нерідко збережено прізвиська і антропологічний тип, а можливо й менталітет»*⁶⁴. Дослідник також підкреслив недостатню вивченість повсякденного військово-господарського побуту переселенців.

У сучасній історіографії особливої популярності набувають праці антропологічного забарвлення. Так А. Ложешник спробував охарактеризувати вивчення постатей кошових отаманів⁶⁵. Відповідні публікації у межах здійснення дисертаційних досліджень мають вчені, що аналізували внесок окремих особистостей у розвиток регіону, про що йтиме мова нижче. Поки що єдиним знайденим нами історіографічним нарисом з історії флоту є стаття В.Філаса⁶⁶, однак у ній більша увага приділяється вивченню історії бойових суден, а не торгових. В історичній науці також репрезентовано нарис вивчення континентальної блокади та її значення для торгівлі⁶⁷.

Історіографією економічної політики російського уряду зацікавилася О. Скороход⁶⁸. Дослідники переважно звертались лише до окремих аспектів. Станом наукового висвітлення економічного розвитку міст зацікавилася В. Константинова⁶⁹. Як слушно зазначає дослідниця, науковий рівень наявної з теми літератури досить різний, а *«період останньої чверті XVIII – 1853 р. займає досить скромне місце в цих дослідженнях»*⁷⁰, натомість найбільша увага приділяється радянській добі в історії міст. Схожі висновки проглядаються і в

⁶³ Шевченко С. Публікації з історії Нової Сербії в Україні. *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*. Збірник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003. Нови Сад, 2005. С.473–481.

⁶⁴ Там само. – С.478.

⁶⁵ Ложешник А.С. Постаті кошових отаманів в історії козацьких військ на Півдні України кінця XVIII – першої половини. XIX ст.: історіографія проблеми. *Інтелігенція і влада*. Вип.26. 2012. С159-174.

⁶⁶ Филас В. Зарождение и становление Черноморского флота: историографические и археографические аспекты. / В. Филас. *Причерноморье: история, политика, культура. Серия Новая и новейшая история*. Севастополь: Филиал Московского государственного университета, 2009. С. 34-40.

⁶⁷ Сироткин В.Г. Континентальная блокада и русская экономика (обзор французской и советской литературы). / В.Г. Сироткин. *Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX века*. М., 1969. С.54-77.

⁶⁸ Скороход О. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Krakow-Przemysl, 2015. №15. s.13-23.

⁶⁹ Константинова В. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті ХІІІ – середини ХІХ ст. *Український історичний збірник*. 2005. №8. С. 339-356.

⁷⁰ Там само. – С. 344.

статті О. Бондаренка⁷¹. Л. Іваніченко⁷² здійснює огляд монографічних видань, що стосуються економічного розвитку Одеси від XIX ст. до нашого часу. Дослідниця слушно наголошує, що історики Одеси намагалися довести, що економічного успіху місто набуло за сприяння чинної в їхній час влади⁷³. На думку Л. Іваніченко, об'єктивне висвітлення економічного розвитку Одеси та Одещини простежується у працях авторів незалежної України, які аналізують економіку міста на всіх етапах його розвитку⁷⁴.

Зверталися дослідники й до теми вивчення податкової політики російського уряду на українських землях. Так у статті С. Білівненко висвітлено хід вивчення відкупної системи Півдня України⁷⁵, а в працях В. Орлика – стан наукового розроблення податкових органів Російської імперії в Україні⁷⁶, податкової політики в українському селі⁷⁷.

Досить популярною в історичних колах є тема торгівлі на Півдні України – внутрішньої та зовнішньої. Як справедливо зазначив сучасний дослідник А. Ковальський⁷⁸, радянська історіографія середини 1930-х – середини 1980-х рр. приділяла недостатню увагу аналізу торгівлі населення Півдня України в XIX ст., а в повоєнні роки науковці перейнялися питанням утворення «всеросійського ринку», а саме часу його остаточного формування. Спрямування роботи істориків визначили «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР»⁷⁹, де зокрема зазначалося, що «включення України в систему загальноросійського внутрішнього і зовнішнього ринку при відносно більш високому рівні розвитку продуктивних сил

⁷¹ Бондаренко О.В. Економічний розвиток міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія. *The Caucasus. Integration Journal. Economical and social analysis journal*. 2014. №2. С.25.

⁷² Іваніченко Л. М. Економічна історія Одеси у монографічних дослідженнях. *Інтелекція і влада*. 2014. Вип. 31. С. 212-226.

⁷³ Там само. – С. 212.

⁷⁴ Там само. – С.222-223.

⁷⁵ Білівненко С. М. Історіографія відкупної системи Південної України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. К., 2005. Т. 10. С. 468-478.

⁷⁶ Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми). *УІЖ*. 2005. № 4. С. 190-199.

⁷⁷ Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей)*. 2004. Випуск. 27. С. 224-239

⁷⁸ Ковальський А.В. Торговля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2001. Вип.16. С.182.

⁷⁹ *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР*. М., 1954. 554 с.

Центральної Росії, визначило широкі можливості економічного розвитку України і Росії в цілому. Вихід до Чорного моря мав величезне зовнішньополітичне значення для всієї Російської держави, сприяв економічному розвитку українських і російських земель»⁸⁰. Є. Гловінський, критикуючи роботу радянських істориків з історії народного господарства України⁸¹, пише, що «авторами «Очерків» не узглядено проблеми економічного визиску України по лінії державних фінансів, коли внаслідок нерівномірного розподілу прибутків і видатків державного бюджету Російської держави, фінансовий баланс 9 українських губерній був цілий час активний»⁸².

Дослідниця історії купецтва Т. Шершун⁸³ пише, що О. Оглобин та М. Слабченко перебільшували роль російського капіталу та його питому вагу в українській економіці. Як пише вчена, хибність таких тверджень полягає в тому, що ні дослідники XIX ст., ні дослідники першої третини XX ст. абсолютно не приймали до уваги той факт, що у внутрішній торгівлі переважало саме вітчизняне купецтво⁸⁴. О. Гуржій та О. Гордуновський⁸⁵ здійснили ґрунтовний історіографічний аналіз вивчення хлібної торгівлі на Півдні України. Вагоме місце у науковому доробку з теми учені відводять І. Гуржію, який зважився за умов компартійного диктату писати про одночасне формування зі всеросійським ринком національного⁸⁶. Дослідниця історіографії зовнішньої торгівлі І. Жиленкова⁸⁷ зауважила, що активізація дослідницького інтересу до теми торгівлі, що спостерігалася як в українській, так і в російській історіографії наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., «була пов'язана не лише виключно з

⁸⁰ Там само. – С.15, 31.

⁸¹ Там само.

⁸² Гловінський Є. Советська концепція розвитку народного господарства України. *Український збірник*. – 1957. – Кн.8. – С.85.

⁸³ Шершун Т.М. Купецтво Херсонської губернії в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: історія вивчення. *Записки історичного факультету*. 2005. Вип.16. С.89-99.

⁸⁴ Там само. – С.97.

⁸⁵ Гуржій О., Гордуновський О. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2010. Вип. 20. С. 354-381.

⁸⁶ Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси : Брама-Україна, 2010. С.21.

⁸⁷ Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія. *Грані*. 2016. № 2. С. 69-75.

тогочасними суспільно-політичними процесами, а й відповідала якісно новим економічним тенденціям: ліквідації державної монополії зовнішньої торгівлі, підвищенню ролі митної політики як складової частини загальної економічної політики країни та інституціоналізації експортно-імпоротної діяльності»⁸⁸. Певною мірою вивчення державної політики з формування внутрішнього ринку на Півдні України та наукову дискусію щодо цього процесу дослідила О. Скороход⁸⁹.

Протягом XIX ст. у науковому середовищі Російської імперії можна було спостерігати протистояння двох митних ідеологій, поява яких зумовлена зацікавленістю науковців такими проблемними питаннями як еволюція та запровадження митної політики в економічне життя країни та її вплив на різні верстви населення. Це виявилось в антагонізмі протекціоністської та ліберальної (фритредерської) митної політики. Дослідник митної політики Російської імперії в українських губерніях О. Морозов⁹⁰ описав хід цієї дискусії, зазначивши, що впродовж XIX ст. кожна зі сторін на рівні радикальних методів відстоювала правоту своєї концепції, а на початку XX ст. ідеологічне забарвлення поступово зникає і провідне місце посідає науковий аналіз, зокрема через те, що *«можна було побачити реальні показники урядових заходів у промисловій і митній сферах і, таким чином, науковці отримали відповіді на запитання, які ще у першій половині XIX ст. вважались теоретичними; пройшли етапи становлення і розвинулися у фундаментальні науки – соціологія і статистика, були розроблені методики статистичних досліджень, що, в свою чергу, дало можливість історикам отримати у своє розпорядження більш-менш об'єктивні показники»*⁹¹. У радянській історіографії полеміка з приводу корисності для царської Росії фритредерського чи протекціоністського курсів митної політики також набула

⁸⁸ Там само. – С.72.

⁸⁹ Скороход О. В. Історія вивчення державної політики щодо включення Півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії дореформеної доби. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. Запоріжжя, 2017. Вип. 48. С.220-229.

⁹⁰ Морозов О. В. Історіографія митних відносин в українських губерніях Російської імперії у XVIII-XIX ст. *Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2009. № 6. С.13.

⁹¹ Там само. – С.13.

висвітлення. Українські історики взяли активну участь у вивченні цієї теми в радянський час у першій половині 1920-х рр., коли в історіографії історії економічної політики сформувався «регіональний український» дискурс, у якому аналізувалися роль і місце української промисловості в системі зовнішньоторговельних відносин Російської імперії. Тоді ж були сформовані два підходи до вивчення проблеми: відстоювання тези про колоніальний характер російської митної політики стосовно України та підкреслення того, що українська економіка могла посісти сприятливі позиції на світових ринках лише після своєрідного «технологічного» тренування на внутрішньому ринку імперії⁹².

Наукове осмислення фінансової політики висвітлив В. Орлик⁹³. Історіографічний масив його розвідки охоплює переважно наукову спадщину сучасників досліджуваної епохи: учених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії; проаналізовано також літературу, у якій досліджено вітчизняну історію державних доходів і видатків та відповідну політику. Хід студіювання урядової політики у сфері грошового обігу в регіоні, гроші на Січі⁹⁴ та історію Таврійського монетного двору⁹⁵ описала О. Скороход.

Окремим блоком у цій групі вважаємо за доцільне зазначити статті, що характеризують життєвий шлях та науковий внесок у розвиток теми істориків попередніх поколінь: П. Іванова⁹⁶, Є. Загоровського⁹⁷, М. Грушевського⁹⁸,

⁹² Там само. – С.14.

⁹³ Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. 11. С. 85–95.; Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf (дата звернення 01.04.2017).

⁹⁴ Скороход О. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. *Forum numizmatyczne. Pieniądz i mennice*. Białystok, 2016. s.164-168.

⁹⁵ Скороход О. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький*, 2016. С.79-82.

⁹⁶ Музичко О., Хмарський В. Український історик П.А.Іванов: основні етапи біографії та наукова спадщина. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2007. Вип. 17. С.163-164.

⁹⁷ Музичко О. Євген Олександрович Загоровський (1885–1938) : біоісторичний нарис. *Загартована історією : ювіл. зб. на пошану проф. Н. І. Миронець : з нагоди 80-ліття від дня народж. К.*, 2013. С.257-274.

⁹⁸ Верменич Я.В. Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіонально- історичних досліджень в Україні. *УІЖ*. 1998. № 2. С. 94-95.

С. Шамрая⁹⁹, О. Оглоблина¹⁰⁰, М. Тищенко¹⁰¹, Н. Полонської-Василенко¹⁰², І. Гуржія¹⁰³, А. Бачинського¹⁰⁴, А. Бойка¹⁰⁵.

До третьої групи вважаємо за доцільне включити також рецензії на праці, що висвітлюють проблеми історії економічної політики чи окремих їхніх складових. Наприклад, рецензії на праці О. Оглоблина¹⁰⁶, О. Пиріг¹⁰⁷, Т. Гончарука¹⁰⁸, О. Гордуновського¹⁰⁹ та ін. Необхідно також наголосити на існуванні статей із теми, історіографічні частини яких є обов'язковими згідно вимог оформлення, однак обмеження обсягу публікацій призводить до досить формального та номінального аналізу напрацювань попередніх дослідників проблеми та наголошуванні на недостатності вивчення того чи іншого аспекту проблеми.

⁹⁹ Панькова С.Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла. Грушевського). *Український історик*. 2002. Ч.1–4. С.313-338

¹⁰⁰ Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина. *Український історик*. 1970. №01-03 (25-27). С.31.; Гончарук Т.Г. Торгівля Південної України першої половини XIX ст. в працях О.П. Оглоблина. *Українознавчі діалоги в наукових дослідженнях та практичній діяльності (до 5-річчя відкриття канадсько-українського бібліотечного центру)*. Київ, 2003. С. 22-25.; Його ж. Одеське порто-франко 1819 – 1859 рр. у працях О.П. Оглоблина. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: зб. наук. праць V Міжнар. наук. конф., Одеса, 24-25 квіт. 2015 р. Одеса, 2015. С.70-74.

¹⁰¹ Андрєєв В., Немченко Л. Микола Тищенко: нові матеріали до біографії. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX ст.* 2001. Вип. 6. С. 265 - 269

¹⁰² Ульяновський В. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису / В. Ульяновський. *Полонська-Василенко Н. Історія України* : У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. 4-те вид., стереотип. К. : Либідь, 2002. 672 с. (Репринтне відтворення видання: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Мюнхен, 1972 – 1976). С. V – LXXXVIII.; Швайба Н.І. Боротьба запорожців за свої землі періоду Нової Січі у студіях Н.Д. Полонської-Василенко. *Запорозька старовина*. 2005. Вип.3. С. 57-63.; Швайба Н.І. Міста і села Південної України в спадщині Н.Д.Полонської- Василенко. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. 2006. Вип. 3. С. 17-23.

¹⁰³ Лесніченко В.А. Зовнішня торгівля України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Дослідження проблеми у творчій спадщині І. О. Гуржія. *Історичні і політологічні дослідження*. 2006. №3/4. С.9-15.; Кудінова (Скоряк) А. Г. Українська ярмаркова торгівля у студіях І. О. Гуржія: історіографічний аналіз. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2013. № 2. С. 18–25.; Орлик В. Проблеми фіскальної політики Російської імперії у науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія. *ГІЧ*. Черкаси, 2009. С.25-28.

¹⁰⁴ Бачинська О.А., Самойлов О.Ф. А.Д. Бачинський – дослідник історії Південної України. *Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково дослідницької лабораторії ЗДУ*. 1998. Вип. 3. С.150–154.

¹⁰⁵ Лиман І., Константинова В. Історіографія історії Південної України: видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок». *Чорноморська минушина*. 2012. 7. С. 119-124.; Швидько Г.К. Дослідник історії Півдня України Анатолій Бойко. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. 2011. Вип. 8. С. 4-9.

¹⁰⁶ Слабченко М. [Рецензія] Проф. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Г.И.У. 1925. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1926. Кн. VII–VIII (1926). С.558.

¹⁰⁷ Марочко В.І. [Рецензія] Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). - К., 1996. - 199 с. *УІЖ*. 1998. № 5. С. 139-140.

¹⁰⁸ Мордвінцев В.М. [Рецензія] Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко: Історія.1819-1859 рр. *Інтелегенція і влада*. 2006. Вип. 8. С. 247-249.

¹⁰⁹ Крижановська О.О. [Рецензія] Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 320 с. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* Вип. XVII. С.438-440.

1.2. Джерельна база

Своєрідність та комплексність предмета дисертації визначила специфічність його джерельної бази. Ідеологічні та суспільні обставини формування більшої частини досліджуваного історіографічного матеріалу, різнорівневність теоретико-методологічних підходів у студіюванні проблеми кожного із періодів формування корпусу джерел, що хронологічно обмежені кінцем XVIII – початком XXI ст., дозволяють констатувати розмаїття джерел та їхню досить значну кількісну репрезентацію. Комплексний характер економічної політики змушує дослідника враховувати той факт, що вивчення проблем її історії *«лежить у площині перетину інтересів трьох наук: власне історії, права й економіки»*¹¹⁰.

В основі репрезентативного комплексу обраної теми – історіографічні джерела, а саме комплекс опублікованих праць, у яких характеризується історія економічної політики російського уряду загалом чи окремих її аспектів на Півдні України в другій половині XVIII – першій половині XIX ст., надано відомості з окремих аспектів проблеми. Дану історіографічну базу ми розділили на декілька груп:

1) документальні джерела та праці археографічного характеру;
2) узагальнювальні та монографічні видання, дисертації, автореферати, статті з проблем історії економічної політики російського самодержавства у всій імперії, українських землях та на Півдні України; 3) довідкові видання та рецензії;
4) матеріали наукових конференцій.

Важливість першої групи історіографічних джерел засвідчують слова радянського джерелознавця Б. Кочакова¹¹¹ про те, що *«вивчати історію урядової політики без залучення законодавчого матеріалу – справа цілком немислима»*¹¹². Запорізькими дослідниками під керівництвом А. Бойка було започатковано серію «Джерела з історії Південної України». Важливими також є публікації джерел з

¹¹⁰ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. С.5.

¹¹¹ Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX–XX вв. *Вспомогательные исторические дисциплины*. М.; Л., 1937. С.319-372.

¹¹² Там само. – С.320.

історії окремих складових економічної політики – окремих етнічних груп¹¹³, учасників процесу реалізації урядової політики¹¹⁴. Мають місце також джерелознавчі праці аналітичного характеру¹¹⁵.

Головним об'єктом історіографічного аналізу стали публікації XIX – початку XXI ст. з історії Степового регіону, всієї України, економічної політики Російської імперії та українських земель у її складі в означений час. Передусім, це монографії та праці узагальнювального характеру вітчизняних і зарубіжних учених. Проаналізовані матеріали, що інтерпретують кожен аспект досліджуваної теми, зручно розглядати, послуговуючись концепцією Я. Клаури¹¹⁶. Із восьми періодів, запропонованих цим ученим, наші матеріали зачіпають шість (із третього по восьмий): 1) друга половина XVIII – початок XIX ст., 2) середина XIX ст., 3) остання чверть XIX – початок XX ст., 4) 20-і – початок 30-х рр. XX ст., 5) середина 30-х – друга половина 80-х рр. XX ст., 6) рубіж 80-90-х рр. і триває по сьогодні.

До першого періоду належать праці сучасників досліджуваної епохи М. Чулкової¹¹⁷, А. Скальковського¹¹⁸, Г. Неболсіна¹¹⁹ та ін. Другий період репрезентований працями І. Аксакова¹²⁰, О. Семенова¹²¹ та ін., у яких розглядаються економічні процеси через певний час після їхнього виникнення. Хронологічною відтермінованістю характеризуються і праці третього періоду, що

¹¹³ Підгорна Н.М., Плохій С.М. Джерела з історії німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Український археографічний щорічник*. 1992. Вип. I. С.179-185.

¹¹⁴ Лопатин В. Екатерина Вторая и Г.А. Потемкин. Личная переписка (1769–1791). М.: Perfect MEDIA, 1997. 543 с.

¹¹⁵ Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. К., 2002. 308 с.; Гедьо А. В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–1875 р.: джерелознавчий аспект : дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2006. 431с.

¹¹⁶ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004. С.36-40.

¹¹⁷ Чулков М.Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия. М. : Университетская типография у Н. Новикова, 1785. Т.II. Кн.1. Част.II. С.289-705.

¹¹⁸ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. Одесса: Гор. типогр., 1836. Ч. 1. С.131.; Скальковский А. Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. СПб., 1855. 78 с.

¹¹⁹ Неболсин Г. Статистические записки о внешней торговле России: В 2 ч. СПб., 1835.

¹²⁰ Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 383 с.

¹²¹ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. СПб. : Тип. И.И. Глазунова и К°, 1859. Ч. 1. 295 с.; Ч. 2. 376 с.; Ч. 3. 536 с.

належать перу М. Яснопольського¹²², С. Гулішамбарова¹²³, М. Фірсова¹²⁴, П. Струве¹²⁵, П. Мігуліна¹²⁶, А. Ляхова¹²⁷, Д. Багалія¹²⁸, Д. Яворницького¹²⁹ та ін. Характерною рисою цього етапу є те, що створенням наукових робіт часто займались економісти та правники, для котрих вивчення особливостей економічної політики мало важливе практичне значення.

У працях представників четвертого періоду М. Слабченка¹³⁰, О. Оглоблина¹³¹ та їхніх послідовників М. Кириченка¹³², Б. Винара¹³³ та ін. прослідковуються основи вітчизняних історико-економічних досліджень.

П'ятий історіографічний період репрезентований роботами радянських учених О. Дружиніної¹³⁴, І. Слабєєва¹³⁵, Г. Діхтяра¹³⁶, Б. Миронова¹³⁷, В. Ващенко¹³⁸, М. Злотникова¹³⁹, В. Золотова¹⁴⁰, І. Гуржія¹⁴¹ та ін.

Процеси державотворення в Україні, формування ринкової економіки, власної фінансової системи, вибудовування економічної співпраці з країнами світу спонукають вітчизняних істориків та практиків звертатися до історичного

¹²² Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. *Отечественные записки*. 1871. №7. С.70-120.

¹²³ Гулишамбаров С. Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. СПб : тип. В. Киршбаума, 1898. 244 с.

¹²⁴ Фирсов Н. Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование императрицы Екатерины II. Очерки из истории торговой политики. Казань: Тип. Императорского Университета, 1902. 237 с.

¹²⁵ Струве П. Крепостное хозяйство. СПб., 1913. 340 с.

¹²⁶ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769-1899). В 3 т. Т.1. Харьков, 1899. 632 с.; Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613 – 1912). М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1913. 228 с.

¹²⁷ Ляхов А. Основные черты социальных и экономических отношений в России в эпоху императора Александра I. М., 1912. 169 с.

¹²⁸ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889. 120 с.

¹²⁹ Эварницкий Д. История запорожских казаков. М., 1900. Т.1. 688 с.

¹³⁰ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Харків, 1925. Т. 1. 320 с.

¹³¹ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К., 1925. 232 с.

¹³² Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). Харків : Дніпропетровське ДВОУ видавництво Пролетар, 1931. 172 с.

¹³³ Винар Б. Колоніалізм в Україні та інші праці. Л., 2005. 474 с.

¹³⁴ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. М. : АН СССР, 1959. 280 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. М. : Наука, 1970. 384 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. М. : Наука, 1981. 216 с.

¹³⁵ Слабєев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). К., 1964. 140 с.

¹³⁶ Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. М. : Акад. наук СССР, 1960. 237 с.

¹³⁷ Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. Л., 1981. 259 с.

¹³⁸ Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): автореф. дис... канд. ист. Наук. Одесса, 1972. 31 с.

¹³⁹ Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. М.-Л. : Наука, 1966. 360 с.

¹⁴⁰ Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XIX вв. Ростов, 1966. 47 с.; Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов, 1963. 192 с.; Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. Ростов-на-Дону, 1966. 256 с.

¹⁴¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). К., 1962. 196 с.

досвіду аналогічних процесів на території українських земель. Це спричинило появу праць А. Бойка¹⁴², В. Козирєва¹⁴³, В. Орлика¹⁴⁴, Ю. Сокура¹⁴⁵, О. Доніка¹⁴⁶, О. Реєнта¹⁴⁷, О. Мірущенко¹⁴⁸, О. Гордуновського¹⁴⁹, О. Гуржія і О. Реєнта¹⁵⁰ та ін., у яких висвітлюються різні аспекти та складові економічної політики російського уряду на Півдні України. Під час аналізу джерел п'ятого та шостого періодів враховувався факт апробації матеріалів дисертацій їхніми авторами у вигляді наукових статей, брошур та монографій.

Одним із найзмістовніших вузькопроблемних джерел з теми є наукова стаття. Цей вид джерел відіграв виняткову роль у здійсненні дисертаційного дослідження. Статті, опубліковані у періодичних виданнях від початку XIX ст. до сьогодення, відображають становлення та розвиток поглядів науковців (істориків, правників, економістів), публіцистів, громадських та державних діячів на проблему на кожному етапі її дослідження. Актуальність цього виду джерел спричинена його оперативністю у введенні до наукового обігу нового матеріалу та виокремленням проблемних аспектів у порівнянні з тими видами джерел, що вимагають більшого часу на підготовку та оприлюднення.

Третя група корпусу джерел репрезентована рецензіями на окремі історичні праці, а також довідковими виданнями, серед яких безумовну першість посідають біобібліографічні видання про наукову школу професора А. Бойка¹⁵¹ та довідник

¹⁴² Бойко А. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 1995. 54 с.

¹⁴³ Козирев В. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття : моногр. Запоріжжя, 2006. 417 с.

¹⁴⁴ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.

¹⁴⁵ Сокур Ю. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.). К. : Фейвор, 2009. 202 с.

¹⁴⁶ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К., 2008. 271 с.

¹⁴⁷ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К., 2003. 340 с.

¹⁴⁸ Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. – К., 2015. – 216 с.

¹⁴⁹ Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси : Брама-Україна, 2010. 320 с.

¹⁵⁰ Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Торгівля в Південній Україні організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. В. А. Смолій. К. Інститут історії України, 2017. 155 с.

¹⁵¹ Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок / Упорядники: Ігор Лиман, Вікторія Константінова. Запоріжжя, 2011. 376 с.

дослідників історії Південної України¹⁵². Один з укладачів обох видань представив детальний їхній опис та історію створення¹⁵³.

Відомості про окремі аспекти економічного управління російського уряду українським Півднем відображаються у матеріалах науково-практичних конференцій та круглих столів різних рівнів: «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017 рр.), «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (м. Одеса, 2010–2016 рр.), «Греки у міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії, XVIII – XIX ст.» (Київ – Ніжин, 8-10 жовтня 2010 р.), «Науково-практична конференція, присвячена 240-й річниці від часу заснування Біловезької німецької колонії» (Бахмач, 18-19 верес. 2007 р.), «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпро, 2006–2017), «Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку» (Херсон, 1-24 травня 1997 р.), «Перша Міжнародна наукова конференція “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму» (Київ, 2014)¹⁵⁴ та ін. Ці матеріали складають четверту групу історіографічних джерел нашого дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Здійснення історіографічного, як й історичного, дослідження передбачає застосування ряду принципів, як *«вихідного моменту, керуючого начала, яке лежить в основі тієї чи іншої концепції, певної системи знань»*¹⁵⁵. Одним із фундаментальних вихідних моментів дисертації є принцип об'єктивності, хоча ми усвідомлюємо, що досягти його цілком неможливо з огляду на природу історіографічного процесу, тому за мету ми поставили відтворення цілісного та, водночас, різнобічного стану наукової розробки проблеми на основі наявних матеріалів.

¹⁵² Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядн. І. Лиман. – Том 1. – К., 2013. – 382 с.

¹⁵³ Лиман І. Проект «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник». URL: <http://www.i-lyman.name/DoslHist1/Project.html>

¹⁵⁴ Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz. Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму. К., 2015. 264 с.

¹⁵⁵ Ковальченко И. Методы исторического исследования. Москва : Наука, 2003. С.27.

Значну теоретичну базу у доборі методології нашого дослідження ми знайшли у працях І. Колесник¹⁵⁶ та Л. Зашкільняка¹⁵⁷, котрі охарактеризували методи конкретного історіографічного аналізу та синтезу. По-перше, це *«аналіз соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл, діяльності конкретного історика»*¹⁵⁸, застосований нами під час аналізу висвітлення проблем оцінки дослідниками урядової політики відповідно до суспільно-політичних та ідеологічних умов того чи іншого історіографічного періоду. По-друге, важливо враховувати *«характер проблематики історичних досліджень»*¹⁵⁹, що пояснює актуалізацію одних аспектів проблеми і нівелювання інших у відповідності до рівня соціально-економічного розвитку, політичної системи суспільства, урядової політики стосовно історичної науки тощо. По-третє, вагомою складовою є рівень та обсяг джерельного корпусу та методологія його опрацювання. Як приклад можемо навести різні рівні опрацювання та введення до наукового обігу матеріалів А. Скальковським, Є. Загоровським та ін., що неодноразово критично оцінено ученими наступних поколінь¹⁶⁰. По-четверте, найважливіший, за визначенням І. Колесник, чинник¹⁶¹, що яскраво виявляється за зміни історіографічних періодів – стиль історичного мислення. Стосовно методів історіографічного синтезу, то у нашому дослідженні враховувалися *«класовий, культурологічний та сцієстичний»*¹⁶².

Комплексний характер такого явища як економічна політика вимагає від нас врахування необхідності поєднати вказані вище історіографічні методи із загальноісторичними та спеціально-історичними, історично-економічними та

¹⁵⁶ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К. : Генеза, 2000. 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

¹⁵⁷ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.

¹⁵⁸ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К. : Генеза, 2000. С.31.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Музичко О. Євген Олександрович Загоровський (1885–1938) : біоісторичний нарис. *Загартована історією : ювіл. зб. на пошану проф. Н. І. Миронець : з нагоди 80-ліття від дня народж.* К., 2013. С.259.; Стешенко Н.Л. Українська і російська історіографія заселення Степової України в XVI–XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06. Запоріжжя, 2007. С.9.

¹⁶¹ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К. : Генеза, 2000. С.32.

¹⁶² Там само.

історично-правовими. З арсеналу загальноісторичних методів найважливішими для нас є порівняльно-історичний, ретроспективний, метод періодизації, а зі спеціальних методів історії ми використали біографічний та просопографічний. Не менш вагомими методами у нашій праці стали порівняльно-правовий та метод економічного аналізу. Студіювання історичного доробку економічної історії вимагає врахування особливостей статистичних праць¹⁶³, відмови «від визнання імперативною тільки матеріальну частину людського буття»¹⁶⁴.

Територіальні рамки, якими обмежене наше дослідження вимагають також врахування фактору регіональності, що також позначилося на доборі методології нашої роботи. Допоміжною в цьому плані стала монографія Я. Верменич¹⁶⁵, що дала змогу чітко сформулювати понятійно-категоріальний апарат дослідження, зокрема поняття «територія», «регіон», «регіоналізм», «край», «земля», «губернія», «область», «історичне місто» та ін. Про фактор регіональності у вивченні податкової політики йдеться у статті В. Орлика¹⁶⁶; власне Південь України як регіон, що зазнав особливих соціальних, політичних, етнокультурних, демографічних, господарських, транспортних, колонізаційних, комунікаційних та інших трансформацій охарактеризовано у праці М. Грушевського¹⁶⁷; напрями вивчення Півдня України на сучасному етапі зробив спробу узагальнити Ф. Турченко¹⁶⁸.

Окреслена тема визначається нами як недостатньо розроблена, репрезентована лише поодинокими спробами опису історіографічного процесу. Чисельні історіографічні джерела, серед яких є монографії та дисертаційні

¹⁶³ Орлик В.М. Проблема достовірності статистичних даних в дослідженнях питань економічної історії Російської імперії. *Списавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки*. Кіровоград: КНТУ, 2012. Вип.1. С.171-177.

¹⁶⁴ Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. №18. С. 59.

¹⁶⁵ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.

¹⁶⁶ Орлик В. М. Регіональні особливості податкової політики уряду російської імперії в дореформений період: проблеми методології дослідження. *ГІЧ*. 2011. Вип.4. С. 281-283. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2011_4_131

¹⁶⁷ Грушевський М. С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліджу. *ВІЖ*. Київ, 2016. № 1. С. 176 - 194.

¹⁶⁸ Турченко Г. Ф. Вітчизняна регіоналістика і проблеми вивчення історії південної України. *Культурологічний вісник*. 2004. Вип. 13. С. 48-56.

дослідження, актуалізують необхідність проведення спеціального історіографічного дослідження економічної політики російського уряду на Півдні України у дореформену добу.

РОЗДІЛ 2. НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОЛІТИКИ ІМПЕРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

2.1. Урядова чи народна домінанта в колонізації Півдня України: історіографічна дискусія

Загальний процес територіально-адміністративного облаштування, який розгорнувся на Півдні України в останній чверті XVIII ст., супроводжувався процесами економічної інкорпорації південноукраїнських земель до складу Російського імперії, що охоплювали заселення та господарське освоєння Степової України. Ми маємо на меті розглянути колонізацію Півдня України як складову економічної політики імперського уряду через призму аналізу її інтерпретації в історіографічній спадщині. Проаналізовані матеріали вважаємо за необхідне розташувати у хронологічному порядку (за часом публікації).

Перші конкретні свідчення щодо формулювання *«великодержавницького російського погляду, який пріоритет у заселенні території відводив російському етносу»*¹⁶⁹, знаходимо у сучасника формування європейської частини Російської імперії Г. Ф. Міллера, російського історіографа, який, хоч і не був безпосереднім очевидцем тих подій, зібрав чималий корпус джерел з теми. Наталія Полонська-Василенко¹⁷⁰ дійшла висновку, що Г.Ф. Міллер використав під час написання *«Відомостей про козаків запорозьких»*¹⁷¹ відому працю С. Мишецького, доповнюючи її рядом ідейних узагальнень концептуального характеру та фактологічних уточнень пізнішого часу (оскільки С. Мишецький описує події 1740-х рр.). Так Г.Ф. Міллер виправдовує захоплення мешканцями Нової Сербії козацьких земель, оскільки *«було б неприпустимо, якби настільки чимала земля*

¹⁶⁹ Стешенко Н. Л. Вказана праця. – С.17.

¹⁷⁰ Василенкова-Полонська Н. Д. Історики Запорожжя XVIII ст. *Юбілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності*. К., 1927. С. 811-820.

¹⁷¹ Міллер Г. Известия о козаках запорожских. *Сочинения и переводы для пользы и увеселения служащие*. 1760, май. С. 385-444.

*продовжувала стояти незаселеною»*¹⁷². Пізніше історик обґрунтує *«неефективність для освоєння малозалюдненого краю»*¹⁷³ запорозьких поселень, підвівши у такий спосіб основу під маніфест про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 року. Отже, експансіоністські прагнення імперського уряду щодо Півдня України набули свого історико-політичного обґрунтування ще до завершення юридичного оформлення південно-західних кордонів монархії Романових.

Початком серйозної наукової розробки історії Півдня України стали, передовсім, праці «Геродота Новоросійського краю», члена ОТІС, співробітника Головного Статистичного комітету Новоросійського краю А. Скальковського¹⁷⁴. За своїми поглядами учений, як представник наряду підтримки великодержавної російської зовнішньої політики, позитивно оцінював рішення царату щодо заселення південноукраїнських земель: у «Хронологическом обозрении Новороссийского края» А. Скальковский пише, що *«успішними були заходи уряду про влаштування нещодавно завойованої пустелі»*¹⁷⁵, в «Истории Новой Сечи» зазначає, що південно-західна частина степів *«належала їм (запорожцям – авт.) тільки номінально за переказами, але в дійсності ними ніколи не була населена, навіть у вигляді зимівників»*¹⁷⁶, а також схвалює запрошення Катериною II іноземців-колоністів, яке *«засмучувало запорожців, які не бажали поступатись землями, зовсім їм, втім, не потрібними»*¹⁷⁷. З огляду на вищезазначене, складно погодитись із думкою Н. Стешенко, що дослідник не применшує ролі козацтва в освоєнні краю¹⁷⁸.

¹⁷² Василенкова-Полонська Н. Д. Історики Запорожжя... С.817.

¹⁷³ Грибовський В. В. Г.Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі або до питань про роль особистості історика в історії. *Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва*. 2011. Вип. 6. С.62.

¹⁷⁴ Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае. СПб, 1838. 29 с.; Його ж. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. Ч. II. 369 с.; Його ж. Опыт Статистического описания Новороссийского края. Ч.I. География, этнография и народоисчисление Новороссийского края. Одесса, 1850. 366 с.

¹⁷⁵ Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края 1731-1823. Ч.I. с 1731 по 1796 год. Одесса : Городская типография, 1836. – с.251.

¹⁷⁶ Скальковский А. История Новой Сечи. С.169.

¹⁷⁷ Скальковский А. История Новой Сечи. С.272.

¹⁷⁸ Стешенко Н.Л. Вказана праця. С.9.

Характерною рисою створення історичних студій у ХІХ ст. була участь у цьому процесі духовних осіб. На особливу увагу заслуговують праці архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова)¹⁷⁹, у яких наводяться відомості про заснування церков Півдня України, а також репрезентовано уявлення священника про господарську роль російського уряду у заселенні українського Степу. Згідно помилкових, на нашу думку, уявлень архієпископа Гавриїла, до 1751 р. територія Півдня України, описувана ним, була пустою, зокрема через своє небезпечне розташування: поляки, татари, «а особливо хижі запорожці»¹⁸⁰ здійснювали постійні утиски, набіги та грабування щодо людності, яка намагалася тут оселитись. Тож уряд вирішив здійснити заселення краю іноземцями. При цьому автор переконаний у цивілізаторському, культурницькому впливові імперської системи на розвиток краю.

Процес накопичення наукових знань із теми тривав протягом усього ХІХ ст. Тенденцію піднесення ролі урядової колонізації Півдня України продовжили дослідники військової історії регіону П. Іванов¹⁸¹ та Ф. Ласковський¹⁸², схвалення діяльності князя Г. Потьомкіна як виконавця колонізаторських прагнень імперії прослідковується й у розвідках П. Щербальського¹⁸³ та Д. Міллера¹⁸⁴. У цьому контексті роботи П. Кеппена¹⁸⁵ та А. Клауса¹⁸⁶ слід віднести до довідкових видань, вони не містять оціночних суджень та узагальнюючих висновків. Видання П. Кеппена являє собою хронологічний звід матеріалів з історії «іногородців» європейської частини імперії. А. Клаус виклав діяльність урядів Катерини II та

¹⁷⁹ Гавриил, А. Х. и Т. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. *ЗОИИД*. Т. II. 1848. С. 140–211; Його ж. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с учреждением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786-й год. *ЗОИИД*. Т. III. 1853. С. 79–129.

¹⁸⁰ Гавриил. Отрывок повествования. С. 81.

¹⁸¹ Иванов П. Обзорное состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого и до наших дней. СПб., 1864. 317+26 с.

¹⁸² Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. СПб., 1865. 1016 с.

¹⁸³ Щербальский П. Потемкин и заселение Новороссийского края. М., 1868. 21 с.

¹⁸⁴ Миллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин. Харьков, 1901.

¹⁸⁵ Кеппен П. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. СПб., 1861. 510 с.

¹⁸⁶ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. Вып. I. 455+114 с.

Олександра І щодо запрошення іноземців на всій території імперії, детально зупинився на особливостях організації колоній, описав господарські та культурні успіхи іноземних переселенців, зазначивши, що російському суспільству було б корисно скористатися досвідом інших народів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. знання з історії заселення регіону розширилися, тема інституціоналізувалась як наукова, з'явилися спроби періодизації народної колонізації краю. Із кінця 80-х рр. XIX ст. простежується поява критичних оцінок урядової колонізації південноукраїнських земель, наводяться свідчення її неефективності. Першим науковим нарисом, присвяченим безпосередньо історії заселення Новоросійського краю, стала праця Д. Багалія¹⁸⁷. Поділяючи думку О. Яся, зауважимо, що Д. Багалій використовував «новоросійський» дискурс для представлення української історії, але *«роль перших поселенців Новоросійського краю у його праці однозначно відведена запорозьким козакам»*¹⁸⁸. Дослідник пише, що іноземна колонізація не задовольнила уряд і не виправдала його сподівань, оскільки держава *«давала їм [іноземним переселенцям – Авт.] значні багатства, а від них натомість не отримувала майже нічого»*¹⁸⁹. Порівнюючи політику Катерини II та Олександра І, учений дійшов думки, що уряд імператора більше приділяв уваги господарському хисту та здібностям колоністів, тоді як у XVIII ст. головною метою було збільшення кількості населення південних окраїн імперії¹⁹⁰.

Погляди Д. Багалія поділяли В. Ястребов, П. Іванов, протоієрей В. Никифоров. Зокрема В. Ястребов¹⁹¹ досліджував поземельні спори запорожців, мешканців Нової Сербії та Новослобідського козачого полку. Учений одним із перших в історіографії теми зауважив, що Новослобідський козацький полк, утворений 1753 р., відіграв значно більшу роль в освоєнні краю, ніж організована урядом сербська колонізація. Аналогічної думки притримувався й протоієрей

¹⁸⁷ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1889. 115 с.

¹⁸⁸ Ясь О. Південна Україна... – С.139.

¹⁸⁹ Багалей Д.И. Вказана праця. С.97.

¹⁹⁰ Багалей Д.И. Вказана праця. С.98.

¹⁹¹ Ястребов В. Архив крепости св. Елисаветы. *ЗООИД*. Т.XV. 1889. С.548-593.

В. Никифоров¹⁹², який описав недоброякісність влаштованого урядом процесу заселення, за допомогою фактів підтвердивши утиски прийшлими місцевого населення.

Як зауважив П. Іванов¹⁹³, зіткнення запорожців із поляками, донцями та кримцями – ніщо в порівнянні з конфліктами із іноземними новопоселенцями. Початки урядової колонізації краю автор визначає часи правління Петра I – саме з того часу тут оселялися представники різних національностей (серби, болгари, молдавани, волохи). Усі вони, усвідомлюючи своє привілейоване становище, починають зазіхати на володіння запорожців, захоплюють їхні зимівники та хутори. Уряд, як пише дослідник, всіляко їм потурає, нівелюючи при цьому права корінного населення краю¹⁹⁴. П. Іванов уникав критики дій імперської влади щодо козацтва, щоправда і не вихваляв її. Ця специфіка його наукового дискурсу, як слушно зазначають В. Хмарський та О. Музичко, *«була викликана не стільки особливостями його свідомості, скільки побоюваннями цензурних та політичних утисків. В недосяжному для російської цензури виданні, під псевдонімом «І. Андрієнко», він відверто піддав сумніву позитивну роль запрошених царським урядом колоністів на Півдні України»*¹⁹⁵.

Великодержавницький погляд на тему станом на початок ХХ ст. набув нового більш широкого осмислення у працях Г. Писаревського¹⁹⁶. З одного боку, історик запевняв, що *«туземного населення для господарського освоєння краю було недостатньо»*¹⁹⁷, тим самим нівелюючи значення народної колонізації, а також вказує на мету, із якою запрошували іноземних поселенців – за імператриці Єлизавети Петрівни уряд діяв із позицій меркантилізму й прагнув заснувати на Півдні обробну промисловість (шовкові та шерстяні мануфактури), а імператриця

¹⁹² Протоиерей Василий Никифоров. Матерьялы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде, Херсонской губернии. *ЗООИД*. Т. XXIII. 1901. С. 49-69; Т. XXVI. 1906. С. 1-40; Т. XXVII. 1907. С. 1-56.

¹⁹³ Іванов П. А. Матерьялы по истории Запорожья въ XVIII веке. *ЗООИД*. Т. XX. 1897. С. 60-100.

¹⁹⁴ Там само. – С. 66.

¹⁹⁵ Хмарський В., Музичко О. Український історик П. А. Іванов: основні етапи біографії та наукова спадщина / О. Музичко, В. Хмарський. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2007. Вип. 17. С. 163-164.

¹⁹⁶ Писаревский Г. Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России. М. : МСНК, 2011. 224 с.; Його ж. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. : (По неизд. архив. документам). М. : печ. А. И. Снегиревой, 1909. XII, 342, 84 с.

¹⁹⁷ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации. С. VIII.

Катерина II була прибічницею фізіократів і джерелом багатства держави вважала землеробство¹⁹⁸. З іншого боку, Г. Писаревський стверджував, що *«уже саме збільшення населення шляхом імміграції вважалось великим досягненням для Росії, незалежно від того, хто іммігрує»*¹⁹⁹, визнаючи, що переселенці так і не досягли мети, яку перед ними ставив уряд.

У 1911 р. історик Є. Загоровський працював над підготовкою магістерської дисертації *«Новоросія у другій половині XVIII ст.»*²⁰⁰, у результаті чого світ побачили ряд його статей з теми²⁰¹. Звівши дані з праць попередників, головним чином А. Скальковського, та використавши урядові документи, дослідник описав хід іноземної та військової колонізації степового краю. Урядова політика щодо заселення регіону іноземцями та військовими поселенцями, а також ефективність діяльності місцевої адміністрації у цій сфері оцінені ним критично. Є. Загоровський підкреслив головну роль народної колонізації в історії краю – *«українського та великоросійського відгалужень руського племені»* або *«руської народності в особі її українського відгалуження»*²⁰² (*«у подальших працях Є. Загоровський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії»*²⁰³).

У 1920-х рр. нове життя отримала праця Д. Багалія²⁰⁴, про яку йшла мова вище. Автор позиціонував свою роботу як таку, що репрезентує заселення «Новоросії» як один з періодів історії України, *«хоч автор студії не дуже обтяжував себе переробкою попередніх текстів»*²⁰⁵. Справі вивчення заселення регіону певною мірою завадили репресії кінця 30-х рр. XX ст., які проводилися в

¹⁹⁸ Там само. – С.46-47.

¹⁹⁹ Там само. – С.VIII.

²⁰⁰ Музичко О. Євген Олександрович Загоровський (1885–1938) : біоісторичний нарис. *Загартована історією : ювіл. зб. на пошану проф. Н. І. Миронець : з нагоди 80-ліття від дня народж.* К., 2013. С.259.

²⁰¹ Загоровський Е.А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1744–1791 гг. *ЗООИД.* Т.XXXI. 1913. С.52-82; Його ж. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. *ЗООИД.* Т.31. 1913. С.54-74; Його ж. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. Одесса, 1913. 34 с; Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. *Военно-исторический вестник.* 1912. Кн.1. С.87-99; Кн.4. С. 125-148; 1913. Кн.1. С.63-85.

²⁰² Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. Ч.1. Одесса, 1922. С.V, 99.

²⁰³ Музичко О. Вказана праця С.264.

²⁰⁴ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків : Союз, 1920. 112 с.

²⁰⁵ Ясь О. Південна Україна... – С.142.

тому числі й проти науковців. Так, на думку М. Волобуєва, урядова колонізація була не що інше, як спосіб економічного підпорядкування та руйнування української економіки на користь центру: *«підірвавши українську торгівлю, Москва розпочинає широку колонізацію півдня України, сприяючи разом з тим розвиткові великого дворянського землеволодіння»*²⁰⁶. Тож автор доводив, що Україна мала всі ознаки колонії Росії й економічно експлуатувалася нею. За такі думки економіст став жертвою сталінського терору.

М. Слабченко у своїх «Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX ст.»²⁰⁷ приділив значну увагу господарському освоєнню Степової України. Сам одесит за народженням, М. Слабченко *«з окремих регіонів України, найбільшої уваги надав Південній Україні, і зокрема процесу її урядової та народної колонізації»*²⁰⁸.

Зокрема він звернув увагу на те, що *«роздача земель у степовій Україні, бо-ж у XIX в., головним побитом, тут зосереджувалась роздача, провадилась не за якимсь планом, а без усякого порядку, навіть без добрих записів»*²⁰⁹, при цьому залюднення відбувалося досить повільно не тільки в степах, а й у містах. У зв'язку з цим уряд вирішив скористатися з південних степів насамперед задля переводу на нові місця російських мужиків, що мали в тім потребу, а тому *«ухвалено було утриматися від дальших закликань чужоземних колоністів, позбавити їх вільгот і припускати тільки економічно сильних хліборобів»*²¹⁰. Учений додає, що переселення пов'язувалося не тільки з російськими селянами: Північна Україна мала досить густе населення й до того ж не зовсім спокійне. Уряд забороняв переселення державних селян та козаків, однак *«згідно указу 1813 р. їм дозволялося переселення до Степової України»*²¹¹.

Одним із перших М. Слабченко приділив увагу детальному вивченню організаційних моментів діяльності уряду. Він пише, що для завідування

²⁰⁶ Волобуєв М. До проблеми української економіки. – С.52.

²⁰⁷ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Харків, 1925. Т. 1. 320 с.

²⁰⁸ Водотика С.Г. Академік Михайло Елисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. К.-Херсон, 1998. С.84.

²⁰⁹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. С.12.

²¹⁰ Там само. С.14.

²¹¹ Там само. – С.70.

колоніями Степової України 1800 р. відчинено *«Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців»*²¹², котра мала своїм завданням селити хліборобів-колоністів у степах, а ремісників – у містечках та містах. Міністерство внутрішніх справ додавало, що вихідці повинні були мати *«бездоганну морально фізіономію й бути забезпечені грошима чи крамом на суму, не меншу за 300 гульденів»*²¹³. Уряд обсилав колоністів милостями, однак, коли вони стали досить сильними конкурентами українським поміщикам, відносно колоністів взято інший курс – економічні міркування відіграли вирішальну роль у справі припинення чужоземної імміграції. Отже, у студії М. Слабченка урядова політика виглядає досить виваженою та економічно обґрунтованою.

Крім урядової чужоземної колонізації М. Слабченко виділяв поміщицьку та військову. Стосовно першої учений писав, що поміщицькі кола звернули велику увагу на заселення *«нових місць» «не тільки на зорі історії півдня, а й тоді, коли... вже мусила відпадати наглість цієї справи, саме в 50-х роках XIX стол.»*²¹⁴ і як приклад наводить проект Одеського Сільсько-Господарчого Товариства, на одному із засідань якого було ухвалено клопотання про переселення вільних людей та навіть купівлю кріпаків із їхнім подальшим звільненням та забезпеченням можливості провадити власне господарство.

Що ж до військової колонізації, то під нею М. Слабченко розуміє наявність особливих поселень на *«небезпечних державних бар'єрах»*, що стали *«завершенням ланд-міліційної системи, заведеної ще за часів Петра I»*²¹⁵. До них вчений відносить Нову Сербію і ще 9 гусарських «поселенних» полків і 6 гусарських, що комплектувалися з населення своїх округ. До явищ військової колонізації Півдня М. Слабченко відносить також і козачі війська – Бузьке, Усть-Дунайське, Азовське.

На додачу М. Слабченко пише, що степове господарство, яке стрімко розвивалося, не могло задовольнитися тільки переведеними чи купованими

²¹² Там само. – С.21.

²¹³ Там само. – С.21.

²¹⁴ Там само. – С.15.

²¹⁵ Там само. – С.26.

селянами. У зв'язку з цим поміщики «охоче брали на роботи «втеклі душі», навіть самі сприяли бурлакуванню»²¹⁶. Масовість цього явища і вплив населення на Південь, на думку ученого, призвели до поглиблення кризи кріпосництва на Півночі. Цікаво, що оскільки бурлаки по суті були поза законом, то вони часто приписувалися до так званих «безсмертних»: їм «виправляли в нових сільських громадах документи на ім'я давно померлих людей»²¹⁷.

У 20–30-х рр. ХХ ст. відбулась імплементація до історичної науки думки про те, що урядова колонізація відбувалася паралельно з процесом наступу на права запорожців. Є. Загоровський резюмував цей процес як те, що «конфлікт поміж старою, народньою, і новою, урядовою, формами колонізації Степової України закінчився катастрофою 1775 року – зруйнуванням Запорозької «Січі» та інкорпоруванням її «Вольностей» у склад областей, безпосередньо підлеглих російській адміністрації»²¹⁸. На думку Н. Полонської-Василенко, кошовий Петро Калнишевський виступав провідником запорозької колонізації на противагу урядовій, заселяючи землі, щоб у такий спосіб остаточно закріпити їх за Запорожжям²¹⁹. Один із репресованих науковців С. Шамрай, який перейнявся історією переселення представників молдо-волохів на українські терени²²⁰, у своєму дослідженні²²¹ дійшов висновку, що іноземних колоністів запрошував царський уряд із метою економічної блокади Запорожжя. Аналогічні здогадки висловлював декількома роками раніше М. Ткаченко²²².

Перше ґрунтовне комплексне дослідження теми здійснила Н. Полонська-Василенко²²³. Використовуючи архівні та опубліковані джерела вона спробувала визначити чисельність населення, його соціальне розшарування та етнічну

²¹⁶ Там само. – С.16.

²¹⁷ Там само. – С.18.

²¹⁸ Загоровський Є. Людність Степової України колись і тепер. *Степова Україна: Економічно-географічні нариси*. Харків-Одеса, 1930. С.62.

²¹⁹ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя. *Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН*. К., 1926. Т.9. С.278-329.

²²⁰ Орлик В.М. До питання історії волошсько-молдавських поселень на Україні. К. : КДЛУ, 1996. – 31 с.

²²¹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина). *Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН*. 1929. Кн. XXIV. С.207-302.

²²² Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. *Україна*. 1926. № 2-3. С. 146-159.

²²³ Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine (1734-1775). N.Y., 1955. 293 p. Її ж. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. *Историк-марксист*. 1941. №5. С.30-46.

строкатість, також запропонувала періодизацію урядової та народної колонізації Півдня України 30–80-х рр. XVIII ст. Дослідниця підкреслила, що період 1734 – 1775 рр. історії Півдня України є найменш розробленим в українській та російській історичній науці. Авторка критично оцінила заходи царського уряду щодо реалізації планів заселення Новоросії та Слов'яносербії: за свідченнями Н. Полонської-Василенко, усе господарство сербських полків було засноване на експлуатації місцевого, українського населення: усім сербським офіцерам дозволено було поселяти на відведених їм землях українців *«замість денщиків»*²²⁴. Документально зафіксовані урядові звинувачення на адресу козацтва, що ті переманюють поселенців на свою територію, дослідницею були спростовані²²⁵. Учена з'ясувала, що знищення Січі вплинуло *«на чисельність населення регіону та відзначила, що з перших днів ліквідації почався відтік колишніх запорожців під протекторат Польщі, Туреччини, спроби оселитися на Кубані»*²²⁶.

Н. Полонська-Василенко репрезентувала документ, який відобразив практичні плани уряду з реалізації процесу колонізації і *«являв собою не тільки проект заселення, а й чинне право, що їм користувалися довгий час, навіть у 80-х рр. XVIII ст.»*²²⁷ – «План про поселення в Новоросійській губернії» 1764 р. Учена дійшла висновку, що уряд маніпулював законодавством із метою презентації регіону як незалюдненого та неосвоєного. Як і свого часу В. Ястребов, дослідниця пише, підтверджуючи свої слова цифровими даними, що, на противагу Новій Сербії, населення в Слобідському козацькому полку швидко зростало²²⁸. Тож останній відігравав потужнішу роль у заселенні та освоєнні краю.

²²⁴ Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. *Историк-марксист*. 1941. №5. С.36.; Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine... С.156, 169.

²²⁵ Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine... С.296.

²²⁶ Стешенко Н.Л. Вказана праця. С.13

²²⁷ Там само. С.202.

²²⁸ Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. *Историк-марксист*. 1941. №5. С.37.

У нарисі з історії України Н. Полонська-Василенко зазначає, що *«населення скарбових і приватних сіл було українське»*²²⁹, при цьому особливе місце в історії заселення Півдня кінця XVIII ст. належить козакам, зокрема через те, що старшина та деяких запорожці спромоглися зберегти свої зимівники та слободи. Учена пише, що серед старшини було багато статечних господарів, яким вдалося отримати у володіння понад 12 тис. десятин землі, на якій вони *«мали добрі господарства, займалися скотарством, рільництвом, розводили коней, овець, мали значні суми готівки»*²³⁰.

Протягом кінця 50-х – 80-і рр. XX ст. посилюється інтерес до соціально-економічних аспектів історії України. Звичайно, історіописання цього часового відтинку перебувало в полоні ідеологічних настанов і шаблонів та було сповнене цитатами класиків марксизму-ленінізму. Ф. Редько²³¹ дослідив колонізаційну політику російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. При цьому дослідник акцентував увагу на колонізації саме як на економічному заході імперської адміністрації, спрямованому на прискорену інкорпорацію південноукраїнських теренів до господарської системи Російської держави. Учений наголошує, що *«незважаючи на швидке заселення і освоєння земель Південної України місцевим населенням, Катерина II посилювала свою колонізаторську політику і активно сприяла розвитку іноземної колонізації»*²³². У праці Ф. Редька акцентується увага на класовій складовій державної політики (*«російський царизм спирався на поміщицькі і куркульські колонізаторські елементи в національних районах»*²³³), підкреслюється, що народне освоєння Степу здійснювалося саме українським і російським народами²³⁴.

50–70-і рр. XX ст. ознаменувалися появою праць, що детально розкривали хід власне народної колонізації як усього Півдня України, так й окремих його

²²⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. К. : Либідь, 2002. С.274.

²³⁰ Там само. С.275.

²³¹ Редько Ф. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. *Наукові записки Чернівецького державного педінституту. Історико-філологічний факультет*. 1955. Вип. I. С.15-39.

²³² Там само. С.23.

²³³ Там само. С.39.

²³⁴ Там само. С.22.

регіонів. В. Голобуцький²³⁵ детально описав козацьке господарство та економічне значення Запорозької Січі та «Вольностей» для історії Нижнього Подніпров'я, щоправда не порівнюючи успіхи народного та урядового заселення регіону. У контексті студіювання соціально-економічного розвитку Степової України наприкінці XVIII ст. учений охарактеризував господарське життя чорноморців та їхнє значення в заселенні та освоєнні Побужжя²³⁶. А. Бачинський²³⁷ розробив тему колонізації Буджацького степу та Пониззя Дунаю у кінці XVIII – на початку XIX ст. У його дослідженні приділяється увага походженню і складу населення Придунайських степів, соціально-економічному аспекту теми. *«Не викликають заперечень висновки автора, що з літа 1775 року за Дністер і на Дунай почала виходити багатотисячна маса запорожців»*²³⁸. Ішли не тільки запорозькі козаки, згодом і їхні діти, але й кріпаки і державні селяни, рекрути й міщани з Півдня України та Поділля. Цей вихід продовжувався протягом багатьох років.

Історичний розвиток Північного Причорномор'я періоду останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст. вивчала О. Дружиніна²³⁹, залучивши значну кількість архівного й опублікованого матеріалу. Ученою висвітлено заселення регіону, сільське господарство, промисловість та внутрішню і зовнішню торгівлю у краї в дореформений час. Для робіт авторки примітним є повернення до дискурсу історіописання XIX ст., що підносив роль імперського уряду в колонізаційному процесі. Так учена пише, що *«внаслідок стихійної колонізації і планомірного заселення південних степів вихідцями з-за кордону та інших губерній Росії»*²⁴⁰, *«у результаті особливої політики земельних роздач... і різноманітних пільг, наданих*

²³⁵ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. К., 1961. 415 с. Його ж. Запорозьке козацтво. К., Вища школа, 1994. 539с.

²³⁶ Голобуцький В. Чорноморське козацтво за Бугом. Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. К, 1952. Т.4. С.133-157.

²³⁷ Бачинський А.Д. Народна колонізація пониззя Дунаю: (Остання чверть XVIII – початок XIXст.). *ВІЖ*. 1964. №2. С.97-101.; Його ж. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII – начала XIXвв. *Зап. Одесск. археолог. об-ва*. Одесса, 1967. Т.2 (35). С.136-150.; Його ж. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX ст.: автореф. ... канд. истор. наук. Одесса, 1969. 27 с.

²³⁸ Бачинська О.А., Самойлов О.Ф. А.Д. Бачинський – дослідник історії Південної України. *Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково дослідницької лабораторії ЗДУ*. Запоріжжя, 1998. Вип. 3. С.150-154.

²³⁹ Дружиніна Е.И. Северное Причерноморье. 1775-1800 гг. М. : АН СССР, 1959. 279 с.; Її ж. Южная Украина в 1800-1825. М. : Наука, 1970. 383 с.; Її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. М. : Наука, 1981. 207 с.; Її ж. Возникновение городов на юге Украины и США: общее и особенное. *НИИИ*. 1976. №2. С.69-76.

²⁴⁰ Дружиніна Е.И. Северное Причерноморье. С.68-69.

переселенцям, населення краю швидкоросло»²⁴¹. При цьому підкреслюється, що політика уряду сприяла внутрішньому переміщенню населення імперії, а не тільки виклику колоністів з-за кордону. Варто зазначити, що О. Дружиніна звернула увагу й на етнічну складову населення Півдня – «українці складали основну масу сільського населення Катеринославського намісництва. Друге місце займали росіяни. Іноземні колоністи були нечисельними»²⁴².

Згідно В. Кабузана²⁴³ дослідження, значне залюднення північних частин «новоросійського краю» почалося ще за часів Петра I, але постійна турецько-татарська загроза спричиняла занепад вже освоєних місць. А проте в епоху т. зв. «колоніального заселення» В. Кабузан вважає народну колонізацію домінуючою²⁴⁴.

В. Тимофієнко зробив значний внесок у розвиток теми, увівши до наукового обігу картографічні матеріали обласних державних архівів, прослідкувавши особливості процесу появи міст у Північному Причорномор'ї в другій половині XVIII ст. із визначенням кількості їхнього населення, соціального та етнічного складу²⁴⁵. Як й О. Дружиніна, він вбачав позитивну роль імперської урядової політики в економічному зростанні міст Півдня: *«вона заключалась в активному заселенні нових міст селянами, купцями, промисловцями, тобто найактивнішим і рухливим компонентом населення Російської імперії»*²⁴⁶. При цьому дослідник не приховував українського характеру міст.

Здобуття Україною незалежності відкрило нову сторінку й в історіографії досліджуваної нами теми. На початку 1990-х рр. П. Пригуляк припустив, що *«Катерина II повертається до втілення в життя плану про вербування*

²⁴¹ Там само. С.260.

²⁴² Там само, С.160.

²⁴³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). М. : Наука, 1976. 307 с.; Його ж. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719-1857 гг.). *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*, 1964 г. – Кишинев, 1966. – С.313-324.; Його ж. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х роках XVIII ст. *Український історико-географічний збірник*. К., 1971. Вип.І. С.135-150.

²⁴⁴ Ананян Ж.А. [Рецензия] В.М. Кабузан, Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века, М., 1976, 307 стр. *Պիտլիս-քանիսիրիկիսի հանդես*. 1979. № 4. С.245.; Кабузан В.М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719-1795). *Советская этнография*. 1969. №6. С.34.

²⁴⁵Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. К. : Наук. думка, 1984. 219 с.

²⁴⁶ Там само. С.216.

колоністів, а для цього потрібно виселити малоросів за межі своєї батьківщини»²⁴⁷. У результаті чого сотні тисяч українського люду центральної частини і півдня покинули батьківщину або були переселені, а Південь майже збезлюднів. Отже, П. Притуляк запропонував гіпотезу, що дві форми колонізації були антагоністичними, а не конкуруючими.

Позбавлення від номенклатурного тиску на історичну науку призвело до озвучення нових поглядів на тему заселення Степової України. Так, у руслі розвитку козакознавчих студій з'явився ряд публікацій А. Бойка²⁴⁸, О. Олійника²⁴⁹, В. Козирєва²⁵⁰, О. Мірущенка²⁵¹, які доводять важливу роль запорожців у залюдненні та господарському розвитку краю. На особливу увагу заслуговує дослідження О. Мірущенка, у якому визначено, що південний напрямок «був одним з найпріоритетніших»²⁵² у господарській політиці освоєння нових земель в централізованій імперії, але, попри урядові спроби обмеження, «переміщення козаків на південь продовжувалось й надалі»²⁵³.

Значною мірою заповнюється наявний дефіцит документального матеріалу з теми. А. Бойко²⁵⁴ значну увагу приділив вивченню джерельної бази, яка могла б висвітлити процес заселення південноукраїнських земель, проблеми формування нових поселень та історію земельних відносин. Особливо вчений зосередився на періодові останньої чверті XVIII ст. А. Бойко охарактеризував повноту джерельного корпусу теми державної колонізації краю після 1775 р., зробив спробу визначити основні недоречності і недоліки документів. Також історик був одним із ініціаторів започаткування серії «Джерела з історії Південної України».

²⁴⁷ Притуляк П. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу та формування капіталістичних відносин (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). К., 1992. С.11.

²⁴⁸ Бойко А.В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII століття. *Український археографічний щорічник*. Вип. 5/6. К.: Наукова думка, 2001. С. 242-262.

²⁴⁹ Олійник О.Л. Зимівник в колонізаційних процесах Південної України періоду Нової Січі. *Запорозька Старовина*. Вип. II. Київ-Запоріжжя, 2002. С. 122-130.

²⁵⁰ Козирев В.К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 197 с.

²⁵¹ Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. – К., 2015. – 216 с.

²⁵² Там само. С.5.

²⁵³ Там само. С.172.

²⁵⁴ Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. К., 2002. 308 с.

Вивчення заселення південноукраїнського регіону набуло певної деталізації: учені досліджують історію окремих поселенських одиниць у контексті загального процесу освоєння регіону. Результатом стали дисертації О. Посунько з історії Нової Сербії та Слов'яносербії²⁵⁵, С. Дідика з Новослобідського козачого полку²⁵⁶, О. Серединського – чорноморських адміралтейських поселень²⁵⁷. О. Посунько та С. Дідик довели, що українське місцеве населення відіграло значно більшу роль у заселенні краю, ніж утворені урядом поселення іноземців. На думку О. Серединського, *«створення адміралтейських поселень та сільськогосподарська діяльність їх мешканців зіграли позитивну роль в загальному процесі заселення і освоєння Півдня України»*²⁵⁸. В. Орлик у статті з історії Молдавського гусарського полку наголошує, що молдо-волохи втрачають свою відокремленість і зливаються з основною масою «російських підданих»²⁵⁹.

Питання заселення Півдня України детально розкриті в працях із регіональної історії: Північне Приазов'я та в цілому території в межах Азовської губернії в XVI – XVIII ст. дослідив В. Пірко²⁶⁰; тему заселення Придунайських земель, започатковану А. Бачинським як зазначалося вище, продовжила О. Бачинська²⁶¹; нарис заселення Донбаських степів представив В. Подов²⁶²; Південно-Східної частини України – М. Панфьорова²⁶³, І. Бровченко²⁶⁴ та

²⁵⁵ Посунько О.М. Історія нової Сербії та Слов'яносербії (1751-1764 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Д., 1997. 212 с.

²⁵⁶ Дідик С.С. Новослобідський козацький полк(1753-1764 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2009. 20 с.

²⁵⁷ Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення (1790-1861 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2006. 195 с.

²⁵⁸ Там само. С.15.

²⁵⁹ Орлик В. Військові формування з іноземців в Україні у другій половині XVIII століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 30. С. 54–58.

²⁶⁰ Пірко В. Заселення Донетчини в XIV-XVIII вв. *Летопись Донбасса. Краеведческий сборник*. Донецк. 1992. Вип.1. С.10-18; його ж. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01. К.,1996. 36 с.

²⁶¹ Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель у XVIII – поч. XX ст. (заселення та економічне освоєння). О., 2002.

²⁶² Подов В. И. Славяносербия (очерки истории заселения Донбасса в 18 в. Документы). Луганск : GLOBUS, 1998. 120 с.

²⁶³ Панфьорова М.А. Соціально- економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1999. 221 с.

²⁶⁴ Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Х., 2004. 20 с.

Г. Чепіга²⁶⁵. Детальнішої подільшої розробки зазнав процес колонізації першої половини XIX ст.²⁶⁶ Науковці дійшли висновку, що саме українським козакам належить переважна роль у освоєнні й заселенні степів Південної та Південно-Східної України.

Нового бачення набула тема формування населення південноукраїнського міста. Н. Діановою обґрунтовано зацікавленість російського уряду у швидкому розвитку міст, що *«відобразилось у створенні особливих умов, державному контролі та низці пільг і привілеїв, які сприяли їх стрімкому зростанню»*²⁶⁷; доведено, що більшість населення складали українці. Н. Шушляніковою досліджено історію окремих міст регіону (Херсона, Миколаєва, Одеси) та колонізаційний рух на Херсонщині, репрезентований трьома потоками колонізації: іноземної, внутрішньої та православно-слов'янської²⁶⁸. Успіхи помітні і в розробці історіографії урбанізаційних процесів на Півдні України: Н. Семеняк провела дослідження стану вивчення витоків міст у радянській науці²⁶⁹.

Принципово новим напрямом стало вивчення дворянства Півдня України. Д. Каюк обґрунтував, що *«поява дворянської верстви в межах південноукраїнського суспільства була наслідком цілеспрямованих дій імперського уряду, який намагався в такий засіб зміцнити своє становище в регіоні»*²⁷⁰. Л. Циганенко підтвердила цю тезу, а також з'ясувала, що найбільше зростання цього стану припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., *«що було пов'язано з інкорпорацією до складу Росії нових територій і відповідно збільшенням кількості дворян за рахунок українських, польських, молдавських нобілів»*²⁷¹, а

²⁶⁵ Чепіга Г.Г. Оборонні споруди Південно-Східної України та їхня роль у заселенні регіону в XVII – XVIII ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2011. 20 с.

²⁶⁶ Ликова В.В. Дві колонізаційні кампанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. *Волинські історичні записки*. 2009. Т.2. С.50-59.

²⁶⁷ Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 . О., 2003. С.15.

²⁶⁸ Шушлянікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Д., 2002. 19 с.

²⁶⁹ Семеняк Н.П. Про витоки міст Півдня України в радянській історіографії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №1. С.51-55.

²⁷⁰ Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2002. 243 с.

²⁷¹ Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.34.

також із переселенням дворянства з центральних губерній імперії з очевидним розрахунком отримати земельні маєтності та швидко просунутися по службі. Ученою досліджено, що із другої половини XVIII ст. дворянство відігравало прогресивну роль у колонізації південноукраїнських земель²⁷².

У новітній російській науці тема розглядається в площинах російської імперської колонізаційної політики та історії відносин Гетьманщини і Російської імперії. Це роботи Т. Яковлевої²⁷³, О. Пасько²⁷⁴, О. Бєлової²⁷⁵. На думку О. Пасько, «підсумком колонізації стало: вирішення проблеми дефіциту населення на нових територіях, зміцнення обороноздатності південно-західних кордонів від зовнішніх ворогів, скорочення економічного відставання Росії від країн Західної Європи, запровадження передових технологій в деякі галузі обробної промисловості та землеробство, розширення торгового сектору економіки»²⁷⁶. Загалом у зазначених працях спостерігається применшення або замовчування впливу запорожців та вихідців з інших українських територій на процеси заселення регіону, позитивно оцінюються результати царської політики щодо заселення Північного Причорномор'я.

Сучасні українські історики перейняли також темою формування етнічного складу Півдня України. У цьому руслі помітні напрацювання Я. Бойка²⁷⁷, Н. Данилової²⁷⁸, Л. Циганенко²⁷⁹, Н. Шушляннікової²⁸⁰, І. Гаюк²⁸¹.

²⁷² Там само. С.35.

²⁷³ Яковлева Т. Гетманщина и её инкорпорация в Российскую империю / Т. Яковлева. *Западные окраины Российской империи*. М., 2006. С.33-54.

²⁷⁴ Пасько Е. А. Колонизационная политика России: Вторая половина XVIII – первая четверть XIX вв. Ростов-на-Дону, 2003. 240 с.

²⁷⁵ Белова Е. В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии) 1751-1871 гг. : дис. ... канд. ист. наук / 07.00.02. М., 2004. 254 с.

²⁷⁶ Пасько Е. А. Колонизационная политика. С.200.

²⁷⁷ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск 1. – Черкассы : Вертикаль. – 2007. – 48 с.

²⁷⁸ Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець ХУІІІ-ХІХ ст.). *УІЖ*. К.: «Наукова думка», 1992. №9. С.54-65.

²⁷⁹ Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець ХУІІІ-ХІХ ст.). *УІЖ*. 2009. № 4. С. 67-83.

²⁸⁰ Шушляннікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. за наративною літературою : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Д., 2002. 19 с.

²⁸¹ Гаюк І. Деякі проблемні питання історії вірмен. *Актуальні питання вірменознавства. До 250-річчя вірменської церкви в Бережанах*. 2014. Вип.ІІ. С.55-69.

У результаті проведеного дослідження ми з'ясували, що хід історичного вивчення заселення та господарського освоєння Півдня України породив існування двох біполярних поглядів. Перший – великодержавницький російський, що позитивно оцінював дії імперського уряду у сфері заселення краю, був сформований ще в кінці XVIII ст. Г.Ф. Міллером та набув свого дальшого життя у працях істориків XIX ст. Протилежний йому погляд, що визнавав пріоритетною роль народної стихійної колонізації, закладений у 80-х рр. XIX ст. Д. Багалієм та низкою сучасних йому науковців. Упродовж XX ст. у зв'язку з необхідністю адаптувати історіописання до політичних обставин великодержавницький погляд зазнав певних трансформацій. У середині 50-х рр., згідно класової теорії, дії царського уряду із запрошення іноземних колоністів визначалися як загарбницькі відносно селянського українського та російського населення. У 80-х рр. історики повернулися до старої схеми розцінювання урядової ролі в заселенні краю як позитивної, але з визнанням провальності ідеї запрошення іноземців. А натомість зроблено спробу довести сприятливість урядового впливу на переселення людей на Південь із центральних регіонів Російської імперії.

Народницький погляд протягом у 20–30-х рр. XX ст. не зазнав концептуальних змін, лише збагатився тезою про протистояння урядовій народної колонізації. При цьому відбувався процес постійного накопичення фактичного матеріалу, що підтверджував домінуючу роль народних стихійних переміщень у південноукраїнські степи. Зі здобуттям незалежності нашої держави та звільненням історичної науки від політичного ангажування можна вести мову про остаточне утвердження в науці думки про переважну роль народної колонізації в ході господарського опанування південних теренів.

2.2. Вивчення урядової політики щодо іноземних колоністів як одного з факторів розвитку сільського господарства і промисловості регіону

Етнічна строкатість Півдня України зумовила появу історичних та історико-економічних досліджень, що так чи інакше намагалися з'ясувати шляхи формування такого явища як поліетнічність регіону, соціальні трансформації, що

відбувалися у зв'язку з такою особливістю, а також вплив наявності великої кількості відмінних етносів на господарський поступ краю. Серед проаналізованої літератури доцільно виділи два проблемних напрями: 1) праці, що в контексті вивчення загальної економічної історії краю описують присутність іноземного населення та його вплив на господарську політику уряду в регіоні; 2) нариси з економічного розвитку окремих етнічних груп та урядові заходи щодо них.

1. Праці, що в контексті вивчення загальної економічної історії краю описують присутність іноземного населення та його вплив на господарську політику уряду в регіоні.

Уже перший дослідник історії Північного Причорномор'я А. Скальковський виокремлював три типи господарства Півдня України²⁸²: український (засів ярової пшениці, виготовлення борошна з кукурудзи, велике скотарство без загонів, мале городництво), татарський (кінні табуни) і болгарський (розвинене городництво і птахівництво, обробіток волами, надання переваги осінній оранці)²⁸³. Д. Багалій у Степовій Україні вирізняє чотири типи господарства: український (ознаки його: плуг, віл і віз, скотарство без загонів, мале городництво), молдавський (добре поставлене вівчарство і конярство), болгарський (садівництво, виноградарство і городництво) і німецький (покращене скотарство, угноєння полів, використання коней і машин)²⁸⁴.

Серед досліджень з історії іноземної колонізації, у котрих описуються різноманітні пільги надані царським урядом переселенцям, слід назвати монографію Г. Писаревського «Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.»²⁸⁵. Автор указував, що *«влада, вирішивши залучити іноземних, зокрема, німецьких колоністів до переселення в межі Російської імперії, з-поміж іншого, мала на меті отримувати від них земельну подать після завершення пільгових років, а також нанести збитків прусському королю в плані фінансових та*

²⁸² Скальковский А. Опыт Статистического описания Новороссийского края... - С.3.

²⁸³ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... - С.44.

²⁸⁴ Багалей Д. Колонизация Новороссийского края. КС. Т.VII. С.134.

²⁸⁵ Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. : (По неизд. архив. Документам). М. : печ. А. И. Снегиревой, 1909. XII, 342, 84 с.

людських ресурсів, що було б «рівносильно тому, як би баталію у нього виграти»²⁸⁶.

М. Слабченко виділяє особливості господарювання колоністів, що забезпечили їм високу конкурентоспроможність, зокрема, на його думку, колективний характер обробітку землі дозволяв нівелювати нестачу реманенту та робочих рук, надавав можливість ріллі відпочити через регулювання сівозмін, розводити особливі породи пшениці тощо. На його думку, саме «колективізація давала змогу давати опір приватному землевласникові – сусідньому поміщицькові»²⁸⁷.

Як пише М. Слабченко, колонія була сильним конкурентом, тому що разом зі своїм громадським укладом й господарчою діяльністю була іншою культурою. Наприклад, у колоністів, розводилася особлива порода пшениці «вітеништайнівська, з котрою навіть наприкінці 30-х років XIX ст. нашим поміщикам, що звикли до гирки чи арнаутки, не можна було конкурувати»²⁸⁸. Звернув він увагу і на реманент, котрим користувалися колоністи, особливо меноніти²⁸⁹.

Важливу складову процвітання колонії учений вбачав в умінні переселенців отримати найбільший визиск від наданих їм урядом пільг: «поселені в Степовій Україні, добре забезпечені землею – відводилось по 65 дес. на родину, бувало й до 80 дес. – колонії позбавлені були некрутів, кватир, постоїв і мали права иноді ті-ж, що й дворянство; напр., за ними визнавалось право варки вина»²⁹⁰, збирався менший поземельний податок, тільки з доброї землі, і менше подушне, що дозволило менонітам без зайвих труднощів поставити своє господарство краще за поміщицьке. Община їм не заважала: німці уникали незручностей за допомогою переділів не за їдцями, а за дворами, шляхом зберігання двора в раді й за участі в переділах тільки представників дворів. За такої системи хиби переділів зводилися

²⁸⁶ Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII - початок XX ст.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. С.87.

²⁸⁷ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – С.23.

²⁸⁸ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – С.24.

²⁸⁹ Там само. С.24.

²⁹⁰ Там само.

до мінімуму й у наслідку поставало спадкове землеволодіння, забезпечене формами общинних порядків.

Згідно монографії ученого, урядова діяльність зі сприяння розвитку господарства колоністів мала індивідуальний характер. Так він наводить приклад, як *«з самого початку XIX стол. уряд сконтрактувався з саксонцем Міллером, видавав йому відповідні суми грошей і вирядив за кордон по вівці. 1804 р. Міллер прибув до Степової України з 1200 мериносами й 25 чабанами, що вміли обходитися з тими вівцями. За малий час, а власне до початку 1808 р. в Міллера вже налічувалось 7038 меринів, 25000 метисів і до 36000 приплоду»*²⁹¹. Слідом за Міллером з'явилися панські овечі заводи в поміщиків Піктета, Ревелію, д'Епініє, Шостака та ін., а вже зріст їхніх господарств, забезпечений збут і певний великий прибуток стали імпульсом до переносу вівчарства до інших місцевостей України²⁹².

Далеко гірше стояла справа з хліборобськими єврейськими колоніями, витоки яких відносяться до кінця XVIII ст., а формальне визнання пов'язане з 1807 р., бо ці колонії мали тавро примусовості. Єврейські колонії розвитку не мали, перебуваючи в цупких руках равинів, й до реформи єврейських колоністів налічувалося лише кілька десятків душ²⁹³.

Дещо інші думки висловив Ф. Ястребов, згідно праці якого *«в 1803-1810 рр. в Херсонській губернії оселилось 15 тис. іноземців»*²⁹⁴. При цьому він стверджує, що *«значне число їх належало до заможної верхівки, яка експлуатувала бідноту, що переселялась разом з нею, а також місцевих батраків. Масі колоністів-переселенців жилося так само тяжко, як і кріпакам у сусідніх поміщиків»*²⁹⁵. На думку вченого, царський уряд, забувши про свої обіцянки допомогти у переїзді та облаштуванні на нових місцях, робив недостатньо для колоністів. Так, дослідник пише, що *«1817 р. з 1500 німецьких колоністів, що прибули в Одесу, 600 померли*

²⁹¹ Там само. С.29.

²⁹² Там само. С.31.

²⁹³ Там само. С.25-26.

²⁹⁴ Ястребов Ф. А. Нариси з історії України. Київ. Вип. 8 : Україна в першій половині XIX століття. 1939. С.15.

²⁹⁵ Там само.

від голоду і хвороб, не дочекавшись через бюрократичну тяганину виділення їм ділянок землі і не одержавши ніякої допомоги від уряду. Нерідко колоністи-іноземці, не витримавши тяжких умов життя, повертались назад на батьківщину»²⁹⁶.

І. Гуржій²⁹⁷ погоджувався з думкою відомого українського економіста П. Лященка²⁹⁸ про те, що в південних губерніях значного поширення набуло колоністське фермерство, яке стало однією з найбільш ранніх форм масового дрібно-капіталістичного господарства, переважно зернового та тваринницького спрямування. Особливості господарювання поселенців описала О. Дружиніна, зазначивши, що *«за прикладом українців всі поселенці переходили на використання волової тяги і плуга»²⁹⁹*. Найбільша заслуга переселенців була в тому, що вони приносили на Південь свої знання і технічні навички, що сприяло розвитку ремесла і мануфактурної промисловості³⁰⁰. Учена синхронізувала урядову пільгову політику щодо поселенців із зовнішньополітичними обставинами: пік заохочувальних заходів припадав на період від Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. до російсько-турецької війни 1787-1791 рр., коли була гостра необхідність утримати завойовані території.

Н. Полонська-Василенко пише, що *«відкриття вільного шляху до Чорного моря сильно вплинуло на сільське господарство»³⁰¹*. Зокрема, на Півдні України зростали посівні площі (з 1778 до 1851 р. у 25 разів), регіон став базою для розвитку конярства, тонкорунного вівчарства. Дослідниця наводить дані, що свідчать про швидке встановлення торговельних зв'язків Півдня з іншими регіонами України, зокрема за період 1797-1857 рр. кількість купців в Одесі зросла у 42 рази³⁰².

²⁹⁶ Там само. С.15-16.

²⁹⁷ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954. С.227.

²⁹⁸ Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. К., 1951. Т.1. С.491.

²⁹⁹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. М. : АН СССР, 1959. С.72.

³⁰⁰ Там само. С.83.

³⁰¹ Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2.... – С.339.

³⁰² Там само. С.348.

Для радянської історіографії було характерним вважати визначальною в розвитку господарства роль народних мас та наростання виробничих сил, а не дії царського уряду. Показовими у цьому плані є праці В. Ващенка³⁰³ з історії промисловості південних міст та С. Секиринського³⁰⁴ із сільського господарства Таврії, а в праці О. Нестеренко³⁰⁵ урядова політика зазнала нищівної критики.

У роки незалежності було здійснено ряд наукових досліджень, що досить глибоко висвітлюють окремі аспекти нашої теми. Наприклад, особливою була й податкова політика уряду. Як пише В. Орлик, створювалися окремі законодавчі акти, що визначали суттєві фіскальні пільги для певних поселень та низки колоній з іноземців на українському Півдні³⁰⁶. Учений стверджує, що й після завершення пільгових років колоністи не приєднувалися до податного населення, а зберігали досить вагомі преференції в оподаткуванні. Дослідник пише, що *«ті з них, котрі жили на казенних землях, не підлягали подушному оподаткуванню, на подушній основі вони лише сплачували збори – накладні до подушного, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання присутственних місць. Проте колоністи, які мешкали на власних чи поміщицьких землях, обкладалися подушними податями за окладами поміщицьких селян»*³⁰⁷.

В іншій праці В. Орлик підкреслює, що податкова політика царату диктувалась не лише з позицій становості, а й за етнічною та релігійною належністю, і в українських губерніях також. Учений наводить як приклад, що *«для євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. встановлювалися спеціальні збори, кримські татари до 1829 р. взагалі звільнялися від сплати державних податей, лише 1832 р. татари-селяни Кримського півострова майже зрівнюються в*

³⁰³ Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): Автореф. дис... канд. ист. наук. Одесса, 1972. 31 с.

³⁰⁴ Секиринский С.А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX вв.: Автореф. дис... д-ра ист. наук. Львов, 1974. 33 с.

³⁰⁵ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1959. 495 с.

³⁰⁶ Орлик В. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2007. Випуск 23. С.148-156.

³⁰⁷ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформенний період. – С.511.

платежі подушного із іншими категоріями державних селян, але оброчна подать на них так і не була поширена»³⁰⁸.

Особливості урядових пільг щодо запрошених колоністів виявились і у митно-в'їзній політиці російського уряду, про що свідчить стаття М. Белікової³⁰⁹. Загалом до 1842 р. підчас оселення на півдні України німців та менонітів, якщо вони селилися на казенних землях, з них не стягувалось мито за провезення майна. Це було необхідно російському уряду для стимулювання колонізації регіону. При провезенні майбутніми колоністами товарів на продаж до 1839 р. його ціна сягала 300 крб., а після лише 90 крб. на родину, за цієї умови вони ввозили його безмитно. Якщо товарів ввозилось більше, то мито стягувалось на загальних підставах. М. Белікова виділяє цілу групу тарифно-митних заходів для запобігання обману з боку колоністів. Як вважає учена, подібними заходами держава прагнула захистити власні інтереси.

Іноземний чинник відобразився і в розвитку торгівлі на Півдні України, про що пише Г. Сигида³¹⁰. За її словами, урядові пільги, гарантовані іноземцям-переселенцям, розвиток морської торгівлі сприяли формуванню італійських громад у Криму та в Одесі³¹¹.

Л. Циганенко³¹² довела провідну роль південноукраїнського дворянства у соціально-економічному розвитку та суспільно-політичному житті регіону у другій половині XVIII – на початку XX ст. При цьому вчена детально вивчила як формування його етнічного складу³¹³, так і активну участь дворян німців, французів, італійців та греків у процесі освоєння та колонізації південного регіону³¹⁴.

³⁰⁸ Орлик В.М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2008. №14. С. 157–163.

³⁰⁹ Белікова (Романюк) М. В. Митні тарифи на провіз та продаж майна і товарів під час імміграції та еміграції іноземних колоністів (1763 - 1842). *Наук. пр. іст. ф-ту ЗНУ.* 2010. Вип. 29. С. 20-23.

³¹⁰ Сигида Г.А. Основні форми торговельної діяльності купецтва Південної України першої половини XIX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ.* 2010. №28. С.56-60.

³¹¹ Там само. С.58.

³¹² Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) : Монографія. Ізмаїл : СМІЛ, 2009. 384 с.

³¹³ Там само. С.125-179.

³¹⁴ Циганенко Л. Ф. Дворяни – іноземці в освоєнні південноукраїнських земель (друга половина XVIII-XIX ст.) *Часопис української історії: збірник наукових статей.* 2009. Вип. 13. С. 5-19.

Дослідник хлібної торгівлі Півдня О. Гордуновський³¹⁵ також відзначив співіснування аристократії різних етносів у регіоні та її вклад у формування місцевого ринку збіжжя у XIX ст. Вчений відзначив вклад іноземних колоністів у розвиток сільськогосподарського реманенту, розведенні худоби, садівництві³¹⁶. Учений заперечує твердження О. Дружиніної, що в основі успіхів колоністів були лише права та привілеї, надані їм урядом³¹⁷.

У дисертації В. Цубенко³¹⁸ приділено окремий розділ соціально-економічному розвитку військових поселень кавалерії, в тому числі Херсонської та Катеринославської губерній. Як пише дослідниця, «сільськогосподарська діяльність їхніх мешканців зіграла позитивну роль у загальному процесі заселення і господарському розвитку»³¹⁹.

У контексті загальноукраїнської історії помітною є праця О. Машкіна³²⁰, в якій висвітлюється питання про місце підданих іноземних держав в процесах зародження та становлення промисловості Наддніпрянщини, сільського господарства, транспорту, торгівлі, фінансів, будівельної справи, а також сфери послуг. Матеріали книги структуровані за проблемним принципом, тож південний регіон не висвітлюється окремо. Цінним «*економічним надбанням регіону*», на думку вченого, було розселення греків, які спеціалізувалися на вирощуванні озимини³²¹.

Варто відзначити також монографію О. Данильченка по етнічному розвитку та міжнародним зв'язкам Півдня України³²². Автор відзначає, що на початку XIX переважаюча в експортній торгівлі Півдня сільськогосподарська продукція вироблялася головним чином у північних губерніях України, а Причорномор'я і

³¹⁵ Гордуновський О.М. Чисельність, етнічний та соціальний склад учасників процесу формування ринку збіжжя на Півдні України у XIX ст. Черкаси : Пономаренко Р.В., 2009. 96 с.

³¹⁶ Там само. С.6-7.

³¹⁷ Там само. С.27.

³¹⁸ Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817-1867 рр. (Формування, соціально-економічний розвиток, побут) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. О., 2010. 487 с.

³¹⁹ Там само. С.393.

³²⁰ Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. К.: Інститут історії України, 2008. 450 с.

³²¹ Там само. С.212.

³²² Данильченко О.П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII – перша чверть XX століття) : монографія. Владивосток, 2009. 120 с.

Приазов'я спеціалізувалися на тваринництві³²³. Внаслідок активного освоєння ситуація докорінно змінилась уже на середину століття³²⁴. Вагомий внесок у такий результат автор віддає українському та російському населенню краю, а також вірменам, грекам, євреям та французам.

2) нариси з економічного розвитку окремих етнічних груп та урядові заходи щодо них

У дорадянській науці проблемам історії різних етнічних груп Півдня України приділялась певна увага. Такі праці відзначені у історіографічних розділах сучасних нарисів історії окремих етносів, про що йшла мова у першому розділі нашої праці, а також частково ці праці відзначені у першому підрозділі цього розділу. Тож ми вважаємо доцільним зупинитися лише на тих роботах, що безпосередньо висвітлюють господарчий вклад переселенців у розвиток краю.

У повоєнний період, саме з середини 1920-х років, як указує О. Рафальський³²⁵ *«стали публікуватися наукові та науково-популярні розвідки загальноетнографічного характеру з викладками історичних, демографічних, соціальних відомостей про окремі національні меншини»*³²⁶. Проте вже у 1930-х роках деякі етнічні групи визначаються як «ворожі нації»³²⁷, а наукові дослідження їхньої історії призупиняються. У 50–80-х рр. XX ст. історії етнічних меншин носили переважно етнологічний або демографічний характер, а господарча політика російської влади щодо них майже не розглядалася.

У дисертації Л. Хрящевської³²⁸ характеризується економіка та розвиток господарств німецьких колоній Півдня України протягом кінця XVIII – початку XX ст. Вченою прослідковано зміни в галузях сільського господарства, визначено основні періоди сільськогосподарського машинобудування, вивчена борошномельна галузь, а також промисли, ремесла і торгівля. Л. Хрящевська

³²³ Там само. С.51.

³²⁴ Там само. С.56.

³²⁵ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. К. : Поліс, 2000. 447с.

³²⁶ Там само. С.120.

³²⁷ Там само. С.152.

³²⁸ Хрящевська Л.М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2008. 20 с.

дійшла висновку, що рентабельність колоністських господарств зумовлена як урядовими преференціями, так і ментальними установками німецьких поселенців – «згуртованістю у досягненні мети, працьовитістю та економністю, особливою організацією ведення господарства»³²⁹. Аналогічних висновків дійшла інша дисертантка М. Белікова³³⁰ – серед чинників економічного росту менонітів вона визначає державну підтримку, агрокультурні навички, участь в урядових експериментах та раціональні елементи у системі господарювання, які потім запозичувалися навколишніми мешканцями, особливості менталітету поселенців колоній³³¹. Дослідниця актуалізувала питання значення господарської активності менонітів для загального розвитку південноукраїнського регіону, відзначивши, що важливими факторами менонітського впливу, як на економіку регіону, так і на економіку держави були розвиток сільськогосподарського машинобудування та борошномельного виробництва, які досягли всеросійського рівня на території поселень³³². Проаналізувавши ці дві роботи, ми погоджуємось з В. Грізою у тому, що дослідження соціально-економічної історії окремих етнічних груп – перш за все німців – відзначаються певною однотипністю³³³.

Відзначимо також видання останніх років, що вийшли з-під пера Г. Гьотте³³⁴, яка вдалась до використання великої кількості іноземних джерел, зокрема архівів Цюріха, Кельна, документів з особистих архівів потомків колоністів. Дослідницею також висвітлено історію швейцарських колоній Цюріхталь, Шабо та Основа³³⁵.

Історія менонітського підприємництва – тема, раніше непомічена вітчизняною історіографією – була розроблена у дисертації Н. Венгер³³⁶. Вона

³²⁹ Там само. С.17.

³³⁰ Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 266 с.

³³¹ Там само. С.6, 11.

³³² Там само. С.201.

³³³ Гріза В. А. Соціально-економічне життя етнічних груп Південно-Східної України XVIII – початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 38.

³³⁴ Гётте Г. Немецкий след в истории Николаевщины. Кельн : Издательство Г. Гётте, 2011. 44 с.

³³⁵ Гётте Г. Колонизация Юга Российской империи в XVIII-XIX веках. Вклад швейцарцев и немцев. Кёльн : Г.Гётте, 2014. 379 с.

³³⁶ Венгер Н.В. Менонітське підприємництво та модернізація Півдня Російської імперії (1789-1917): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.02. Дніпропетровськ, 2010. 36 с.

дійшла думки, що у колоністському законодавстві простежується вектор заохочення щодо неаграрних видів діяльності. Основою успіху підприємницьких династій міст, на думку дослідниці, стали *«капітали, передові технології і менеджмент, сприятливі ринкові умови, вдало обраний напрям підприємницької діяльності, акціонування, а також клан як механізм взаємопідтримки, що знаходився на межі між конфесійним менонітським соціумом і російським суспільством»*³³⁷.

Разом з тим вивчення німецьких поселень продовжується, про що свідчить прагнення наукової спільноти до активного обговорення цієї теми³³⁸. Ведеться також джерелознавча робота до теми³³⁹. Новітньою тенденцією стало дослідження історії окремих поселень, наприклад, Тарутино (Єлисаветинська)³⁴⁰ та Зельц³⁴¹. Дослідниця історії другого поселення приділила значну увагу його господарству, відзначивши, що особливих успіхів тут досягли у розведенні коней та червоної німецької корови³⁴², виноградарстві й виноробстві³⁴³, а також гончарстві, ковальстві і каретному ремеслі³⁴⁴.

Другою найбільш дослідженою етнічною групою є греки. Ученими прослідковується давність господарських зв'язків України та Греції, про що свідчать праці Н. Терентьевої³⁴⁵ та О. Слюсаренко³⁴⁶. До того ж особливо популярною у наукових колах є розробка історії мариупольських греків: цій темі присвятили свої праці І. Джуха³⁴⁷, Л. Якубова³⁴⁸, М. Дмитрієнко та ін.³⁴⁹, П. Усенко³⁵⁰.

³³⁷ Там само. С.17.

³³⁸ *Німецькі поселення в Україні II пол. XVIII - I пол. XX ст.* : матеріали наук.-практ. конф., 18 - 19 верес. 2007 р., Бахмач, присвяч. 240-ій річниці від часу заснування Біловез. нім. колонії. Бахмач, 2008. 128 с.

³³⁹ Підгорна Н.М., Плохій С.М. Джерела з історії німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Український археографічний щорічник*. 1992. Вип. I. С.179-185.

³⁴⁰ Кубякин В.В. Развитие немецкой колонии Тарутино в составе Российской империи (1814-1917 гг.). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф., Одеса, 26–27 квіт. 2013 р.. Одеса: ВМВ, 2013. С.143-147.

³⁴¹ Плесская Э. Г. Немецкая колония Зельц (Selz), 1809-1944 : страницы истории . Одесса : Астропринт, 2016. 36 с.

³⁴² Там само. С.9.

³⁴³ Там само. С.10.

³⁴⁴ Там само. С.11.

³⁴⁵ Терентьева Н. А. Украина - Греция: торгово-экономические связи в XVIII - XIX вв. К., 1992.

³⁴⁶ Слюсаренко О., Терентьева Н. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. К.: Києво-Могилянська академія, 2005. 384 с.

³⁴⁷ Джуха И. Одиссея мариупольских греков: очерк истории. Вологда, 1993. 162 с.

Вчені відзначають позитивний вклад грецької громади у розвиток економіки південноукраїнського регіону та України загалом³⁵¹. Т. Прусис пише, що грецький торговий і судноплавний капітал багато в чому сприяв росту ролі Одеси: греки засновували фірми, страхові компанії та інші комерційні установи; приймали участь в місцевому управлінні і благодійних організаціях; вони отримували вигоду від розлогих родинних контактів між партнерами, які стратегічно вигідно закріпились на перетині торгових шляхів, що з'єднують Чорне море з Егейським, Середземномор'ям і Південною Європою³⁵². В. Кардасіс³⁵³ писав, що вплив греків перетворив Південно-Західний край Російської імперії на продуктивні сільськогосподарські угіддя та сформував великі портові міста Чорного моря, які в кінцевому рахунку заохочувати масові імміграції. На його думку, грецька громада відігравала значну роль в південно-російській історії, історії грецької морської діяльності, і, зрештою, історії економічних відносин між Східною та Західною Європою.

Ведеться також накопичення джерельної бази з історії грецької громади на Півдні України, зокрема, в цьому напрямі написана докторська дисертація А. Гедьо³⁵⁴, а її аспірантка В. Волоніць дослідила торгову діяльність греків-купців³⁵⁵.

Третьою етнічною групою, що належить до найбільш вивчених, є болгари. Протягом XIX – XX ст. велось дослідження історії болгарської діаспори у різних її аспектах, при цьому більшість пошуковців зверталось до історії масової болгарської колонізації першої половини XIX ст., ігноруючи при цьому XVIII ст.

³⁴⁸ Якубова Л. Маріупольські греки 1778 – початок 30-х рр. XX ст. К., 1999. 331 с.

³⁴⁹ Дмитрієнко М., Литвин В. та ін. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. К., 2000. 448 с.

³⁵⁰ Усенко П. Г. Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) К. : Інститут історії України НАНУ. К.2014. 108 с.

³⁵¹ Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). К., 1999.

³⁵² Прусис Т.С. В сделках с неприятелем: черноморская торговля в 1809-1810 годах. *Вопросы истории*. 1995. №7. С. 48-49.

³⁵³ Kardasis V. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775-1861. New York – Oxford : Lexington Books, 2001. 272 p.

³⁵⁴ Гедьо А. В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII-1875 р.: джерелознавчий аспект : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2006. 431 с.

³⁵⁵ Волоніць Віра Степанівна. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.). : автореф. дис. ... канд. наук: 07.00.01. Донецьк, 2008. 22 с.

Цю лакуну заповнив В. Мільчев³⁵⁶. Його перу належить також дослідження внеску болгарських господарств в аграрну інфраструктуру Півдня України³⁵⁷. Учений пише, що завдяки переселенню болгар, з'являються «нові сорти злаків, фруктів, овочів та ягід; незнані до цього часу породи худоби та методи її утримання»³⁵⁸. Відчутним був внесок болгар у розвиток виноградарства та городництва, у практику вівчарства та рільництва.

На думку В. Грізи, найменш дослідженим є господарський уклад сербського населення південноукраїнського терену через «незначний вплив, які вони мали на економічне обличчя Катеринославщини через військових характер сербських поселень, а також відносно недавнім виокремленням сербських студій як окремого напрямку наукових досліджень»³⁵⁹. Якщо перша причина, на нашу думку є актуальною, то з другою ми не погоджуємося. Серед праць, що висвітлюють господарський уклад Нової Сербії та Слов'яносербії варто відзначити, на додачу до вказаних в попередньому розділі нарисів, роботи М. Кости́ча³⁶⁰, А. Бажової³⁶¹, О. Павлюченка³⁶², М. Дмитрієнка й О. Яся³⁶³, В. Подова³⁶⁴, С. Шевченка³⁶⁵, О. Посу́нько³⁶⁶, Т. Миронченка³⁶⁷. У 2003 році у місті Новий Сад відбулась міжнародна конференція, присвячена сербському переселенню до Російської імперії в середині XVII ст.³⁶⁸. Щоправда варто вказати,

³⁵⁶ Мільчев В.І. Болгарські переселенці на півдні України. 1724 – 1800 рр. Київ-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. 198 с.

³⁵⁷ Мільчев В. І. Внесок господарств болгарських переселенців в аграрну інфраструктуру Південної України XVIII ст. *Дриновський збірник*. Харків-Софія: Академічно издателство «Проф. Марин Дринов», 2011. Випуск IV. С.435-443.

³⁵⁸ Там само. – С.441.

³⁵⁹ Гріза В. А. Соціально-економічне життя етнічних груп Південно-Східної України XVIII – початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 38.

³⁶⁰ Кости́ћ М. Нова Србија и Славеносрбија. Нови Сад, 2001. 192 с.

³⁶¹ Бажова А.П. Из югославянских земель – в Россию. *Вопросы истории*, 1977 г., № 2, с. 124-137.

³⁶² Павлюченко О. В.: Сербські військово-землеробські поселення на Україні XVIII ст. Київ, 1992.

³⁶³ Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В. Уроки імперської політики: з етнічної історії України 18 ст. Сербі. *Відродження*. 1994 р. № 3. с. 70-72.

³⁶⁴ Подов В. И. Славяносербия (очерки истории заселения Донбасса в 18 в. Документы). Луганск : GLOBUS, 1998. 120 с.

³⁶⁵ Шевченко С. Українська доля нової Сербії: історичні нариси з минулого Кіровоградщини : Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752-2002). Кіровоград : Мавік, 2004. 166 с.

³⁶⁶ Посу́нько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. 80 с.

³⁶⁷ Миронченко Т. Причини та передумови переселення сербів, чорногорців на українські землі у XVII – XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 16. Ужгород, 2016. С.82-87.

³⁶⁸ *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*. Збірник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003. Нови Сад, 2005. 568 с.

що останнім часом намітилась тенденція до кількісного зростання праць на сербську тематику.

Певного висвітлення зазнала і господарська активність єврейського населення регіону. Найбільш примітною є монографія С. Борового³⁶⁹. У книзі розглядаються питання створення єврейських землеробських колоній на Півдні Російської імперії в рамках урядового експерименту по залученню єврейського населення до «корисної» землеробської праці, їхнього земельного устрою, господарства і побуту колоністів. Також в науковій літературі відзначений їхній вклад у економічний розвиток Миколаєва, зокрема у колективній монографії³⁷⁰ за редакцією Н. Шитюка, а особливо у піднесенні кораблебудування³⁷¹. Загалом значення єврейського населення для процвітання Херсонської губернії висвітлено у статті Ю. Прокоп³⁷². Аспекти фіскальної політики царату щодо євреїв південних регіонів згадуються у статті Н. Щербак³⁷³. Автором оцінені вади політики уряду Олександра I в цьому питанні³⁷⁴.

Кишинівський вчений А. Морар³⁷⁵, описуючи становище бессарабських переселенців в українські степи, піддав нищівній критиці імперську колонізаційну політику, хоча вихідці з Бессарабії *«наприкінці XVIII – початку XIX ст. взагалі звільнялися від оподаткування й мали значні пільги в торгівлі»*³⁷⁶.

Урядові пільги, гарантовані іноземцям-переселенцям, розвиток морської торгівлі сприяли формуванню громад іноземців у регіоні. Досягнення грецької та італійської громади у розвитку торгівлі у регіоні висвітлені у публікаціях

³⁶⁹ Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России: Политика – идеология – хозяйство – быт. Москва : М. и С. Сабашниковых, 1928. 200 с.

³⁷⁰ Щукин, В. В. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII–начало XX вв.) / ред. Н. Н. Шитюк. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с.

³⁷¹ Павлюк А.Н. Евреи в экономической жизни города Николаева XIX – начала. XX в. Подрядное судостроение URL: http://jewish.mk.ua/university/pavliuk/01_1.html

³⁷² Прокоп Ю.В. Роль евреев-иностранцев в социально-экономическом развитии Херсонской губернии конца XVIII – первой половине XIX в. *Историчний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць*. 2014. Вип.12. С.74-81.

³⁷³ Щербак Н.О. Політика царизму щодо євреїв України в XIX ст. *Проблеми міграцій*. 1999. №1. С.19-27.

³⁷⁴ Там само. С.21.

³⁷⁵ Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria (1812-1993). Chișinău, 1995. 316 p.

³⁷⁶ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. С.9-10.

К. Бацак³⁷⁷, а роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури репрезентована у статтях Н. Кухар-Онишко³⁷⁸ та В. Тимченка³⁷⁹.

Окремі публікації присвячені історії шведів³⁸⁰ та вірмен³⁸¹. Згідно статті про шведські колонії найбільший визиск переселенці мали від тваринництва. Цікаво, що І. Кулинич відзначає, що у п'яти шведських колоніях за 5 років було скоєно лише 8 злочинів³⁸².

В результаті проведеного дослідження ми можемо констатувати, що усі дослідники як загальноекономічних, так і спеціальних господарських проблем історії регіону відзначають етнічну строкатість Півдня України як визначальний фактор розвитку його господарства. Такий стан речей підсилювався також і урядовою політикою щодо іноземних переселенців, які отримували надзвичайні пільги та преференції від держави, що зумовило швидкий поступ економіки українського Степу. Разом з тим дослідження соціально-економічного укладу та поступу окремих етнічних груп доводять, що урядова політика не була визначальним фактором їхнього добробуту. Процвітання також сприяли передові способи господарювання, особливості суспільного устрою та етнічні етичні установки.

2.3. Історіографія дослідження ролі особистості в історії економічного зростання Півдня України

Питання ролі особистості в історичному процесі, тема співставлення влади й особистості належать до найбільш дискусійних. Досить довго ці питання та теми залишалися на маргінесі вітчизняного історіографічного пізнання. Останнім

³⁷⁷ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки XVIII – перша третина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. К., 1999. С.12-14.

³⁷⁸ Кухар-Онишко Н.О. Наши южные соседи (турки на юге Украины в XVIII–XIX ст.). *Летопись Причерноморья. Литература, история, археология*. 2006. Вып. 6. С. 102–109.

³⁷⁹ Тимченко В. М., Кухар-Онишко Н. О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. Вип. XII. С. 126–135.

³⁸⁰ Кулинич І. М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні. *УІЖ*. 1995. № 1. С. 118-121.

³⁸¹ Циганенко Л. Ф. Вірмени Південної Бессарабії в соціально-економічному розвитку краю в XIX ст. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: зб. наук. праць V Міжнар. наук. конф., Одеса, 24-25 квіт. 2015 р. Одеса : ОНУ, 2015. С.406-411.

³⁸² Кулинич І. М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні. – С.121.

часом минуле персоніфікується, з'являється можливість поглянути на історію Української держави крізь призму ролі окремих особистостей в ній. До таких ключових постатей в історії економічного поступу Степової України належать Г. Потьомкін, Катерина II, М. Воронцов та ін., до особистостей яких звертались історики та аматори різних часів. Примітно, що у царині історичної біографістики паралельно з науковими історичними роботами існувала велика кількість белетристичної літератури, де автори з легкістю оперували недостовірними фактами³⁸³. Ця традиція зберігається і сьогодні.

Проаналізовану наукову спадщину по історії ролі особистості в історії економічного зростання Півдня України ми вважаємо за доцільне розташувати по вказаним діячам, а також відзначити напрями сучасних студій антропологічного виміру історії.

В історії Півдня України роль Г. Потьомкіна є занадто суперечливою, щоб можна було виключити існування яскраво антагоністичних думок істориків про нього. Легенди, що порочать діяльність князя Таврійського, почали складатися ще за його життя і утвердилися незабаром після смерті. За понад 200 років було створено сотні нарисів його життя та діяльності. Прийде час, і історики створять об'єктивний образ Ясновельможного князя. Ми ж в нашому дослідженні відзначимо лише ті праці наукового характеру, де висвітлюється господарська заслуга Г. Потьомкіна в історії Півдня України.

Князь М. Щербатов належав до найзапекліших критиків Г. Потьомкіна – він сумнівався в успішності військово-адміністративних заходів, проведених на півдні країни. М. Щербатов припускав, що імператрицю Катерину II під час її вояжу Півднем України у 1787 р. *«ввели в оману показними декораціями»*³⁸⁴. У такий спосіб М. Щербатов підхопив тезу про «потьомкінські села»,

³⁸³ Валишевский К. Вокруг трона. М., 1911; Гейнце Н.Э. Князь Тавриды. М., 1994; Жданов Л. Последний фаворит. М., 1994.

³⁸⁴ Щербатов М.М. Ответ на вопрос, что думать следует о поступке нашего двора в рассуждении нынешней турецкой войны, какое действие она соделала к произведению шведския войны и о прочем тому подобном. ЧОИДР, 1860. Т.1. С. 73-80.

запропоновану Георгом фон Гельбігом³⁸⁵, автором однієї з перших біографій Г. Потьомкіна. Серед дореволюційних авторів до біографії князя звертались О. Самойлов³⁸⁶ (його племінник), французький офіцер Траншан де Лаверн³⁸⁷, М. Надеждин³⁸⁸, Д. Бантиш-Каменський³⁸⁹, М. Трескін³⁹⁰, Ф. Лашков³⁹¹, В. Огарков³⁹², В. Яковлев³⁹³, С. Воейков³⁹⁴, О. Ловягін³⁹⁵, А. Богуміл³⁹⁶, М. Семевський³⁹⁷, Є. Желябужський³⁹⁸ та ін. На широкому джерельному матеріалі вказані автори цілком аргументовано, на нашу думку, спростовували міфічні негативні уявлення про Потьомкіна, зокрема й тезу про «потьомкінські села». Вінцем цих творів стала монографія О. Брикнера³⁹⁹, у якій князь визначається як вправний державний діяч та очільник південного краю, котрий зробив вагомий вклад у його розвиток. Праця містить також невеликий історіографічний огляд опублікованих нарисів життя та діяльності Г. Потьомкіна.

Кінець XIX – початок XX ст. відзначився появою робіт, що характеризують Г. Потьомкіна як адміністратора і господаря, а також організатора колонізації на Півдні України⁴⁰⁰. Всі перераховані праці відзначені надмірною, на нашу думку,

³⁸⁵ Гельбиг, Г.-А.В. фон. Русские избранники : С портр. Екатерины II по Д. Ходовецкому. Берлин : Готтгейнер, 1900. 5, IV, 534 с.

³⁸⁶ Самойлов А.Н. Жизнь и деяния генерала-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина-Таврического / А.Н. Самойлов. *Г.А. Потемкин. От вахмистра до фельдмаршала. Воспоминания. Дневники. Письма*. Кн. 1. СПб.: Издательство «Пушкинского фонда», 2002. С. 128-148.

³⁸⁷ Траншан де Лаверн, Леже Мари Филипп. Жизнь генерал-фельдмаршала Григория Александровича Потемкина-Таврического: Ч. 1 – 2 / Пер. В.А. Левшина. СПб., 1811.

³⁸⁸ Надеждин Н.И. Светлейший князь Потемкин-Таврический образователь Новороссийского края. Одесса, 1839.

³⁸⁹ Бантиш-Каменский Д.Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. СПб., 1840. Ч.2. С.56-89;

³⁹⁰ Трескин Н.А. Светлейший князь Г.А. Потемкин-Таврический. Очерк. М., 1879.

³⁹¹ Лашков Ф.Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма : Краткий очерк по архивным материалам. Симферополь, 1890. 16 с.

³⁹² Огарков В.В. Г.А. Потемкин, его жизнь и общественная деятельность: Биограф. Очерк. СПб. : Типография Ю.Н. Эрлих, 1892. 80 с.

³⁹³ Яковлев В.А. Биографии Де-Рибаса, Ришелье и Воронцова. Одесса: Типография Л. Кирхнера, 1894. 31 с.

³⁹⁴ Воейков С.В. Потемкин, князь Таврический. Киев; Харьков, 1899. 38 с.

³⁹⁵ Ловягин А.М. Григорий Александрович Потемкин. СПб., 1905.

³⁹⁶ Богумил А.Г. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Вып. 1-2. Екатеринослав : тип. Губ. земства, 1905. 2 т.

³⁹⁷ Семевский М.И. Григорий Александрович Потемкин 1739 - 1791. *Русская старина*. 1875. Т.12-14.

³⁹⁸ Желябужский Е.Д. Генерал-фельдмаршалы П.А. Румянцев-Задунайский и Г.А. Потемкин-Таврический. [Изяслав], 1914.

³⁹⁹ Брикнер А. Г. Потемкин. СПб., 1891.

⁴⁰⁰ Афанасьев Г.Е. О значении деятельности Потемкина. *Исторические и экономические статьи*. Т.П. Киев, 1909. С. 71-83; Багалеи Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Киев, 1889; Загоровский Е.А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одесса, 1913.; Он же. Экономическая политика Потемкина Новороссии (1774 – 1791). *Журнал науководослідних катедр*. М. Одесса. 1926. Т.2. №2.; Миллер Д.Л. Заселение Новороссийского края и Потемкин. Харьков, 1895; Скальковский А.А. Хронологическое

глюорифікацією персони князя та результатів його діяльності у краї – автори ведуть мову і про високі темпи заселення, і про бурхливий розвиток сільського господарства та промисловості. Так, П. Щебальський провів аналогії між появою та розвитком міст Північного Причорномор'я із ростом міст у США⁴⁰¹, значивши, що помилки князя *«тому і численні, що його діяльність була надзвичайно велика, різноманітна і інтенсивна»*⁴⁰². Дослідник історії Криму Ф. Лашков запевняв, що князь, крім іншого, сприяв збереженню і розведенню лісів⁴⁰³.

Отже, дорадянська історична наука зібрала та ввела до наукового обігу значний корпус джерел, що стосуються особи Г. Потьомкіна. На нашу думку, в історіографії на цьому етапі склалася певна односторонність у оцінці діяльності князя та надмірна глюорифікація його особи. В результаті так і не була створена комплексна повноцінна монографія про Князя Тавриди та не надано об'єктивних оцінок його господарського хисту. Радянська влада вбачала метою історичної науки вивчення народних мас, натомість монарші особи та їхні урядовці залишилися на узбіччі історичного пізнання. Винятком були роботи, що показували героїчні життєписи видатних полководців. Щодо Г. Потьомкіна в радянській історіографії довгий час панівною була точка зору, запроваджена М. Покровським, який вважав, що перемоги князя були куплені *«занадто дорогою ціною»*⁴⁰⁴.

В такому контексті примітною є текст лекції А. Фатєєва «Потемкин-Таврический»⁴⁰⁵ виданий у Празі. Автор екстраполював погляди учених ХІХ ст. і підкреслював, що саме Г. Потьомкін дав поштовх культурному і політичному розвитку Північногоу Причорномор'я.

обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. Одесса, 1836; Щебальский П.К. Потемкин и заселение Новороссийского края. *Сб. антропологических и этнографических статей о России*. Кн.1. М., 1868;

⁴⁰¹ Щебальский П.К. Потемкин и заселение Новороссийского края. С. 130.

⁴⁰² Там само. С. 114.

⁴⁰³ Лашков Ф.Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. Симферополь. 1890; Он же. Шагин-Гирей, последний крымский хан. Киев, 1886; Он же. Материалы для истории 2-й турецкой войны 1787 - 1791 гг. ИТУАК. 1890-1891. №8-12.

⁴⁰⁴ Покровский М.Н. Потемкин-Таврический. Энциклопедический словарь т-ва бр. А и И. Гранат. М., 1916. Т.33. С. 147-150.

⁴⁰⁵ Фатеев Ар.Н. Потемкин-Таврический. *Русское Научно-Исследовательское Объединение в Праге: Доклады и лекции*, № 3. Прага : Русская Ученая Академия, 1945 г. 4, 172 с.

Певною мірою реабілітація Г. Потьомкіна в радянській історичній літературі почалася з кінця 1950-х рр. в нарисах з історії Російської імперії, України, Північного Причорномор'я та економічного розвитку вказаних географічних одиниць. До їхнього числа належать праці, що аналізуються у даній дисертації, однак їхні автори не ставили собі за мету окремо досліджувати внутрішню політику Г. Потьомкіна, а його роль зведена до мінімуму. Наприклад, Н. Полонська-Василенко вказує на те, що особа Г. Потьомкіна: *«дуже цікава і багато дечого пояснює в дальшій історії Південної України... у розпорядження його не втручалися ні цариця, ні Сенат, і він міг витратити на Південну Україну величезні кошти»*⁴⁰⁶. Учена пише, що головною метою його правління було заселення територій колишніх Запорозьких Вольностей, в зв'язку з чим вона виділяє три види колонізації – поміщицьку, селянську та міську. При цьому примітним є той факт, що управитель Півдня України заохочував втечі селян з інших українських земель сюди. Важливою є публікація М. Мещерюка⁴⁰⁷, в якій автор, проаналізувавши політику князя у сфері розвитку землеробства, видобутку солі, промислів та торгівлі, виважено стверджує, що при всіх недоліках політики князя, йому вдалось перетворити «Новоросію» на житницю Західної Європи. Темі розвінчання міфу про «потьомкінські села» присвятили свої студії Н. Молева⁴⁰⁸ та А. Панченко⁴⁰⁹.

Серед зарубіжних авторів до постаті Г. Потьомкіна звертається І. Мадаріага⁴¹⁰. Зокрема, авторка відзначає, що проваджена князем колонізація проходила в рамках популярної у XVIII ст. доктрини – чим більше населення, тим сильніша держава. Примітною особливістю організації влади Насвітлішим вона називає його вміння управляти на відстані, але контролюючи найдрібніші

⁴⁰⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. К. : Либідь, 2002. С.272.

⁴⁰⁷ Мещерюк И.Л. Управление Новороссией в 70-80-х годах XVIII в. *Ученые записки Кишиневского института*. Т.2, гуманитарные науки, 1950. С.89-105.

⁴⁰⁸ Молева Н. М. «Потёмкинские деревни» : К вопросу об архивной документации // *Вопросы истории*. 1967. №4. С.212-215.

⁴⁰⁹ «Потемкинские деревни» как культурный миф / А. М. Панченко *Панченко А. М. Русская история и культура: Работы разных лет*. СПб.: Юна, 1999. С. 462-475.

⁴¹⁰ Madariaga Isabel de. *Russia in the Age of Catherine the Great*. New Haven, Conn, and London: Yale University Press, 1981. XII, 698 pp.

деталі. Цікаву думку висловив польський вчений Р. Ковальчик щодо місії Г. Потьомкіна в Україні – вона була пов'язана з розбудовою на півдні України важкої промисловості, яка стала би «базою для розвитку військової промисловості і загалом виробничою базою для російської армії»⁴¹¹.

На сучасному етапі більша увага постаті Г. Потьомкіна приділяється у руслі вивчення геополітичних проектів імперського уряду у XVIII ст.⁴¹², військових здобутків⁴¹³, а також студіювання внутрішньодержавного становища. Ряд праць доцента Липецького державного технічного університету О. Шляпнікової⁴¹⁴ частково зачіпають політику князя на Півдні України, акцентуючи увагу на його особистому внеску у розвиток краю. Проте в цілому дослідниця продублювала факти, запропоновані О. Дружиніною. Внутрішньополітичній діяльності Князя Таврійського присвятила свою дисертацію Н. Болотіна⁴¹⁵. Учена довела його особистий внесок у створення законодавчих актів, що заклали підвалини системи місцевого апарату. На її думку, «для Потьомкіна характерне, при всій видимій легковажності рішень, ретельне їх осмислення і розробка, а потім втілення в життя»⁴¹⁶, а «проведення національної політики Потьомкіним може служити зразком для державного діяча в умовах багатонаціонального і багатоконфесійного держави»⁴¹⁷.

Серед вітчизняних учених не стихає інтерес до постаті Г. Потьомкіна. Так йому присвятили свої праці В. Пиворович⁴¹⁸, Н. Кухар-Онишко⁴¹⁹, Г. Крикун⁴²⁰,

⁴¹¹ Ковальчик Р. (Лодзь, Польща). Україна до і після Кримської війни // *Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız*. Вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. К., 2016. С.10.

⁴¹² Елисеєва О.И. Геополитические проекты Г.А.Потемкина. М., 2000. 342 с.

⁴¹³ Лопатин В.С. Суворов и Потемкин. М.: Наука, 1992. 288 с.

⁴¹⁴ Шляпникова Е.А. Государственная деятельность Г.А. Потемкина. Липецк, 1997. 175 с.; Она же. «Чтоб способно и полезно употребляема быть могла». *Военно-исторический журнал*. 1998. №1. С.83-87.; Она же. Григорий Александрович Потемкин. *Вопросы истории*. 1998. №7. С.75-93.; Она же. Григорий Александрович Потемкин. *Вестник МГУ. Серия 8. История*. 1998. №3. С.90-103.

⁴¹⁵ Болотина Н.Ю. Деятельность Г.А. Потемкина в области внутренней политики России (по новым архивным документам) : Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М., 2000. 252 с.

⁴¹⁶ Там само. С.231.

⁴¹⁷ Там само.

⁴¹⁸ Кухар-Онышко Н.А., Пиворович В.Б. Жизнь и смерть светлейшего князя Г. А. Потемкина. Николаев : Возможности Киммерии, 2002. 143 с.

⁴¹⁹ Кухар-Онышко Н.А., Пиворович В.Б. Великолепный князь Тавриды. Херсон: Летопись Причерноморья, 2003. 248 с.

М. Кавун⁴²¹, Т. Гончарук⁴²², Є. Полянська⁴²³. Деякі статті у контексті вивчення економічних проблем відзначають внесок Г. Потьомкіна у розвиток краю. Наприклад, про участь Г. Потьомкіна у організації митної системи на Півдні України йдеться у статтях Ю. Головка⁴²⁴, участь князя у організації соледобування у краї описав С. Білівненко⁴²⁵. Разом з тим помітною є відсутність комплексного ґрунтового вітчизняного дослідження, яке б акумулювало накоплений в попередні історіографічні періоди матеріал та з використанням нових джерел пролило б світло на економічну діяльність князя Г. Потьомкіна на Півдні України.

Біографії Катерини II за своїми обсягами, кількістю та розмаїттям оцінок діяльності імператриці заслуговують окремого дисертаційного дослідження. Разом з тим варто вказати на лакуну у вивченні особистого внеску імператриці у становленні економічної політики щодо південноукраїнського терену. Найбільш повними у цьому плані вважаються праці В. Більбасова⁴²⁶, А. Маркевича⁴²⁷. Хоча роль Катерини II у господарських зрушеннях, що відбувались у Північному Причорномор'ї у XVIII ст., відзначають дореволюційні дослідники М. Чулков⁴²⁸, В. Ульяницький⁴²⁹, О. Семенов⁴³⁰, Н. Фірсов⁴³¹. При цьому їхня оцінка не

⁴²⁰ Крикун Г. Ф. Светлейший князь Потемкин–Таврический Г.А. в истории Очакова и земли Очаковской : энциклопедия краеведения : документально–художественное издание. Кн. 11. Николаев : ФЛП Швеца В.Д., 2014. 356 с.

⁴²¹ Кавун М. Е. Григорій Потьомкін – будівничий міста Катеринослава. *Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2009 р.*: Бібліогр. Показчик. Д.: ДОУНБ, 2008. С. 172-184. URL: <http://mkavun.narod.ru/knjaz.html>

⁴²² Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва : Науково-популярний нарис. Одеса : Астропринт, 2002 . 141 с.

⁴²³ Полянская Е. С. Г. А. Потемкин – миграции и транспортное сообщение в Крыму. *Парадигмы истории и общественного развития*. 2016. Вып. 2-3. С. 111-114.

⁴²⁴ Головка Ю.І. Становлення митної мережі на півдні України (1776 – 1819 рр.). *Студії з історії Степової України*. 2003, Вип. 1. С. 42-47. ; Її ж. “К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным” Олександра Богуміла як джерело до історії південноукраїнських митниць другої половини XVIII ст. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту*. Історія. Бердянськ, 2000. С. 20-27.

⁴²⁵ Білівненко С.М. План облаштування соляних промислів на Півдні України після Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX ст.* 2003. Вип. 7. С. 254-256.

⁴²⁶ Бильбасов В.А. История Екатерины II. В 2-х тт. Берлин, 1900.

⁴²⁷ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893. 31 с.

⁴²⁸ Чулков М.Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия. М. : Университетская типография у Н. Новикова, 1785. Т.II. Кн.1. Част. II. С.289-705.

⁴²⁹ Ульяницкий В.А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. М.: Типография А. Гатцула, 1883. 256 с.

виходить за рамки образу «премудрої монархині», а друга половина правління імператриці – це ідеал державного діяча. З огляду на вищевказані особливості радянської оцінки царських осіб, привертає увагу праця відомого історика С. Покровського⁴³². Автор пише, що катерининська економічна політика була спрямована до розвитку ремесла і промислів, встановлення свободи конкуренції та ліквідації монополій⁴³³. С. Покровський критикує спрощене розуміння єкатерининського «Наказу» як документа, який проголошував свободу торгівлі, і показує, що в дійсності в ньому обґрунтовувалися протекціоністські принципи⁴³⁴.

Однією із найпомітніших в історіографії тем є подорож імператриці до Криму 1787 р. та її вплив на становище всього південного краю. Праці дореволюційних авторів⁴³⁵ носять переважно описовий характер та не дають подорожі жодних оцінок. Серед радянських дослідників теми торкнулась лише О. Дружиніна, звернувши увагу на те, що мандрівка була стимулом господарського розвитку краю, бо імператриця хотіла переконатися в успіхах колонізації та господарського розвитку півдня, спростувати чутки про зловживання «Ясновельможного»⁴³⁶. Серед сучасних дослідників теми найбільш вагомими є статті В. Широкова⁴³⁷ та Г. Каушлієва⁴³⁸, а також дисертація Н. Бессарабової⁴³⁹. Усі названі автори позитивно оцінюють вояж імператриці та успіхи управлінської діяльності Г. Потьомкіна в краї. Так, на думку В. Широкова подорож означала ревізію цілого ряду губерній – на розвиток економіки, боротьбу

⁴³⁰ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. СПб. : Тип. И.И. Глазунова и К^о, 1859. Ч. 1. 295 с.; Ч. 2. 376 с.; Ч. 3. 536 с.

⁴³¹ Фирсов Н. Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование императрицы Екатерины II. Очерки из истории торговой политики. Казань: Тип. Императорского Университета, 1902. 237 с.

⁴³² Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М. : Междунар. книга, 1947. 400 с.

⁴³³ Там само. С.110.

⁴³⁴ Там само. С.195-205.

⁴³⁵ Сенявин Д.Н. Путешествие императрицы Екатерины II в Тавриду. *Морской сборник*. 1855. Т.15; Брикнер А.Г. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым. *Исторический Вестник*, 1885. Т. 21. № 7-9. С. 5-23, 243-264, 444-509.; Есипов Г. В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 г. *КС*. 1891. Т. 34. С. 22-52, 237-253, 407-426.; Коваленский М.Н. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым. М., 1916. 140 с.

⁴³⁶ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 годах. М., 1959. С. 140-142.

⁴³⁷ Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 3. С. 283-294.

⁴³⁸ Каушлієв Г. «Шлях на користь»: Кримська подорож імператриці Катерини II в контексті вивчення краю. *Краєзнавство*. – 2009. – № 1-2. – С. 50-57.

⁴³⁹ Бессарабова Н. В. Путешествия Екатерины II по России в контексте внутренней и внешней политики (1763–1767, 1780–1787 гг.). М., 2003. 385 с.

з корупцією та іншими зловживаннями, Г. Каушлієв вважав, що подорож відкрила собою початок наукового вивчення півострова, а Н. Бессарабова вважала, що іміджева мета вояжу – *«створення образу освіченої государині, підкреслення корисності для країни своїх перетворень і головне – утвердження могутності Росії в очах інших держав (а почасти – і в поданні власних підданих)»*⁴⁴⁰ була досягнута.

Новітнім вітчизняним дослідженням стала брошура О. Гуржія⁴⁴¹, у якій зроблено спробу розглянути політичні та економічні процеси на Півдні України у контексті ролі в них Катерини II. Автор відзначає переваги та недоліки урядової політики в регіоні, вказує на складність процесів, що відбувались тут у кінці XVIII ст.

Досягненням виключно сучасної історіографії є висвітлення вкладу особистості М. Воронцова у економічний добробут Степу України. Дореволюційні біографії цього новоросійського і бессарабського генерал-губернатора носили публіцистичний та компілятивний характер, не мали посилання на документи, приводячи фактичні дані або оцінюючі особисті якості. Найбільш помітною серед цих видань є роботи авторства М. Щербініна⁴⁴². У радянський час граф М. Воронцов користувався інтересом у зв'язку з поглибленими розробками пушкіністами теми південної висилки поета, отримавши при цьому ряд звинувачень у якості найзапеклішого ворога О. Пушкіна.

У пострадянський період життя і діяльності графа М. Воронцова були присвячені дисертації С. Самойлової⁴⁴³ та О. Захарової⁴⁴⁴, а пізніше і ряд значних монографій цих⁴⁴⁵ авторів та В. Удовика⁴⁴⁶, В. Кацика⁴⁴⁷. Ці роботи підняли рівень

⁴⁴⁰ Там само С.350.

⁴⁴¹ Гуржій О.І. Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. 76 с.

⁴⁴² Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя М. С. Воронцова. СПб., 1858. 354 с.

⁴⁴³ Самойлова, С.В. Граф М.С. Воронцов в общественно-политической жизни России первой четверти XIX века : автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1995. 22 с.

⁴⁴⁴ Захарова О.Ю. М.С. Воронцов военный и государственный деятель России первой половины XIX столетия : автореферат дис. ... канд. ист. наук. Владимир, 1997. 21с.

⁴⁴⁵ Захарова О. Ю. М.С. Воронцов и Одесса: ист. очерки о духовной, культур., полит. и экон. жизни Одессы в 20 – 50-е гг. XIX ст. Симферополь : Оригинал-М, 2007. 182 с.

дослідженості теми на новий рівень. Загалом вказані дослідники стверджують на тому, що адміністративна діяльність М. Воронцова як новоросійського генерал-губернатора всіляко сприяла розвитку економіки, транспорту, торгівлі, освіти і культури південного краю, а особливо великий внесок М. Воронцова був у розвиток Криму, який з недоступної напівдикої місцевості став перетворюватися в одну з кращих областей краю.

Певним прориром у вивченні теми стала стаття В. Шандри⁴⁴⁸ присвячена досягненням М. Воронцова саме як губернатора новоросійського і бессарабського. За її словами російський уряд здійснив це призначення, виходячи із міркувань російського націоналізму, і робив ставку на формування більш чіткого вектора державної політики. Серед переваг його особистості дослідниця відзначає вміння налагодити компроміс між центральним урядом і місцевою владою, підприємливість, зацікавленість у неутручанні держави у розвиток торгівлі і промисловості. Протягом 32-річного перебування на посаді опікувався одеським та іншими портами, покращенням митного законодавства, діяльністю комерційного суду, кораблебудуванням та пароплаванням, підтримкою комерційних підприємств, розвитком сільського господарства та промисловості, покращенням демографічної ситуації та інфраструктури краю. В. Шандра вказує також на наявність дипломатичних повноважень, що виділяло М. Воронцова з-поміж інших генерал-губернаторів⁴⁴⁹. Загалом, за висловом вченої, *«врядування М. Воронцова значно прискорило інтеграцію південної України у складі Росії, бо входження регіону відбувалося з урахуванням інтересів як держави, так і населення»*⁴⁵⁰.

Серед праць із економічної історії українських земель, що підкреслюють визначну активність М. Воронцова можна назвати праці М. Слабченка та

⁴⁴⁶ Удовик В. А. Воронцов. ЖЗЛ. М.: Молодая гвардия, 2004. 416 с.

⁴⁴⁷ Удовик В.А., Кацик В.О. Светлейший князь М.С. Воронцов. Человек, полководец, государственный деятель. СПб., 2000. 220 с.

⁴⁴⁸ Шандра В.С. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов (1823–1854). *ВІЖ*. 2002. № 1. С. 67-79.; 2002. №3. С.125-137.

⁴⁴⁹ Там само. С.76.

⁴⁵⁰ Там само. С.135.

В. Орлика. Вклад М. Воронцова у розвиток пароплавства та становлення комерційного флоту на Дніпрі відзначав М. Слабченко⁴⁵¹. Він же звернув увагу на соціальні зачинання графа щодо «вільних матроських общин» – М. Воронцов виклопотав «вільним матросам» звільнення від земських повинностей, постоїв та некрутчини, у зв'язку з чим матроські цехи швидко комплектувались. Успішними назвав М. Слабченко заходи генерал-губернатора для збільшення населення на Катеринославщині – *«вживати не способу нарядів, а закликань охочих людей, селити їх, за українським звичаєм, хуторами, видавати допомогу в розмірі по 100 карб. На родину, подавати на перших часах натуральну допомогу, звільняти протягом трьох років від податків, нарізувати землі по 15 дес.»*⁴⁵². В праці В. Орлика відзначається протистояння новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова та міністра фінансів Є. Канкріна⁴⁵³. Протистояння цих двох можновладців відзначає і В. Ланцева у контексті дослідження кораблебудування у Чорноморсько-Азовському басейні⁴⁵⁴. На її думку активна участь генерал-губернатора «Новоросії» привели в середині ХІХ в. до продуктивного розвитку вітчизняного суднобудування на Чорному та Азовському морях і постачання портів регіону кораблями власного будівництва⁴⁵⁵.

Важливим аспектом історіописання є наявність краєзнавчих студій, що між інших місцевих тем досліджують вклад окремих особистостей до становлення та господарського освоєння регіону. Серед таких публікацій варто відмітити нариси про М. Фалєєва⁴⁵⁶, О. Грейга⁴⁵⁷, І. де Траверсе⁴⁵⁸, Й. Дерібаса⁴⁵⁹, Е. Рішельє⁴⁶⁰,

⁴⁵¹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – С.240.

⁴⁵² Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – С.15.

⁴⁵³ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – С.124-126, 321.

⁴⁵⁴ Ланцева В.Ю. Правовое регулирование торгового мореплавания в Российской империи. – С.18-21.

⁴⁵⁵ Ланцева В.Ю. Правовое регулирование торгового мореплавания в Российской империи. – С.21.

⁴⁵⁶ Кухар-Онышко, Н. А. Первый гражданин Николаева. Фалеев Михаил Леонтьевич. Исторический портрет. Николаев : Возможности Киммерии, 2010. 159 с.

⁴⁵⁷ Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг и его время. Адмирал, личность, человек. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2008. 480 с.

⁴⁵⁸ Крючков Ю. С. Маркиз Иван Иванович де Траверсе. Николаев : Издательство Гудым И.А. : Издатель Торубара Е.С., 2011. 40 с.

⁴⁵⁹ Крючков Ю. С. Адмирал Иосиф Михайлович Дерibas. Николаев : Издатель Торубара Е.С. : Издательство Гудым И.А., 2011. 44 с.; Шкляж, И. М. В поисках тайны адмирала де Рибаса : (записки историка). Николаев : СПД Румянцева Г.В., 2013. 168 с.

⁴⁶⁰ Третьяк А.И. Герцог Ришелье.Одесский альманах. Дерibasовская – Ришельевская. Одесса, 2003. №12. С. 6-30.

О. Ланжерона⁴⁶¹, окремих купецьких родин⁴⁶² чи нащадків козаків⁴⁶³. Такі праці стосуються історії конкретних населених пунктів і часто не відображають загальні тенденції економічного поступу регіону. Виключенням є стаття О. Третьяка⁴⁶⁴, у якій ідеться про порятунок канцлером О. Воронцовим чорноморської торгівлі від встановлення тут генуезької монополії.

У сучасній вітчизняній історичній науці посилюється інтерес до вивчення місця дворянських родин в історії України й окремих її регіонів. Це зумовлено тривалим ігноруванням ролі дворянства як суб'єкта соціально-економічних, політичних, освітніх, культурно-громадських відносин на півдні України. До студій такого напрямку належать ряд дисертаційних досліджень.

О. Дорошенко⁴⁶⁵ вивчала херсонських дворян Скаржинських, з'ясувавши, що вони долучились до формування військових утворень Півдня, справши захисту та інкорпорації краю у структуру імперії. Як поміщики Скаржинські сприяли поліпшенню таких галузей господарства як садівництво, лісівництво, травосіяння, використовуючи при цьому у дореформений період вільнонайману працю. Скаржинські віддавали перевагу інтенсивному шляху облаштування господарств. Згідно дослідження О. Дорошенко, Скаржинські сприяли розвитку сільського господарства не лише сприятливою соціальною політикою щодо селян, а й започаткуванням і організацією сільськогосподарських товариств, піднесенням спорту та культури в регіоні.

⁴⁶¹ Третьяк А.И. Генерал Ланжерон. *Одесский альманах. Дерибасовская – Ришельевская*. Одесса, 2004. №17. С. 6-11.; Шишов А. Ланжерон / А. Шишов. *Знаменитые иностранцы на службе России*. М.: Центрполиграф, 2001. 619 с.

⁴⁶² Гончарук Т.Г. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе. *Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів*. Одеса, 1995. Вип.6. С. 30-35.; Павлюк А. Н. Купцы-судостроители Рафаловичи. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2010. 56 с.

⁴⁶³ Гончарук Т. Про роль нащадків української козацької старшини в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*: 36. наук. пр. Одеса, 2006. Вип.1. С.33-36; Краснотай С. Колонізація запорозькою старшиною Південної України: Опанас Ковпак. *Там само*. С.82-87.

⁴⁶⁴ Третьяк А.И. Провал монопольного проекта. *Конкуренция. Вестник Антимонопольного комитета Украины*. 2003, № 1(4). С. 48 – 51.

⁴⁶⁵ Дорошенко О.М. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. О., 2010. 15 с.

А. Задерейчук⁴⁶⁶ актуальність свого дослідження з історії родини Фальц-Фейнів пояснює тим, що довгий час їхнє ім'я «*наплюжилось на усіх державно-партійних рівнях*»⁴⁶⁷, зазнало чудернацького міфотворення. Ученою доведено визначний внесок роду у розвиток сільського господарства Півдня України, насамперед Таврійської та Херсонської губерній, де займались вівчарством, конярством, скотарством, верблюдарством, землеробством, садівництвом, виноградарством. Господарство Фальц-Фейнів, як доводить А. Задерейчук, спиралось на вірцеву технічну базу та передові наукові розробки. Беззаперечний вклад роду здійснений у розвиток інфраструктури краю – телеграфних, телефонних та поштових комунікацій, а також приватного порту Хорли. Відначила вчена суспільно-політичну й соціальну діяльність Фальц-Фейнів.

І. Чорноіваненко⁴⁶⁸ у своєму дисертаційному дослідженні з'ясувала, що представники роду Скадовських були ініціаторами вирощування нових видів рослин, тварин, володіли кінними та рибними заводами, організовували заходи по боротьбі із захворюваннями худоби, намагалися поширити апробовані у власних господарствах сільськогосподарські ідеї. На основі роведених у своїх маєтках досліджень (спостережень, експериментів, опитувань) висловлювали пропозиції в органах самоврядування та наукових товариствах, щодо впровадження нових досягнень у широкий вжиток, ініціювали подальші дослідження.

Серед новітніх біографічних досліджень варто відмітити дисертацію Я. Задесенець⁴⁶⁹ про адмірала М. Мордвінова. Дослідниця першою в історіографії звернулась до висвітлення таких аспектів діяльності адмірала як визначення його внеску в колонізацію краю, заснуванні та реорганізації населених пунктів, розбудови інфраструктури краю, розкритті його вкладу у розвиток промисловості та сільського господарства Півдня України.

⁴⁶⁶ Задерейчук А.А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук 07.00.01. Чернігів, 2010. 20 с.

⁴⁶⁷ Там само. С.1.

⁴⁶⁸ Чорноіваненко І.В. Рід Скадовських у соціокультурному житті Південної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2015. 20 с.

⁴⁶⁹ Задесенець, Я. М. Діяльність М. С. Мордвінова на Півдні України (кін. XVIII - поч. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2016. 20 с.

Етнічна строкатість Півдня наклала свій відбиток на його історичний та господарський поступ, про що вже йшла мова вище, а також на особливості історичних студій краю. Зокрема, це виявляється у перебуванні у фокусі наукового осмислення біографій окремих іноземців. Короткі життєписи та підприємницька активність сербів і чорногорців подані у праці О. Павлюченка⁴⁷⁰. Подібну вказаної монографії статтю видав О. Пилипенко про греків⁴⁷¹. Публікації біографії про грецьких негоціантів роду Маврогордато⁴⁷², Родоканакі⁴⁷³, Севастопуло⁴⁷⁴, а також купців Янніса і Томаса Раллі та їхніх нащадків⁴⁷⁵ підготував В. Томазов. Загалом зібрані ним матеріали по діяльності греків у Російській імперії вийшли у монографії⁴⁷⁶. Торгово-економічні зв'язки України і Греції через призму діяльності окремих представників торгової верстви подаються в монографії О. Слюсаренко і Н. Терентьевої⁴⁷⁷.

Діяльність окремих вихідців із Франції у царині економічного піднесення Новоросійського краю висвітлюється у дисертації⁴⁷⁸ та ряді статей Є. Сидоровича. Він вивчає діяльність Р. Вассала та К. Пот'є⁴⁷⁹ як зразок впливу іноземців на розвиток економіки південних губерній України в першій половині XIX ст. Рене Вассал мав одні з найбільших землеволодінь в прибережній зоні. Ці землі приваблювали через їхню *«можливість більш продуктивно розвивати вівчарство та виготовляти чисту вовну»*⁴⁸⁰. Базуючись на архівних документах та науковій літературі, Є. Сидорович виділяє серед сфер діяльності, що цікавили Р. Вассала та

⁴⁷⁰ Павлюченко О. В. Сербі та чорногорці в Україні (XIX – початок XX ст.): біографічний словник. Київ, 2009. 178 с.

⁴⁷¹ Пилипенко О. Є. Видатні грецькі підприємці в Україні у XIX – на початку XX ст.: біографічні нариси. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 181-191.

⁴⁷² Томазов В.В. Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження. *ВІЖ*. 2010. № 2. С. 235–245

⁴⁷³ Томазов В.В. Одеські Родоканакі: історико-генеалогічна розвідка. *Архіви України*. 2015. Вип.5-6. С. 250–266.

⁴⁷⁴ Томазов В.В. Одеські Севастопуло: соціальний статус родини. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2014. №24. С. 109–122.

⁴⁷⁵ Томазов В. В. Одеські купці брати Янніс і Томас Раллі та їхні нащадки: соціальна адаптація й еволюція родини (XIX ст.). *ВІЖ*. 2016. № 4. С. 53-71.

⁴⁷⁶ Грецькі сторінки української історії: популярний виклад. Київ: Либідь, 2013. 224 с.

⁴⁷⁷ Слюсаренко О., Терентьева Н. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. К.: Києво-Могилянська академія, 2005. 384 с.

⁴⁷⁸ Сидорович Є. С. Вихідці з Франції в економічному житті Півдня України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук 07.00.01. Київ, 2014. 16 с.

⁴⁷⁹ Сидорович Є. С. Європейці в економічному житті Півдня України (на прикладі діяльності Р. О. Вассала та К. І. Пот'є). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2015. Вип. 43. С.144-146.

⁴⁸⁰ Там само. С.145.

К. Пот'є наступні: заснування поселень великих землевласників; розвиток вівчарства та пов'язаної з ним промисловості; культивування винограду та збільшення площ виноградників; *«благоустрій окремих міст та державних установ»*⁴⁸¹.

Л. Вовчук⁴⁸², вивчаючи діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії у кінці XVIII – на початку XX ст., опрацювала матеріали стосовно таких портових міст Чорного моря, як Миколаїв, Херсон, Одеса, Ізмаїл, Севастополь, Євпаторія, Ялта, Керч, Феодосія; Азовського моря – Бердянськ, Маріуполь, Таганрог і Ростов-на-Дону. У окремому підрозділі дисертації «Консули в економічному житті регіону» розкрила роль консулів в економічному житті півдня Російської імперії. Згідно її дослідження, дипломати, окрім своїх основних функцій і повноважень, сприяли також розвитку економіки, а саме в галузі зовнішньої торгівлі, фінансів, промисловості, а також інвестиційній діяльності. Для прикладу Л. Вовчук пише про австрійського генерального консула у Херсоні Й. фон Розаровича. В економіці краю відіграли роль також тосканський консул в Одесі Ф. Родоканакі, американський консул в Одесі Дж. Раллі та його син віце-консул С. Раллі, ганноверський консул в Одесі О. Маса, німецький віце-консул у Миколаєві Ф. Фрішен, італійський у Феодосії – Г. Дуранте⁴⁸³. Серед консульської діяльності Л. Вовчук виділяє банкірство, торгівлю зерном, страхування та надання позик, інвестування у судноплавні компанії, металургійні підприємства тощо.

В результаті проведеного аналізу ми можемо констатувати наявність значного інтересу дослідників щодо персоніфікації історичного минулого. На прикладі історичних біографій показано всю повноту історичного процесу, соціального змісту епохи. Щоправда історична біографістика у своєму поступі має періоди, коли ці теми перебували на маргінесі наукового знання у зв'язку із ідеологічним тиском та «неактуальністю».

⁴⁸¹ Там само. С.146.

⁴⁸² Вовчук Л. А. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02. Черкаси, 2014. 20 с.

⁴⁸³ Там само. С.12.

Стосовно особистості на Півдні України, то можемо виділити такі тенденції для дореволюційних нарисів: кількісне дослідження теми, а не якісне, інтерес до знакових постатей, ігнорування або неможливість використання широкої джерельної бази, часто некритичне ставлення до джерел, високий рівень суб'єктивності (часто автори нарисів були знайомі з персоною, про яку писали). На сучасному етапі відбувається перегляд усталених поглядів на окремих історичних діячів, значно розширились тематичні напрями у біографістиці, здійснився поворот до студій просопографічного характеру, вельми розширився корпус джерел.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СФЕРІ ТОРГІВЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ

3.1. Історіографія державної політики щодо включення Півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії

У другій половині XVIII ст. Російська імперія значно збільшила свою територію – були приєднані Крим, Північне Причорномор'я, Приазов'я та Передкавказзя, Правобережна Україна, Білорусь, Литва і Курляндія, а також Колимські степи, Аляска і Курильські острови. До кінця XVIII століття територія Російської імперії становила 16,8 млн. км², а чисельність населення близько 36 млн. чоловік. Збільшилися економічні ресурси, прискорювався процес первісного нагромадження капіталу, в тому числі за рахунок експлуатації національних країн, зростали обсяги внутрішньої торгівлі. Проте питання формування українського внутрішнього ринку ще й досі остаточно не вирішене в історичній науці.

Перші наукові спроби вивчення та дослідження соціально-економічної історії Півдня України пов'язують з ім'ям А. Скальковського. Наприкінці 1840-х рр. саме він започаткував традицію вивчення соціально-економічної історії Півдня України. У періодичних виданнях з'явилися його статті з питань розвитку соляної промисловості⁴⁸⁴, скотарства⁴⁸⁵, внутрішньої торгівлі і ярмаркової мережі⁴⁸⁶. Він увів до наукового обігу статистичні дані по торгівлі в «Новоросійському краю», описав місцеві ярмарки та «сухопутні ринки», звернув увагу на торгівлю хлібом, вказав на кількісний і етнічний склад купецтва.

Певні знання з теми накопичуються у статистичних дослідженнях. Наприклад, у записці Г. Соколова⁴⁸⁷ 1848 р. про воєнне місто Єлисаветград автор зазначає, що *«взагалі ціни на сільські твори, що існують на Єлисаветградському*

⁴⁸⁴ Скальковский А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). *Журнал Министерства внутренних дел*. 1849. Часть XXV. Кн.1–2. С.62–104, 197–218.

⁴⁸⁵ Скальковский А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края: 1846–1848. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1850. Часть 30. С.356–402.

⁴⁸⁶ Скальковский А. Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. СПб., 1855. 78 с.

⁴⁸⁷ Соколов Г.И. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде. *ЗООИД*. Т.2. 1848. С.386–395.

ринку, суть відгомони одеських цін і по ним можна судити майже безпомилково про становище торгівлі в одеському порту»⁴⁸⁸. Крім того автор підкреслює наявність широких торгівельних зв'язків Єлисаветграда з купецтвом Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній і Бессарабської області.

У 1858 р. вийшло статистичне дослідження І. Аксакова⁴⁸⁹ з торгівлі на українських ярмарках, де описані торговища переважно Лівобережжя. Найпівденнішим з українських ярмарків названо Георгіївський у Єлисаветграді. При цьому автор робить ряд цікавих узагальнюючих висновків за результатами своєї праці: по-перше, червоною ниткою протягнута через усю роботу ідея переміщення центру торгівлі на південь, по-друге, І. Аксаков наголошує, що Малоросія економічно відрізана від портів Чорного та Азовського морів і «Новоросії», яка забезпечує себе і торгівлю хлібом та худобою, по-третє, бурхливий розвиток економіки півдня призвів до занепаду економіки лівого берега Дніпра – *«з тих пір як Новоросійський край зажив самостійним діяльним життям, Малоросія видно збідніла»*⁴⁹⁰. Отже, за І. Аксаковим, на середину XIX ст. Південь був економічно найрозвинутішим регіоном України, зокрема, завдяки торгівлі. Варто відзначити деструктивність ходу думки І. Аксакова – він приводить значний перелік імпортованих та російських товарів, наявних на ярмарках України, але при цьому стверджує про занепад торгівлі тут⁴⁹¹.

Загальні потреби вивчення економіки вимагали більш докладного опису прикордонних губерній, у результаті чого з'явилися воєнно-статистичні огляди Російської імперії, які містили численні дані про економіку та торгівлю Півдня України. Серед таких праць важливе місце посідають збірник під редакцією полковника А. Шмідта «Херсонская губерния»⁴⁹² та збірник, присвячений географії та статистиці Катеринославської губернії, під редакцією капітана

⁴⁸⁸ Там само. С.388.

⁴⁸⁹ Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 383 с.

⁴⁹⁰ Там само. С.13.

⁴⁹¹ Там само. С.25-27.

⁴⁹² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А.Шмидта. Ч.І–ІІ. СПб., 1863. 595 с.

генерального штабу В. Павловича⁴⁹³. Зібрані офіцерами дані дають можливість проаналізувати стан внутрішньої та зовнішньої торгівлі на Півдні України середини XIX ст. Суттєвим недоліком збірників є відсутність більш-менш задовільного аналізу величезного матеріалу.

Перші наукові праці, присвячені українській економіці, вийшли з-під пера М. Яснопольського у другій половині XIX ст. Великий знавець сучасного йому українського господарства найбільш докладно зупиняється *«на господарстві Південної України, бо там він вбачав вихід з того тупика, в якому опинилась українська економіка»*⁴⁹⁴. При цьому зроблені ним висновки суперечать тезі І. Аксакова про економічний добробут Півдня. Станом на 1870-і рр. М. Яснопольський відмічає нерозвиненість торгівлі Степової України через, по-перше, відсутність якісних шляхів сполучення⁴⁹⁵, що утруднювало рух товарів, по-друге, незаселеність краю⁴⁹⁶, по-третє, *«високе мито на іноземні вироби змушують непромислові російські області переплачувати величезні суми на користь фабричних і заводських місцевостей»*⁴⁹⁷. Отже, економіст ясно описував колоніальний характер економічної політики імперського уряду щодо українського Півдня. В той же час М. Яснопольський вважав господарство південного регіону натуральним, а тому таким, що *«не являв собою терену для широкого розвитку обміну між своїми частинами»*⁴⁹⁸.

А. Ляхов⁴⁹⁹ вважав Росію та Україну господарськими метрополіями відносно колонізованих ними земель, відповідно, Заволжя та Північного Причорномор'я – *«не в кліматі, не в ґрунті, не в близькості моря слід шукати пояснення дуалізму Росії... історична роль двох центрів російської культури великоросійського ядра – басейну верхніх Волги, Дніпра й Оки і малоросійського –*

⁴⁹³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Под ред. В.Павловича. СПб., 1862. 236 с.

⁴⁹⁴ Оглоблін О. Проблема української економіки. С.172-173.

⁴⁹⁵ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. *Отечественные записки*. 1871. №7. С.75-79.

⁴⁹⁶ Там само. С.117.

⁴⁹⁷ Там само. С.116.

⁴⁹⁸ Там само. С.119.

⁴⁹⁹ Ляхов А. Основные черты социальных и экономических отношений в России в эпоху императора Александра I. М., 1912. 169 с.

басейну середнього Дніпра по відношенню до нових земель Новоросії і Заволжя зводилась до ролі метрополії і колонії»⁵⁰⁰. При цьому дослідник вказує, що метрополія не мала настільки розвиненої промисловості, щоб економічно експлуатувати приєднані простори, заселені переважно землеробським населенням. На думку А. Ляхова, промисловий центр і аграрний південь у відповідності до своєї економічної природи мали стати антагоністами.

Ю. Бачинський у праці «Україна irredenta» стверджує, що Російська імперія не є єдиною в економічному плані – *«найсильніше економічно розвинена – польська (варшавсько-лодзьська) територія, слабше від неї – «великоруська» (московсько-ярославська), найслабше – українська (харківська)»*⁵⁰¹. Усі три частини конкурують між собою, до того ж сильніші – польська та «великоруська» використовують Україну як ринок збуту та вихід до Чорного моря (через Одесу). Саме економічною вигодою Ю. Бачинський пояснює небажання поляків і росіян створювати власні держави у межах етнічних кордонів – *«стоючи на становищі буржуа-Поляка, Польща етнографічна – се державний абсурд»*⁵⁰²; *«а що до «Великоруси» – то з вилученєм України стратила би «великоруська» буржуазія не то оден найблизший великий ринок – український але ще і одну з найважніших торговельних доріг (Одеса) що лучить єї з цілим культурним світом – Заходом»*⁵⁰³.

П. Струве наполягав на тому, що давній поділ праці між промисловою (північною і північно-центральною) і землеробською (південною, південно-східною і південно-центральною) частинами імперії розвивався все більше і окреслювався все чіткіше, що призводило до конкуренції та антагонізму Півночі і Півдня⁵⁰⁴. Зокрема, це виявилось в торгівлі хлібом – російський поміщик *«мріяв про накладення на південний хліб мита в інтересах землеробського центру»*⁵⁰⁵.

⁵⁰⁰ Там само. С.39.

⁵⁰¹ Бачинський Ю. Україна irredenta. Берлін: Видавництво української молоді, 1924. С.87.

⁵⁰² Там само. С.95.

⁵⁰³ Там само. С.96.

⁵⁰⁴ Струве П. Крепостное хозяйство. СПб., 1913. С.79-80.

⁵⁰⁵ Там само. С.80-81.

У дореволюційній літературі відбулось також становлення думки про економічну роль Запорозжя, особливо в період Нової Січі (1734-1775), в господарському згуртуванні українських земель. Одним з перших цю тезу запропонував Д. Багалій⁵⁰⁶. Д. Яворницький пішов далі, заявивши: *«можна без перебільшення сказати, що вся торгівля Польщі, Литви, України і Південної Росії XVI-XVIII ст. була в руках запорозьких козаків і велась через їх посередництво»*⁵⁰⁷. Аналогічні думки висловлювала О. Єфименко⁵⁰⁸. Вона писала, що запорожці втягувались в торгівельний рух між Туреччиною і російською Північчю. При цьому вчена наголошує, що січовики займались не лише посередництвом, а й також реалізовували на Півночі України продукти господарювання Вольностей – солону рибу, коней та овець.

На думку О. Оглоблина, *«наукове дослідження цієї проблеми [української економіки – Авт.] починається аж після революції»*⁵⁰⁹. Він одним з перших підняв питання часу формування єдиного українського економічного організму. Серед факторів, що впливали на становлення єдиної української економіки О. Оглоблин визначає, по-перше, боротьбу між Російською імперією, *«Польщею та Західною Європою (головне Пруссією) за першої чверті 19 в.»*⁵¹⁰ за ринок України, а по-друге, політичну й економічну роз'єднаність України, її поділ на Лівобережну, Правобережну та Південну, що тяжіли до Російської імперії, Речі Посполитої та Османської імперії відповідно. Також учений наголошує на тому, що *«Україна до кінця 18 в. не була органічно зв'язана з Росією»*⁵¹¹. В процесі консолідації української економіки О. Оглоблин вбачає важливу роль Півдня України та економічної політики російського уряду, *«який надав правобережно-українській торгівлі низку пільг, маючи на оці скерувати її до російських портів на Чорнім морі»*⁵¹². Однак при цьому вченому вдалось визначити, що російська

⁵⁰⁶ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889. С.107.

⁵⁰⁷ Яворницький Д. История запорожских казаков. М., 1900. Т.1. С.572.

⁵⁰⁸ Єфименко А.Я. История Украинского народа. Вып.2. СПб.,1906. С.339.

⁵⁰⁹ Оглоблин О. Проблема української економіки... С.179.

⁵¹⁰ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К., 1925. С.39.

⁵¹¹ Оглоблин О. Проблема української економіки... С.166.

⁵¹² Там само. С.166.

протекціоністська політика, а саме тариф 1822 р., суперечить інтересам українського господарського терену представленого переважно південноукраїнською торговельною буржуазією – одеським купецтвом⁵¹³.

У рецензії на працю О. Оглоблина «Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика» М. Слабченко висловив думку про *«єдність української господарки в межах дніпровського водозабору, що природно зв'язується в кулак чорноморськими центрами»*⁵¹⁴. У працях обох учених прослідковується тенденція вважати пріоритетним в українській торгівлі першої половини ХІХ ст. зовнішній товарообмін – орієнтацію української економіки на Південь, на чорноморські порти, що зв'язували Україну з європейським ринком⁵¹⁵. Так, М. Слабченко⁵¹⁶ зазначав, що *«на півдні старанно відносились до хліборобства, але дбаючи не про себе, а про експорт за кордон»*⁵¹⁷ і при цьому спростовував твердження П. Лященка про те, що хліб вивозився виключно з півдня, в той час як північна Україна обслуговувала тільки внутрішній ринок⁵¹⁸. М. Слабченко слушно вказує, що *«зріст української хлібової торгівлі не міг бути на руку російським чорноземним поміщикам, і вони добивалися того, аби на український хліб накладувались мита в інтересах російського чорноземного господарства»*⁵¹⁹. Отже, О. Оглоблин та М. Слабченко вважали Південь України тим регіоном, який зв'язав господарство українських земель в єдиний комплекс, однак перший вчений вважав, що це сталося за сприяння російської економічної політики, а на думку іншого – це був природний процес. Схожі думки про об'єднавчу роль Півдня висловлював і Н. Букатеви⁵²⁰, вивчаючи чумацтво. При цьому урядову політику він вважав одним з найсприятливіших факторів розвитку чумацтва – *«коли ж у другій половині ХVІІІ стол. московський торговельний*

⁵¹³ Там само. С.167-168.

⁵¹⁴ Слабченко М. [Рецензія] Проф. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Г.И.У. 1925. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1926. Кн. VII-VIII (1926). С.558.

⁵¹⁵ Гончарук Т.Г. З історії вивчення... – С.20.

⁵¹⁶ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. Харків, 1925. Т. 1. 320 с.

⁵¹⁷ Там само. С.39.

⁵¹⁸ Лященко П.Г. Очерки аграрной эволюции России : Т. 1. СПб., 1908. С.388-424.

⁵¹⁹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – С.41.

⁵²⁰ Букатеви Н. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси. Одеса, 1928. 95 с.

капітал стає твердою ногою на північному узбережжі Чорного моря, то це не тільки не могло вбити чумацтва, а навпаки – сприяло його розвитку»⁵²¹.

У 1920-х рр. відбулась остаточна імплементація до історичної науки тези про роль Запорозької Січі в економічному житті України. У працях дослідника економічної історії України XVIII ст., зокрема, зовнішньої торгівлі Лівобережжя, М. Тищенка⁵²² прослідковується думка про міцність та давній характер економічних зв'язків різних регіонів України. Так, автор пише, що *«через Полтаву-ж тягся торговельний шлях з України на Запорозьку Січ, а потім степами до самого Криму... Остання [Січ – Авт.] була великим транзитним місцем цієї торгівлі»⁵²³*. Пізніше 1963 року, після вимушеної тривалої перерви, М. Тищенко опублікував в «Українському історичному журналі» статтю «Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у 18 столітті»⁵²⁴, де підтвердив думку про давні торгові зв'язки Півдня та Лівобережжя⁵²⁵. Про широкий діапазон торговельних контактів запорожців пише і М. Кириченко⁵²⁶.

М. Волобуєв навпаки, вбачав шкідливість царської політики для розвитку загальноукраїнської економіки та південної зокрема. Так він пише, що *«в боротьбі з українською економічною незалежністю Москва намагалася не тільки забрати цю туземну торгівлю до своїх рук (що виявилось у першій стадії в прагненні обмежити чорноморську торгівлю), але й витиснути українські товари з руських ринків та перетворити Україну на ринок для руської промисловості»⁵²⁷*. Як вказує вчений, процес дальшого розвитку колоніальної політики царату на Україні був дуже складний, оскільки в той час, як у царині чорноморської торгівлі *«знесилений український торговельний капітал іде*

⁵²¹ Там само. С.36.

⁵²² Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. *Історичний географічний збірник*. Б.м., 1928. Вип. 2. С. 1–48.

⁵²³ Там само. С.3-4.

⁵²⁴ Тищенко М.Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. // *УІЖ*. 1963. №6. С.105-107.

⁵²⁵ Там само. С.106-107.

⁵²⁶ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). Харків : Дніпропетровське ДВОУ видавництво Пролетар, 1931. 172 с.

⁵²⁷ Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. № 2. С.51.

річищем російського під його проводом, у внутрішній торгівлі помічаємо процес певної асиміляції капіталів»⁵²⁸.

У другій половині ХХ ст. відбулась екстраполяція поглядів учених 20-30-х рр. на історіюписання учених еміграції та діаспори. Так, О. Оглоблин наполягав на особливому становищі українського Степу – *«поміж цими двома Українами, російською і польською, лежав до кінця 18 стол. окремих величезний простір – Південної України, з давніх-давен органічно зв'язаний з цілим комплексом українських земель, але в нову добу української історії (16–18 ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 року державою (республікою) Війська Запорозького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини»⁵²⁹*. За переконанням О. Оглоблина, російські імперські кола так і не змогли органічно влити цей регіон до складу Російської держави, змінюючи лише його назву – т. зв. Новоросію або Новоросійський Край.

На думку іншого представника наукових кіл української діаспори Б. Винара, найбільші перешкоди для нормального розвитку народного господарства України ставила протекціоністська російська економічна система, що надавала господарству України колоніального характеру. *«В обмін за російські продукти Україна вивозить в Росію худобу, сало, шкіру, вовну й іншу сировину і це ставить її в становище сировинної бази для народнього господарства Росії»⁵³⁰*. При цьому українське купецтво було підпорядковане російському⁵³¹. Економіст акцентує увагу на тому, що в кінці ХVІІІ і на початку ХІХ ст. чорноморськими портами користувались передусім великі землевласники Правобережжя і, на його думку, приєднання саме Правобережної України до інших українських земель збільшує спільність господарських інтересів на цілій території України⁵³².

⁵²⁸ Там само. С.52.

⁵²⁹ Оглоблин О. Проблема схеми історії України ХІХ і ХХ століть (до 1917 року). *Український історик*. 1971. №01-02 (29-30). С.10.

⁵³⁰ Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. Денвер, 1955. С.5-10.

⁵³¹ Винар Б. Колоніялізм в Україні та інші праці. Л., 2005. С.24.

⁵³² Там само. С.26.

Н. Полонська-Василенко пише, що *«відкриття вільного шляху до Чорного моря сильно вплинуло на сільське господарство»*⁵³³. Дослідниця наводить дані, що свідчать про швидке встановлення торговельних зв'язків Півдня з іншими регіонами України – так, за період 1797-1857 рр. кількість купців в Одесі зросла у 42 рази⁵³⁴, проте національний склад купецтва характеризується своєю строкатістю і переважанням неукраїнців. Загалом заселення Півдня, з його запорізькими степами, та наближення до Чорного моря мали величезне значення для України, *«не зважаючи на те, що робилося все це «во славу Росії та її величі». Прагнення Росії заволодіти Чорноморським узбережжям збігалося з прагненням України, яка ввесь час свого історичного існування, починаючи з походів Аскольда і закінчуючи проектами Мазепи, домагалася панування на Чорному морі»*⁵³⁵. Що ж до Криму, то Н. Полонська-Василенко говорить про його економічну залежність від Росії, зокрема, вона вбачає головною причиною встановлення цієї залежності виселення з Криму християн – *«найбільш працездатної частини населення, переважно хліборобів»*⁵³⁶.

І. Лисяк-Рудницький вбачав вклад Півдня передусім у формування новітньої України завдяки економічному фактору. До останньої чверті XVIII ст. *«границя на Дніпрі відділяла західно і східно половини українського етнічного простору»*⁵³⁷. Це змінилося після того, коли відкрилися чорноморські пристані. Тепер торгівля як правого, так і лівого берега переорієнтувалася в південному напрямі – *«таким чином Південь став економічним центром тяжіння новітньої України»*⁵³⁸.

Що ж до радянської історіографії в наступний період розвитку наукових знань з теми (середини 1930-х – середини 1980-х рр.), то, спрямування роботи істориків певною мірою визначили «Очерки развития народного хозяйства

⁵³³ Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2.... – С.339.

⁵³⁴ Там само. С.348.

⁵³⁵ Там само. С.277.

⁵³⁶ Там само. С.263.

⁵³⁷ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. Львів: Меморіал, 1991. URL: http://uahistory.info/2012/02/02/_lisjakrudnickijj_rolja_ukrani_v_novtnjj_stor.html

⁵³⁸ Там само.

Украинской ССР»⁵³⁹, де, зокрема, зазначалось, що «включення України в систему загальноросійського внутрішнього і зовнішнього ринку при відносно більш високому рівні розвитку продуктивних сил Центральної Росії, визначило широкі можливості економічного розвитку України і Росії в цілому. Вихід до Чорного моря мав величезне зовнішньополітичне значення для всієї Російської держави, сприяв економічному розвитку українських і російських земель»⁵⁴⁰. У вказаному руслі і відбувалось студіювання економіки українських земель, про що йтиме мова нижче. Вихід видання «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» отримав відлуння в істориків еміграції. Так, Є. Гловінський видав статтю, де заперечував, що тісний зв'язок з Центральною Росією відігравав важливу роль в розвитку товарності степових губерній України. «На зріст товарності сільського господарства цих районів України впливали в першу чергу великі експортні можливості, які відкривалися перед українською сільськогосподарською продукцією»⁵⁴¹.

М. Рубінштейн, вважаючи, що третій, заключний етап формування ринку імперії відбувся в другій половині XVIII ст., визнавав що Лівобережжя та Слобожанщина ще не мали міцних зв'язків з цим ринком, ще в більшій мірі це стосувалося земель Правобережжя та Півдня⁵⁴². Різний ступінь інтегрованості окремих українських губерній до т. зв. «всеросійського ринку» відзначали М. Рожкова⁵⁴³, І. Ковальченко та Л. Мілов⁵⁴⁴, Б. Миронов⁵⁴⁵. Водночас дослідники регіональних ринків жита вказували на наявність економічних зв'язків між окремими регіонами імперії. Наприклад, за І. Ковальченком та Л. Міловим, Центрально-Південно-Західний ринок включав Херсонську й Бессарабську

⁵³⁹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954. 554 с.

⁵⁴⁰ Там само. С.15, 31.

⁵⁴¹ Гловінський Є. Советська концепція розвитку народнього господарства України. *Український збірник*. 1957. Кн.8. С.69-

⁵⁴² Рубинштейн Н. Л. Территориальное разделение труда и развитие всероссийского рынка. *Из истории рабочего класса и революционного движения*. М., 1958. С.88, 93, 99, 100.

⁵⁴³ Рожкова М. К. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.). *Исторические записки*. 1955. Т.54. С.300-301.

⁵⁴⁴ Ковальченко И.Д. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XIX века. Опыт количественного анализа. М., 1974. 413 с.

⁵⁴⁵ Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. Л., 1981. 259 с.

губернії, Південно-Західний – об'єднував українські губернії у складі Російської імперії, окрім Катеринославської, через особливості її розвитку, а саме невисокий рівень освоєння південних степів. *«Ядром Південно-Західного ринку, через його орієнтацію на порти та зовнішній ринок, виступала Херсонська губернія»*⁵⁴⁶. Висновки І. Ковальченка та Л. Мілова, певною мірою, підтвердили тезу вітчизняних істориків 1920 – середини 1930-х рр. про переважну орієнтацію господарства Наддніпрянщини на Південь до моря і закордонних ринків⁵⁴⁷.

Б. Миронов стверджує про сформованість всеросійського ринку на кінець XVIII ст. і пише про Південь як про Новоросійський економічний регіон – Бессарабську, Катеринославську, Таврійську і Херсонську губернії⁵⁴⁸. Цікаво, що дослідник виділяє на території України три економічні регіони – Південно-Західний, Малоросійський (Український), Новоросійський⁵⁴⁹. Останній покривався густою мережею ярмарок по мірі його освоєння. *«Найважливіші з них знаходилися у жвавих торгових зв'язках як з Південно-Західним, Центрально-землеробським, Північно-Західним районами, так і між собою, збираючись у певному зручному порядку для послідовного відвідування більшої з них торговцями. Перший ланцюг ярмарків тягнувся переважно вздовж Дніпра в напрямку чорноморських портів. Другий ланцюг південних ярмарків розташовувався між Дніпром і Дінцем і тяжів до азовських портів»*⁵⁵⁰. Лише Український район за Б. Мироновим мав переважаючі внутрішні контакти⁵⁵¹.

М. Дружинін⁵⁵², М. Рубінштейн⁵⁵³, К. Новицький⁵⁵⁴, П. Хромов⁵⁵⁵, Г. Діхтяр⁵⁵⁶ діяшли думки про те, що для внутрішнього ринку України ярмарки є

⁵⁴⁶ Ковальченко І.Д. Всероссийский аграрный рынок... – С.97-100, 126, 128, 164, 167, 171.

⁵⁴⁷ Гончарук Т.Г. З історії вивчення. – С.31-33.

⁵⁴⁸ Миронов Б. Н. Внутренний рынок России. – С.52.

⁵⁴⁹ Там само. С.80.

⁵⁵⁰ Там само. С.226.

⁵⁵¹ Там само. С.239.

⁵⁵² Дружинин Н.М. Разложение феодально-крепостнической системы в изображении М.Н. Покровского. *Дружинин Н.М. Избранные труды. Социально-экономическая история России*. Книга 2 : Социально-экономическая история России. М., 1987. 423 с.

⁵⁵³ Рубинштейн Н.Л. Русская ярмарка XVIII в. *Ученые записки Московского областного института им. Н.К. Крупской*. М.,1939. Вып. 1. С.5-28.

⁵⁵⁴ Новицкий К.П. Ярмарки и их роль во внешней торговле России в первой половине XIX века. *Сборник научных работ. Выпуск IV Московский институт народного хозяйства имени Г.В. Плеханова*. М., 1954. Вып.5. С.104-124.

⁵⁵⁵ Хромов П.А. Очерки экономики феодализма в России. М.,1957. 367 с.

типовою формою торговельної активності, а їхнє кількісне зростання зумовлене розвитком виробничих сил та збільшенням ринку в цілому, а не політичними діями уряду.

Серед дослідників означеного тематичного напрямку слід виділити спеціаліста з історії економіки власне України І. Гуржія, оскільки *«можна без перебільшення твердити: однією з «найулюбленіших» тем його досліджень був розвиток вітчизняної торгівлі»*⁵⁵⁷. Син вченого О. Гуржій⁵⁵⁸ та О. Гордуновський⁵⁵⁹ детально прослідкували погляди І. Гуржія на внутрішній ринок (ринки) України⁵⁶⁰. І. Гуржій помітив, що найшвидше зростала товарність поміщицьких господарств Півдня України через їхній більший розмір, що сприяло їхній орієнтації на ринок, тоді як Правобержна та Лівобержна Україна з їхніми дрібними господарствами працювали на забезпечення потреб власників маєтків. *«Ідучи назустріч поміщикам, царський уряд скасував протягом першої чверті XIX ст. всі попередні обмеження їх в торгівлі»*⁵⁶¹.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що в умовах існуючої у радянський період в історичній науці установки про прогресивний вплив на розвиток торгівлі виробничих сил, а не царської політики, І. Гуржій вказував на заходи урядових кіл, що сприяли піднесенню внутрішнього ринку. Серед таких заходів він називає надання привілеїв купецькому стану, розширення кола торговців указами, що оформляли права торгуючих міщан та селян⁵⁶². Названо також і негативні заходи царського уряду – переважаюча підтримка дворянської торгівлі перед купецькою, державна монополія на продаж горілчаних виробів та наявність відкупної системи⁵⁶³. Праці І. Гуржія описують переважно

⁵⁵⁶ Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. М. : Акад. наук СССР, 1960. 237 с.

⁵⁵⁷ Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі... – С.21.

⁵⁵⁸ Гуржій О., Гордуновський О. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2010. Вип. 20. С. 354-381.

⁵⁵⁹ Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси : Брама-Україна, 2010. 320 с.

⁵⁶⁰ Гуржій О., Гордуновський О. Вказана праця.

⁵⁶¹ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954. С. 133-134.

⁵⁶² Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *УІЖ*. 1959. № 5. С.40-42, 44-45.

⁵⁶³ Там само. С.48-51.

загальноукраїнські тенденції, тож учений не акцентував увагу на особливих привілеях південного регіону, таких як, наприклад, пропінаційне право та вільне винокуріння.

Безпосередньо історією Півдня України займалась О. Дружиніна, результатом чого стали монографії з історії краю⁵⁶⁴. Її праці містять окремі розділи про торгівлю в регіоні. Хоча ярмарковій торгівлі сприяла колонізація Степу, «старих» ярмарок, що виникли до 1800 р., було небагато⁵⁶⁵. В ранній період (до приєднання Криму) ярмарки концентрувались переважно в на півночі – в Єлисаветграді, Полтаві, Кременчуці, в районі колишньої Української лінії⁵⁶⁶. Дослідниця писала, що існуючий в державі товарообмін дозволяв Україні зосередитись на розвитку сільського господарства, в чому вона здобула значних успіхів, випередивши Центральну Росію, а це забезпечило ґрунт для розвитку її власної промисловості⁵⁶⁷. У відповідності до існуючої в історіописанні парадигми вчена писала, що торгівля розвивалась у безпосередній залежності від сільського господарства та промисловості, стимулюючи, в свою чергу і їхній розвиток⁵⁶⁸. Дії царського уряду не вважались одним з факторів економічного зростання. Також О. Дружиніна вважала, що Південь у взаємозв'язку з іншими українськими землями у першій половині ХІХ ст. був складовою частиною *«всеросійського ринку»*⁵⁶⁹. В той же час, характеризуючи становище краю напередодні реформи 1861 р. вона вказує, що *«ємність внутрішнього ринку ще була вкрай низькою, натуральне господарство продовжувало відігравати ще дуже велику роль»*⁵⁷⁰. У працях дослідника торгівлі міст Півдня України В. Ващенко⁵⁷¹ та дослідника

⁵⁶⁴ Дружиніна Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. М. : Изд-во АН СССР, 1959. 280 с.; Її ж. Южная Украина в 1800-1825 гг. М. : Наука, 1970. 384 с.; Її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. М. : Наука, 1981. 216 с.

⁵⁶⁵ Дружиніна Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. С.320, 324.

⁵⁶⁶ Дружиніна Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. 84-85.

⁵⁶⁷ Дружиніна Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. С.18.

⁵⁶⁸ Дружиніна Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – С.177.

⁵⁶⁹ Дружиніна Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – С.330.

⁵⁷⁰ Дружиніна Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – С.200.

⁵⁷¹ Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): автореф. дис... канд. ист. наук. Одесса, 1972. 31 с.

господарства Таврійської губернії С. Секиринського⁵⁷² також визначається, що головним фактором розвитку внутрішньої торгівлі регіону стало зростання виробництва продуктів сільського господарства та промисловості.

Цікавою нам видається стаття О. Дружиніної з приводу визначення В. Леніним поняття «колонія» та приналежності українських територій до когорти внутрішніх колоніальних володінь Російської імперії. На її думку, ленінська концепція дає досить чіткі відповіді на ці питання: національний гніт не є найбільш суттєвою ознакою колонії. *«Що стосується України, то тільки її південна частина (Новоросія і Буджак) володіла в XIX ст. ознаками колонії; старі ж давно заселені частини України були настільки ж далекі від положення колоній, як і інші внутрішні губернії країни»*⁵⁷³. Як пише О. Дружиніна, Північне Причорномор'я займало особливе місце в імперії: з 1775 р сюди рухався потік переселенців з внутрішніх районів країни і перш за все з Полтавської, Чернігівської, Київської та інших українських губерній. Отже, *«степові окраїни представляли собою до відомого часу колонію по відношенню не тільки до Великоросії, але і до старих, давно освоєних районах України - поки не злилися з нею в єдине ціле»*⁵⁷⁴.

Серед праць періоду другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр. слід також назвати роботи з економічної історії Я. Гросула, І. Шульги, І. Слабєєва. У працях Я. Гросула йдеться про господарство Бессарабії та її зв'язок з ринками України, насамперед південних регіонів, про близькість її до Одеського порту та західноєвропейських ринків, що створило благодатні умови для зростання товарності зернового господарства⁵⁷⁵. Про встановлення економічних зв'язків південноукраїнських та молдавських земель писав І. Шульга⁵⁷⁶. Його авторству також належить стаття, в якій показано, що Південь України відіграв важливу

⁵⁷² Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX вв.: автореф. дис... д-ра ист. наук. Львов, 1974. 33 с.

⁵⁷³ Дружинина Е.И. В.И. Ленин о развитии капиталистических отношений... – С.396.

⁵⁷⁴ Там само. С.397.

⁵⁷⁵ Гросул Я.С. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) Кишинев, 1956. С.61-79.; Гросул Я.С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). Кишинев, 1967. С.148-163.

⁵⁷⁶ Шульга И.Г. З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. *ВІЖ*. 1975. №6. С.99-102.

роль і в економіці західноукраїнських земель, що перебували в складі Австрійської імперії: *«економічні зв'язки Закарпаття з українськими та російськими землями здійснювалися, головним чином, за допомогою торговельних відносин»*⁵⁷⁷.

Услід за Н. Букатевичем, І. Слабеев вважав, що в першій половині XIX ст., особливо напередодні реформи 1861 р., чумацька торгівля хлібом зростає. Учений вважав, що збіжжя вивозили на південь тому, що завдяки близькості портів ціна на нього перевищувала його вартість у «глибинних» губерніях України⁵⁷⁸. На думку вченого, чумацтво сприяло зміцненню і розвитку зв'язків між окремими районами Європейської Росії⁵⁷⁹.

Серед праць з економічної історії, територіальні рамки яких охоплюють увесь український терен, чільне місце посідає монографія з податкової політики Російської імперії В. Орлика⁵⁸⁰. Автору вдалось дослідити не тільки загальні тенденції фіскальної складової інкорпораційних процесів царату, а й також виокремити регіональні особливості. Так, згідно його монографії, *«регіональні особливості податкової політики Російської імперії віддзеркалені в оподаткуванні купецтва та торговців трьох південноукраїнських губерній – Катериноставської, Таврійської та Херсонської, особливо ряду пільгових міст цього краю, що, з одного боку, давало значний поштовх розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванню ринкових відносин у сільському господарстві Південної України, його товаризації, а, з іншого, гальмувало розвиток місцевої промисловості»*⁵⁸¹. Правник Ю. Сокур на основі аналізу правових джерел доводить, що чумацтво – це інфраструктура, яка завжди була важливим джерелом поповнення казни, а тому законодавство того періоду, створюючи привілеї торгово-промислової верхівки, сприяло зростанню промисловості і торгівлі,

⁵⁷⁷ Шульга І. Г. З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. // УІЖ. 1965. Вип.6. С.63.

⁵⁷⁸ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). К., 1964. С.74.

⁵⁷⁹ Там само. С.113.

⁵⁸⁰ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.

⁵⁸¹ Там само. С.432.

зокрема через направленість правових норм на захист і розвиток внутрішнього ринку⁵⁸². Юрист вказує на царські привілеї на торгівлю окремим особам шляхетського стану та нормативні документи, що обмежували торгівлю певними видами товарів, встановлювали державну монополію на них. Ученим зроблено актуальний для сьогодення висновок, що надмірне втручання держави щодо утиску торгівлі, обмежують підприємницьку ініціативу народних мас⁵⁸³.

Найбільш відомим ученим, що студіював ярмарки українського Півдня, залишається А. Бойко, засновник наукової школи вивчення Степової України⁵⁸⁴. Ярмарок учений розглянув комплексно – з позиції уряду, церкви, місцевої адміністрації, визначивши, що важливе місце та значення ярмарку у внутрішній та зовнішній торгівлі Півдня України обумовлене ініціативою знизу, а не завдяки контролюючим діям імперського центру.

У контексті розвитку історичної регіоналістики помітною є праця Г. Казьмирчука та Т. Соловйової з історії соціально-економічного розвитку Правобережної України⁵⁸⁵, де, зокрема, відображено важливість торгівельних контактів цього регіону з Півднем у зв'язку з можливістю експортувати сільськогосподарську продукцію Правобережжя через чорноморські та азовські порти⁵⁸⁶. Дану тему більш детально розвинула у своїй дисертації Т. Ігнат'єва⁵⁸⁷, на думку якої, інкорпораційна політика самодержавства відбивалася на характері, об'ємі і напрямках розвитку торгівлі Правобережжя. Дослідниця дійшла висновку, що *«завдяки транзитній торгівлі відбувалося залучення Правобережної України у світове господарство, а це виступало засобом її інтеграції з Лівобережною, Західною і Південною Україною, поглиблювало*

⁵⁸² Сокур Ю. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.). К., 2009. С.160.

⁵⁸³ Сокур Ю.В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.. К., 2011. С.10.

⁵⁸⁴ Лиман І., Константінова В. Історіографія історії Південної України: видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок». Чорноморська минувшина. 2012. №7. С. 119-124.

⁵⁸⁵ Казьмирчук Г.Д., Т.М. Соловйова. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. К., 1998. 174 с.

⁵⁸⁶ Там само. С.53, 87, 91, 93, 97.

⁵⁸⁷ Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII - 50-ті роки XIX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2005. 20 с.

торговельно-економічні відносини між ними і водночас перетворювало цей регіон у відносно самостійний суб'єкт міжнародного співробітництва»⁵⁸⁸.

Окремим напрямом досліджень є студіювання хлібної торгівлі окремих регіонів України, в тому числі і Півдня, та їхніх економічних контактів. Заслужують на увагу стаття та кандидатська дисертація Д. Решетченка⁵⁸⁹, в яких показані зв'язки Правобережної та Південної України в галузі міжнародної торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Згідно досліджень О. Гордуновського⁵⁹⁰ з історії хлібної торгівлі Півдня, царський уряд прагнув контролювати всі найголовніші фактори цінотворення: від організації торгівлі на місцях, через оподаткування й встановлення мита на кордонах, до реалізації хліба на світовому ринку. *«Свою політику в цій сфері він проводив в основному в інтересах насамперед російських поміщиків і купців, а також іноземних негоціантів, які мали значні капітали»*⁵⁹¹. Регіональні ж ціни були «зорієнтовані» на чорноморсько-азовські порти, що вже свідчило про високий рівень розвитку світового ринку зерна, органічною частиною якого з кінця XVIII ст. став і Південь України⁵⁹². Ученим у ряді монографій висвітлено окремі аспекти хлібної торгівлі на Півдні України у дореформений час – чисельність, етнічний та соціальний склад учасників процесу формування ринку збіжжя⁵⁹³, політику Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у XIX ст.⁵⁹⁴.

⁵⁸⁸ Там само. С. 10.

⁵⁸⁹ Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.) : автореф. дис. на здоб. Наук. ступ. Канд. іст. наук 07.00.01. К., 2009. 20 с.

⁵⁹⁰ Гуржій О.І., Реєнт О.П., Гордуновський О.М. Український хліб і його реалізація у XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с.; Гордуновський О. М. Регіональна специфіка наповнення ринку зерна на Півдні України у XIX ст. (напрямки, засоби та обсяги). Черкаси, 2009. 64 с.

⁵⁹¹ Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі. – С.311.

⁵⁹² Там само. С.312.

⁵⁹³ Гордуновський О.М. Чисельність, етнічний та соціальний склад учасників процесу формування ринку збіжжя на Півдні України у XIX ст. Черкаси : Пономаренко, 2009. 96 с.

⁵⁹⁴ Гордуновський О.М. Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у XIX ст. Черкаси, 2009. 36 с.

Проблеми хлібної торгівлі на зламі XVIII – XIX ст. вивчаються не лише істориками, а економістами – Ю.С. Земський, І.В. Свиноус, А.М. Карпенко⁵⁹⁵ у своїй публікації дійшли висновку, що *«цілком вочевидь постає та закономірність, що спрямованість політики царського уряду на досягнення стабільності роботи системи збуту продовольчої продукції (і в першу чергу хліба) стала запорукою утримання в належному стані усієї фінансової системи країни»*⁵⁹⁶.

Нового поштовху здобуло студіювання ролі та значення Запорозької Нової Січі в господарстві українських земель. Зокрема, на високу товарність козацьких хуторів та зимівників звернули увагу А. Бойко⁵⁹⁷ та О. Стрішенець⁵⁹⁸, торгівлю Січі описав К. Гальський⁵⁹⁹, О. Мірущенко присвятив економічному розвитку Запорозьких Вольностей монографію⁶⁰⁰, а дисертацію – безпосередньо політиці царського уряду на Січі 1734-1775 рр.⁶⁰¹. Учений з використанням широкої джерельної бази доводить, що поступово відбираючи політичні права Нової Січі та контролюючи її економічні відносини, зокрема обмежуючи торгівельні контакти з іншим регіонами України та Кримським Ханством, російський уряд приборкував цю частину імперії. Як імперська влада розпоряджалася територіями запорожців і як це вплинуло на торгівлю краю дослідили В. Козирєв⁶⁰² та І. Савченко⁶⁰³, довівши, що *«впровадження на півдні України російським урядом*

⁵⁹⁵ Земський Ю.С., Свиноус І.В., Карпенко А.М. Проблеми організації системи збуту продукції в період становлення зернового ринку України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. *Економіка та управління АПК*. 2013. Вип. 10. С.42-47.

⁵⁹⁶ Там само. С.44.

⁵⁹⁷ Бойко А. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 1995. 54 с.

⁵⁹⁸ Стрішенець О. М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII століття) 6 Монографія. Чернівці : Вид-во Місто, 2009 304 с.

⁵⁹⁹ Гальський К. Є. Торгівля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.). К. : Панорама, 2005. 256 с.

⁶⁰⁰ Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. К., 2015. 216 с.

⁶⁰¹ Мірущенко О.П. Економічна політика російського уряду на Запоріжжі періоду Нової Січі (1734 – 1775 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2010. 20 с.

⁶⁰² Козирєв В. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття : моногр. Запоріжжя, 2006. 417 с.

⁶⁰³ Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій і розвиток торгівлі Південної України в останній чверті XVIII ст. *ЗІФ ОНУ*. 2006. Вип.17. С.174-180.

адміністративно-територіального устрою Російської імперії обумовило суттєві ускладнення в розвитку внутрішньої торгівлі»⁶⁰⁴.

Процеси розвитку торгових зв'язків Бессарабії з Україною та реалізації українських і російських товарів на бессарабському ринку досить детально відображені в студіях молдавського ученого В. Томульця⁶⁰⁵. Російський уряд сприяв експорту продуктів землеробства з Молдавського князівства на українські ринки⁶⁰⁶. Про успішність урядової політики у цьому напрямку автор пише: *«скасування митної лінії на Дністрі і збільшення ввезення промислових товарів з українських та інших губерній привели до поступового витіснення з бессарабського ринку закордонного текстилю»⁶⁰⁷*. В контексті торгової політики царизму метрополією по відношенню до Бессарабії були також і українські землі – *«торгова політика, що проводиться царизмом в Бессарабії, носила явно колоніальний характер, про що свідчить переважання товарів і купців з українських і російських губерній»⁶⁰⁸*.

Певного розвитку набуло наукового осмислення таке економічне явище як біржа у працях Б. Кругляка⁶⁰⁹. Однак його роботи хронологічно охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст., коли біржі виникають як масове явище. Безпосередньо історію біржового будівництва Півдня України дореформеного часу першим починає вивчати Р. Шиханов⁶¹⁰, оскільки *«початком біржового фундаторства в Україні слід вважати 1796 р., коли з ініціативи*

⁶⁰⁴ Там само. С.180.

⁶⁰⁵ Томулець В. М. Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812–1830 рр. *УІЖ*, 1987. № 6. С. 78–85.; Його ж. Реалізація товарів з України та інших губерній Росії на бессарабському ринку (1812–1868 рр.). *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей*. Чернівці, 2002. Т. 9. С. 97–116. Його ж. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.). *УІЖ*. 2005. Вип.5. С.18–28.

⁶⁰⁶ Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків. – С.18.

⁶⁰⁷ Томулець В. М. Реалізація товарів з України та інших губерній Росії на бессарабському ринку. – С.107.

⁶⁰⁸ Там само. – С.115.

⁶⁰⁹ Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. *УІЖ*, 1974. № 3. С. 36–43.; Його ж. Товарні біржі в Російській імперії. *УІЖ*, 1992. № 2. С. 58–63.

⁶¹⁰ Шиханов Р.Б. Біржі в ринковій інфраструктурі Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Нова парадигма*. Запоріжжя : ЗДУ, 1996. Випуск 1. С.14–17.; Його ж. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII-XIX століть*. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. Випуск 2. С. 139–149; Його ж. Становлення біржової торгівлі у Південній Україні (кінця XVIII – XIX ст.) // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII-XIX ст.* Запоріжжя, 1996. Вип.1. С.92–94

іноземного купецтва розпочала свою роботу Одеська біржа»⁶¹¹. Загалом автор зауважує, що інститут біржової торгівлі розвивався в межах самодіяльних громадських організацій підприємців. Взагалі адміністративне втручання в діяльність бірж було поставлене законом у досить тісні рамки тому їх можна розглядати як самоврядні установи⁶¹². Крім того державу більше цікавила тим, що підлягало оподаткуванню, «а біржа, як громадська установа, не належала до прибуткових статей бюджету, тому і не було рації турбуватися про її долю»⁶¹³.

Ми вважаємо у перспективі можливим дослідження історії Одеської біржі через недостатню розробленість цієї теми, а також тому, що, на думку Р. Шиханова, *«торгівля на Одеській біржі велася сільськогосподарськими товарами, векселями та валютою, угоди мали великий вплив і на курси Санкт-Петербурзької біржі»⁶¹⁴.*

У новітній українській історичній науці значна увага приділяється вивченню купецького стану. Численні наукові розвідки відомого дослідника історії української торгівлі Т. Гончарука⁶¹⁵ описують діяльність купецтва: зовнішньо- та внутрішньо торговельну, участь у транзиті товарів, у забудові Одеси початку XIX ст. Також учений звернувся до біографій видатних купців. Купецтво як стан в Україні дослідили О. Гуржій⁶¹⁶, який зосередив увагу на періоді XVII–XVIII ст., та О. Донік⁶¹⁷, якого зацікавив часовий відтинок XIX – початку XX ст. Окремі публікації джерелознавчого характеру з історії купецтва

⁶¹¹ Шиханов Р.Б. Біржі в ринковій інфраструктурі Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст. С.14.

⁶¹² Шиханов Р.Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності. С.148.

⁶¹³ Шиханов Р.Б. Становлення біржової торгівлі у Південній Україні (кінця XVIII – XIX ст.). С.92.

⁶¹⁴ Там само. С.92.

⁶¹⁵ Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. (Історіографічні нариси). Одеса: Астропринт, 1999. 152 с; Його ж. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе. *Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів*. Одеса, 1995. Вип. 6. С. 30-35; Його ж. Підрядники у будівництві Одеси в кінці XVIII ст. – I половині XIX ст. *Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 200-річчю міста*. Одеса: Іванів, тип., 1994. Ч. I. С. 18-20; Він ж. Участь купецтва в одеському транзиті першої половини XIX ст. *ЗІФ ОНУ*. Вип. 11. Одеса, 2001. С. 250-253.

⁶¹⁶ Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. К., 2004. 82 с.

⁶¹⁷ Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К., 2008. 271 с.; Його ж. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). *УІЖ*, 2006. № 3. С. 16–41; Його ж. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2006. Вип. XI. С. 154-168.; Його ж. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2004. 8. С. 86–108.

Херсонської та Катеринославської губернь мають А.Гедьо та А.Зеніна⁶¹⁸, О.Посунько⁶¹⁹.

У своїй дисертації Ю.Демешко⁶²⁰ з'ясував, що урядова політика щодо купецтва сприяла тому, що купці тримали багато важелів впливу на розвиток південноукраїнського терену. У роботах Г.Сигиди⁶²¹ стверджується, що діяльність південноукраїнського купецтва упродовж першої половини ХІХ ст. відбувалася в умовах нищення традиційних торговельних зв'язків, форм і напрямків та привнесення, а часом й насадження, нових централізованих та контрольованих форм торгівлі. Т.Шершун⁶²², визначаючи правове становище купецтва на Півдні України, пише, що *«уряд, виступаючи в ролі арбітра [між дворянством та селянством. – Авт.], був змушений ставати на бік того чи іншого стану, саме ця риса російської дореформеної дійсності і ознаменувала собою неоднозначний, частіше суперечливий характер законодавства Російської імперії та торговельного законодавства зокрема»*⁶²³. У книзі О.Реєнта, О.Гордуновського та О.Гуржія⁶²⁴ про учасників української торгівлі особливу увагу приділено південним регіонам, котрі мали свою специфіку.

Отже, аналіз літератури дозволив дійти висноку, що майже двохсотрічний історіографічний процес позначений накопиченням великої кількості фактичного матеріалу. Було зроблено деякі узагальнення та визначено основні напрями наукових студій по вивченню економічної політики російського імперського

⁶¹⁸ Гедьо А.В., Зеніна А.В. Повсякденне життя купецтва Півдня України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. в статистичних виданнях та працях ХІХ – початку ХХ ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 7-16.

⁶¹⁹ Посунько О.М. Судові матеріали Катеринославської губернії як джерело до історії купецтва останньої чверті ХVІІІ ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. № 1. С. 112–119.

⁶²⁰ Демешко Ю. О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. 20 с.

⁶²¹ Сигида Г.А. Основні форми торговельної діяльності купецтва Півдня України упродовж першої половини ХІХ століття. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2010. вип. 28. С.56-60.; Її ж. Роль зовнішньої політики Російської імперії в процесі формування купецтва Південної України в першій половині ХІХ ст. *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*: зб. наук. праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Запоріжжя, 6-8 жовтня 2005 р. Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. С. 163-166.

⁶²² Шершун Т.М. Купецтво Херсонської губернії в кінці ХVІІІ-першій половині ХІХ ст.: Історія вивчення. *ЗІФ ОНУ*. 2005 . Вип.16 . С.89-99.; Її ж. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. *Інтелекція і влада*. 2004. Вип. 3. С. 72-79.

⁶²³ Шершун Т.М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України. – С.73.

⁶²⁴ Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реєнт О. П. Торговля в Південній Україні організація товарообігу та людський потенціал (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Відп. ред. В. А. Смолій. К. Інститут історії України, 2017. 155 с.

уряду по втягненню Півдня України наприкінці XVIII – в другій половині XIX ст. до єдиного загальноімперського економічного організму. Однак комплексному вивченню ця тема ще не підлягала.

В дореволюційній літературі ми можемо спостерігати значну строкатість, а також антагонізм поглядів дослідників на місце південноукраїнського господарства в економічному терені імперії та наявність стійких зв'язків між окремими регіонами України: Г. Соколов описував тісні економічні взаємовигідні зносини південних та центральних губерній України, в той час як І. Аксаков висловлював повністю протилежні думки, підкреслюючи розвиненість Півдня і нерозвиненість Лівобережжя. Пізніше М. Яснопольський підніме тему нерозвиненості як Півдня, так й інших українських регіонів. А. Ляхов та П. Струве вважали Північ України за рівноправний з Росією господарський терен та стверджували тенденцію до колоніального визиску Півдня Північчю. Ю. Бачинський вбачав Україну і, особливо, її степову частину об'єктом колоніальної експлуатації з боку Росії та Польщі. Існувала також думка про давність єдності українських територій в економічному плані завдяки Запорозжю. Загалом варто визнати, що в дореволюційний час розвиткові внутрішньої торгівлі приділялась незначна увага, до того ж більшість праць носили або характер статистичного збірника, або узагальненої праці з історії усього господарства імперії.

В працях 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст. вчені дійшли думки, що Південь України був тим регіоном, який зв'язав господарство українських земель в єдиний комплекс, однак ряд дослідників (О. Оглоблін, Н. Букатевич) вважали, що це сталося за сприяння російської економічної політики, а на думку інших (М. Слабченко, М. Волобуєв) – це був природний процес. М. Волобуєв вбачав шкідливість царської політики для розвитку загальноукраїнської економіки та південної зокрема. Нового, більш детального осмислення та фактологічного збагачення здобула тема торгівельної активності Запорозької Нової Січі у працях М. Тищенка, М. Кириченка. Погляди учених 20-30-х рр. екстраполювались у

другій половині ХХ ст. на історіописання учених еміграції та діаспори (О. Оглоблина, Б. Винара, Н. Полонської-Василенко, І. Лисяка-Рудницького).

Для радянської історіографії другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр. було характерним акцентування уваги на тому, що провідним фактором розвитку внутрішнього ринку Російської імперії загалом, та південного регіону України було зростання промислового та сільськогосподарського виробництва, при цьому нівелювалась роль урядових акцій царату, а отже царська політика не набула достатнього висвітлення в означений період. Разом з тим науковці переймалися темами встановлення зв'язків між українським та російським ринками, а також проблемою формування т.зв. «всеросійського» ринку. При цьому час складення усіх земель Російської імперії в єдиний економічний організм за працями різних дослідників варіюється від кінця ХVІІІ ст. до кінця ХІХ ст.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що в умовах існуючої у радянський період в історичній науці установки про прогресивний вплив на розвиток торгівлі виробничих сил, а не царської політики, І. Гуржій вказував на заходи урядових кіл, що сприяли піднесенню внутрішнього ринку. Серед таких заходів він називає надання привілеїв купецькому стану, розширення кола торговців указами, що оформляли права торгуючих міщан та селян. Названо також і негативні заходи царського уряду – переважаюча підтримка дворянської торгівлі перед купецькою, державна монополія на продаж горілчаних виробів та наявність відкупної системи.

З переходом до лібералізації суспільства з другої половини 80-х рр. ХХ ст. у вітчизняних вчених з'явилась можливість досліджувати табуйовані раніше теми, а саме політику імперського уряду як фактор розвитку торгівлі на Півдні України, питання про наявність єдиного українського економічного організму, проблеми його самостійності та регіональності. Так, з'явився ряд праць, що характеризують діяльність імперської влади в економічній сфері розвитку українських земель та їхнього південного регіону. Досліджено податкову політику, заходи уряду щодо

Запорозької Січі, пільгові заохочення для купецького стану, урядові сприяння до встановлення міжрегіональних зв'язків між окремими частинами України та спрямування торгівлі до чорноморсько-азовського краю. В той же час слід відзначити, що науковий пошук фокусується переважно на хронологічних рамках другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Тоді як праць з історії дореформеного часу порівняно мало.

З урахуванням проведеного історіографічного аналізу можемо вказати на відсутність комплексного дослідження з історії економічної політики царського уряду у сфері розвитку внутрішньої торгівлі на Півдні України. Накопичений попередніми поколіннями фактичний матеріал та джерельна база, а також сучасні напрацювання по історії окремих складових такої політики відкриває перспективу появи такої праці у майбутньому.

3.2. Висвітлення зовнішньоторговельної політики російського уряду щодо південноукраїнського регіону кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

Зі своїм економічним потенціалом й геополітичним положенням Південна Україна впродовж останніх століть об'єктивно мала власний алгоритм розвитку торговельно-економічних зв'язків. Про особливе положення «Полудневої України» говорив у 1920-х рр. М. Грушевський⁶²⁵. Наявність портів – основних комунікативних пунктів міжнародного економічного співробітництва означеного періоду надавала Степовому регіону особливу роль в господарському механізмі українського терену зокрема та Російської імперії загалом. Цю роль обумовили передусім визначні успіхи вітчизняного товарообміну, великі прибутки державній скарбниці і бюджетам українських міст, що приносила зовнішня торгівля, яка здійснювалась через порти та митниці на терені українських губерній. Інтерес дослідників до цієї галузі був без перебільшення величезним. В усій історіографічній спадщині з історії зовнішньоекономічної політики Російської

⁶²⁵ Грушевський М. С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо плану і перспектив сього досліджу // *УІЖ*. 2016. № 1. С. 180–194.

імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. можна виділити чотири основних періоди, наукові праці кожного з яких вагомо різняться у теоретико-методологічними засадами, ідеологічних установах та підходах:

- дорадянська історіографія, яка накопичувалась протягом XIX ст. – до 1920-х рр.;
- література радянського періоду, створена протягом 1920-х – першої половини 1930-х рр.;
- праці радянських учених другої половини 30-х – першої половини 80-х років XX ст., а також праці науковців еміграції та діаспори;
- роботи українських та російських дослідників, які створювалися протягом середини 1980-х рр. – початку XXI ст.

Вивчення зовнішньоторговельної політики Російської імперії вказаного періоду у дореволюційній літературі розпочалося уже з перших десятиліть минулого століття. В контексті специфіки використання і підходів при залученні деяких праць, написаних дореволюційними, а пізніше і радянськими, істориками по темі нашого дослідження, варто вказати на те, що в них розвиток торгівлі Півдня України XIX ст. територіально й політико-адміністративно не відокремлюється від європейської частини Російської імперії. У зв'язку з цим проаналізовані матеріали цього історіографічного етапу можна розділи на загальні роботи статистичного чи проблемного характеру і праці з історії степового регіону.

У першу чергу слід відзначити наявність великої кількості статистичних оглядів господарства окремих губерній, повітів, інших регіонів та Російської імперії в цілому. Автори та упорядники таких робіт здебільшого утримувалися від будь-яких узагальнень, а також оціночних суджень щодо курсу царської політики у сфері зовнішньої торгівлі. До таких статистичних робіт належить монографія М. Столпянського⁶²⁶, у якій йдеться про обсяги транспортування хліба по рокам з Київської та Подільської губерній до Одеси, південні порти, а потім за кордон.

⁶²⁶ Столпянский Н.П. Девять губерний западного края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. СПб., 1866. 200 с.

Схожу інформацію але загальнодержавного масштабу містять праці Г. Неболсіна⁶²⁷, С. Гулішамбарова⁶²⁸. Г. Неболсін⁶²⁹ склав записки по зовнішній торгівлі на підставі даних Департаменту зовнішньої торгівлі Російської імперії. Особливо цінною із зібраних ним статистичних матеріалів є відомість про вивезення найголовніших російських товарів з 1800 по 1835 р., в якій є дані для періоду континентальної блокади з 1808 по 1812 р.

Поруч зі статистичними публікаціями виходили і загальні нариси з історії зовнішньої торгівлі або господарства Російської держави. Примітною у цьому плані є праця О. Семенова⁶³⁰, присвячена аналізу урядових дій щодо організації та надання прав торговій верстві, митних тарифів, суднобудівництва та мореплавства, водних шляхів та доріг, кредитних установ, торговельних навчальних закладів, митних установ, торговельних договорів з іноземними країнами, фабричного виробництва тощо. О. Семенов доводив, що вирішальне значення в розвитку зовнішньої торгівлі Росії належало відповідній політиці держави. Ця концепція про визначальну роль держави в зростанні зовнішньої торгівлі країни отримала подальший розвиток в творах економістів і дослідників історії дореформеної доби В. Покровського⁶³¹, П. Струве⁶³², П. Мигуліна⁶³³. Щодо Півдня України О. Семенов зазначав, що *«придбання при Катерині II по Кайнарджийському миру 1774 року прибережжя Чорного моря і нинішньої Херсонської губернії, а в 1783 році Таврійського півострова, абсолютно змінило становище південних областей Росії і дало нове життя нашій торгівлі. Воно доставило пристані і вільне плавання на Чорному та Азовському морях, через*

⁶²⁷ Неболсин Г. Статистические записки о внешней торговле России: В 2 ч. СПб., 1835.

⁶²⁸ Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности России в царствование Николая I (1825–1855). СПб., 1896. 74 с.; його ж. Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. СПб. : тип. В. Киршбаума, 1898. 244 с.

⁶²⁹ Неболсин Г. Статистические записки о внешней торговле России: В 2 ч. СПб., 1835.

⁶³⁰ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. СПб. : Тип. И.И. Глазунова и К°, 1859. Ч. 1. 295 с.; Ч. 2. 376 с.; Ч. 3. 536 с.

⁶³¹ Покровский В.И. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. СПб.: Изд. Деп. таможенных сборов; Типолитография М.Г.Фроловой, 1902. Т 1. 544 с.

⁶³² Струве П.Б. Торговая политика России. СПб., 1913. С.139-140.

⁶³³ Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613 – 1912). М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1913. 228 с.; його ж. Русский государственный кредит (1769-1899). В 3 т. Т.1. Харьков, 1899. 632 с.

*Дарданели в Середземне море і зручний збут продукції південної Росії»*⁶³⁴. Цю думку підтримав і М. Яснопольський⁶³⁵.

З урахуванням того, що більшість розробників даної теми зосереджували фокус уваги на першій половині XIX ст. вагомою працею є робота М. Фірсова⁶³⁶ по історії зовнішньоекономічної політики Катерини II. Як і попередньому автору, М. Фірсову урядові дії видаються виключно позитивними, зокрема він звернув увагу на розпорядження уряду щодо комерційної освіти купців та надзору з метою запобігання пропаганді, на регламентацію торгівлі окремими товарами тощо. Найбільш важливим досягненням автора, на нашу думку, став його порівняльний екскурс в історію сприяння катерининським урядом розвитку різних морських шляхів. Порівнюючи Середземноморський шлях (до якого ведуть Чорне і Азовське моря) з Балтійським, Білим та Каспійським, М. Фірсов доводить, що перший мав беззаперечну прерогативу⁶³⁷.

Серед дореволюційних праць до теми особливе місце займають роботи південноукраїнських дослідників місцевої історії. А. Скальковський навів важливі статистичні дані в галузі торгівлі в контексті загальної історії «Новоросійського краю», при цьому відстоюючи інтереси царської влади⁶³⁸. Спеціально він дослідив історію зовнішньої торгівлі і промисловий потенціал Одеси від часу її заснування до 1839 р.⁶³⁹ А. Скальковський дійшов компромісної думки, що основою розвитку південноросійської зовнішньої торгівлі є не тільки політика уряду, а й підйом продуктивних сил в Південній Росії: *«багато хто вважає, що Одеса створена і*

⁶³⁴ Семенов А. Изучение исторических сведений о Российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. Ч. III. СПб. : Тип. И.И. Глазунова и К°, 1859. С. 370.

⁶³⁵ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. *Отечественные записки*. 1871. №7. С. 119-120.

⁶³⁶ Фирсов Н.Н. Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Императрицы Екатерины II : очерки из истории торговой политики. Казань : Типо-литография Императорского Университета, 1902. 371 с.

⁶³⁷ Там само. С. 267-314.

⁶³⁸ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. Одесса, 1836. Ч. 1. 288 с.; 1838. Ч. 2. 349 с.; його ж. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1. 364 с.; 1853. Ч. 2. 552 с.

⁶³⁹ Скальковский А. А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. СПб., 1865. 110 с.

піднесена насильно і як тільки віднімуть ці підпірки, то і вся її прекрасна будівля завалиться, як будиночок, побудований дітьми на піску»⁶⁴⁰.

Разом з публікаціями «Геродота Новоросійського краю» з'явився ряд і інших робіт місцевих істориків і економістів. Це багаті на фактичний матеріал статті П. Бруна⁶⁴¹, К. Смольянинова⁶⁴², М. Вольського⁶⁴³, П. Стойковича⁶⁴⁴. Лейтмотивом творів цих і інших авторів є твердження про благодійну політику царського уряду, зусиллями якого, на їхню думку, була створена і розвивалася південноросійська зовнішня торгівля.

Д. Багалій стосовно зовнішньої торгівлі Півдня України XVIII – початку XIX ст. писав про деяке превалювання капіталу купців-іноземців, з яким не могли конкурувати місцеві негоціанти. Принципово важливими є наведені ним відомості про вартість й вивіз товарів через місцеві порти⁶⁴⁵. Серед недоліків його праці помітною є відсутність узагальнень щодо XIX ст., він лише вказав на тенденцію зростання української та російської торгівлі над іноземною. За його словами поживавленню торгівлі краю сприяло входження його до складу імперії Романових⁶⁴⁶.

Комуністична партія, ставши правлячою партією і проголосивши марксизм державною ідеологією, почала впроваджувати його і в історичну науку як її методологічну основу. Примітною у такому контексті є невелика брошура М. Могилянського⁶⁴⁷, де він спробував охарактеризувати природу і населення Півдня як фактори виробництва: *«із закінченням тривалих війн з Туреччиною і з остаточним утвердженням російської могутності на берегах Чорного моря для*

⁶⁴⁰ Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса, 1839. С.6.

⁶⁴¹ Брун Ф. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1846 году. *ЗООИД*. Т. II. Одесса, 1848.; Успенский Ф.И. Перечень трудов Ф.К. Бруна в порядке их появления в печати. *Записки Императорского Новороссийского университета*. Одесса, 1881. Т. 32. Ч. 2. С. 321-327.

⁶⁴² Смольянинов К. История Одессы. *ЗООИД*. Т. III. Одесса, 1853.

⁶⁴³ Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года. Одесса: Францов и Нитче, 1854. 158 с.

⁶⁴⁴ Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края. *Южный сборник*. 1859. вып. 1.

⁶⁴⁵ Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М., 1887; його ж. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. *КС*, 1889. № 4. С. 27–55.

⁶⁴⁶ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889. С. 107–108.

⁶⁴⁷ Могилянский Н. К. Природа и население Новороссии, как факторы производства. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко (22x13). 1920. 25 с.

Новоросії наступає епоха швидкої колонізації і надзвичайного економічного підйому»⁶⁴⁸. На його думку, першопочатково торгівля Чорного моря знаходилась в руках переважно французів та італійців, потім був період, коли переважали грецькі та російські фірми⁶⁴⁹. Активний рух населення – «крім росіян і малоросів сюди направились слов'янські вихідці з Туреччини, особливо болгари, виникають чисельні німецькі колонії, поселення молдован, колонії євреїв та ін.»⁶⁵⁰ – сприяв тому, що торгові приморські міста заселяються французами, італійцями, греками, німцями, великорусами, а потім євреями. І, як пише автор, саме у такий спосіб «Чорноморсько-Азовські степи знову почали після довгої перерви залучатись до інших країн Середземного басейну і до них широким руслом почала приливати як матеріальна, так і духовна цивілізація»⁶⁵¹. Дослідник не називає урядову діяльність як таку, що сприяла піднесенню краю, однак і не критикує її.

У кінці 1920-х рр. виходить праця Н. Букатевича з історії чумацтва, у якій той вбачає позитивні результати урядових дій для розвитку експортного торгу: «опанування берегів Чорного моря, приєднання Росією Криму 1783 р., встановлення безпосередніх торговельних зв'язків з західно-європейськими країнами через щойно засновані порти»⁶⁵², усе це призвело до зросту попиту в західно-європейських державах на українське збіжжя, мало величезне значення для розвитку чумацької промисловості в кінці XVIII й на початку XIX ст., призвело до появи торговельних міст. І далі Н. Букатевич продовжує: «Маніфест Катерини II, виданий у 1784 р., про відкриття Херсону та інших портів для вільної торгівлі всіх народів, що живуть у згоді з Росією, надзвичайно сприяв експортній торгівлі, особливо збіжжевій»⁶⁵³.

М. Слабченко⁶⁵⁴ порівнюючи український чорноморський експорт пшениці із російським балтійським презентує наступні дані: «протягом 1824-1835 рр. з

⁶⁴⁸ Там само. С.19.

⁶⁴⁹ Там само. С.19.

⁶⁵⁰ Там само. С.19.

⁶⁵¹ Там само. С.19.

⁶⁵² Букатевич Н. Чумацтво на Україні. С.36.

⁶⁵³ Там само. С.37.

⁶⁵⁴ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Харків, 1925. Т. 1. 320 с.

України вивезено... в 5 разів більше за російський експорт, а протягом 1835-1845 рр. ... в 60 разів»⁶⁵⁵. Отож він намагався довести самостійність українського економічного організму. Вчений продовжує, говорячи про Південь України: «але втягнуто було всю Україну в великий торговельний з Заходом оборот досить пізно, тому головну роль в цьому доводилося відігравати переважно степовій частині»⁶⁵⁶.

Особливе місце серед праць, створених О. Оглоблиним у ці роки, належить монографічній серії з історії торгівлі в Україні кінця XVIII – XIX ст.⁶⁵⁷ О. Оглоблин, яскраво показавши суперечності між розвитком українського господарчого життя й інтересами інших країн, насамперед, Російської імперії й Польщі, переконливо довів, що економічна політика царського уряду, змінюючи структуру української промисловості й зовнішньої торгівлі, не дозволяла Україні у повній мірі скористатися з свого економічного потенціалу. Шляхом аналізу російської митної політики вчений досліджує етапи підпорядкування українського господарства інтересам імперії.

В цей же час М. Волобуєв доводив колоніальні устремління царату щодо українських земель, посилаючись на дослідження М. Слабченка та О. Оглоблина і використовуючи приклад саме зовнішньоторгівельної політики царату: «в той час, як у царині чорноморської торгівлі знесилений український торговельний капітал іде річищем російського під його проводом, у внутрішній торгівлі помічаємо процес певної асиміляції капіталів»⁶⁵⁸.

Помітним є вплив праць О. Оглоблина та М. Слабченка і на історіографію діаспори. Б. Винар пише, що природним спрямуванням української зовнішньої торгівлі були чорноморські шляхи. Однак російська економічна політика, базуючись на своїх традиційних зв'язках, більшу частину товарообороту

⁶⁵⁵ Там само. С.39.

⁶⁵⁶ Там само. С.43.

⁶⁵⁷ Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX століття. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. К., 1927. Кн.12. С.234–252; Кн.15. С.166–195.; Його ж. Нариси з історії капіталізму на Україні. К., 1930.; його ж. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття. *Нариси з соціально-економічної історії України* / Ред. Д.І.Багалій. К., 1930. Т.1. С.279-293.; Його ж. Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст. *Прапор марксизму*. 1929. №6. С.148-149.

⁶⁵⁸ Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. № 2. С.52.

спрямовувала на північ – «до 1850 року в чорноморські порти заходило не більше як 20% всього тоннажу»⁶⁵⁹. Учений вважає такі заходи причиною занепаду української зовнішньої торгівлі. До того ж Б. Винар стверджував, що «місцеве, тобто українське, населення майже не брало участі у великих оптових торговельних операціях з хлібом через брак капіталу та неукраїнський склад спеціальних хлібних контор»⁶⁶⁰. Про важливість зовнішньої торгівлі в економіці України та господарську самостійність українських земель у зв'язку з їхнім включенням до світового ринку писала і Н. Полонська-Василенко – «Україна стала штихліром для цілої Європи»⁶⁶¹.

І.-С. Коропецький⁶⁶² зазначав, що коли Південь України був включений до складу імперії у кінці XVIII ст., «експансія російської промисловості, головно текстильної, поширилася і на тамтешні ринки»⁶⁶³. На його думку, протекціоністське мито, введене 1822 р., остаточно відтяло українську торгівлю від світових ринків. А вже у середині XIX ст. «Україна (Правобережжя, Лівобережжя, Південь) вже цілком опинилася у сфері впливів російської економіки, з паралельним обмеженням економічних відносин з іншими країнами»⁶⁶⁴.

Акцентування уваги на тому, що пожвавлення зовнішньої торгівлі відбувається у зв'язку з розвитком продуктивних сил, помітне у нарисах з історії України Ф. Ястребова. Так, він пише, що «в Одесу везли на продаж свій хліб не тільки більш-менш великі поміщики, а й поміщики дрібні і навіть селяни. Вони везли хліб насамперед з найближчих до Одеси районів, а також і з південних районів Правобережжя. Росія в цілому, а особливо Україна, ставали на початку XIX ст. житницею Європи»⁶⁶⁵. Ученим негативно оцінена політика російського уряду по заохочуванню іноземного капіталу – «поміщицький хліб попадав

⁶⁵⁹ Винар Б. Колоніалізм в Україні та інші праці. Л., 2005. С.24.

⁶⁶⁰ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С.22-23.

⁶⁶¹ Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2..... С.277.

⁶⁶² Коропецький І. – С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К., 1995. 240 с.

⁶⁶³ Там само. С.33.

⁶⁶⁴ Там само.

⁶⁶⁵ Ястребов Ф. А. Нариси з історії України. Київ. Вип. 8 : Україна в першій половині XIX століття. 1939. С.66.

звичайно через скупників у руки власників експортних контор – негоціантів. Вони скуповували основну масу призначеного на вивіз поміщицького хліба, усували поміщиків від безпосереднього зв'язку з закордоном і одержували лев'ячу частку прибутків»⁶⁶⁶, в той же час ним позитивно оцінене заведення в Одесі в 1819 р. порто-франко⁶⁶⁷. Ф. Ястребов зробив спробу охарактеризувати негативний вплив «континентальної блокади» на економіку Півдня та України загалом. Учений був критикований за те, що історія українського народу розглядалася відірвано від історії інших народів Радянського Союзу.

У 1930-х рр. була написана капітальна монографія М. Злотникова «Континентальная блокада и Россия» (опублікована 1966 р у зв'язку зі смертю автора у блокадному Ленінграді)⁶⁶⁸. Автор вказує, що важко оцінити як вплинула політика блокади Англії на торгівельну діяльність Півдня, оскільки *«на початку XIX ст. були невеликі обороти по торгівлі на Чорному та Азовському морях, проте необхідно відзначити, що в цей час торгівля південних морів починає посилено розвиватися»*⁶⁶⁹. До того ж, на його думку, орієнтація цих портів на ринки інших країн допомогла Російській імперії пережити «континентальну блокаду»: *«розгляд даних по південній торгівлі показує, що продукція не тільки російського сільського господарства, а й російської металургії на початку XIX ст. мала через південні порти хороший збут на іноземних ринках, серед яких важливе значення мав турецький ринок»*⁶⁷⁰.

У 1947 р. з'явилася комплексна монографія С. Покровського по зовнішній торгівлі та зовнішній торговельній політиці Російської імперії з найдавніших часів до першої світової війни⁶⁷¹. Автор зосередив свою увагу на зв'язку зовнішньої торгівлі Російської імперії з політикою її уряду в цілому. С. Покровський пише, що катерининська економічна політика була спрямована до розвитку ремесла і промислів, встановлення свободи конкуренції та ліквідації монополій. *«Така*

⁶⁶⁶ Там само. С.65-66.

⁶⁶⁷ Там само. С.63.

⁶⁶⁸ Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. М.-Л. : Наука, 1966. 360 с.

⁶⁶⁹ Там само. С.12.

⁶⁷⁰ Там само. С.19.

⁶⁷¹ Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М. : Междунар. книга, 1947. 400 с.

політика, – пише Покровський, – *допомагаючи розвитку суспільного розподілу праці і товарності селянського господарства, сприяла розкладанню кріпосницького ладу*»⁶⁷². Тож розвиток економіки та урядова політика перебували у тісному взаємозв'язку. Автор стверджує, що Катерининський уряд вживав заходів, спрямованих до збільшення експорту і розширення кола країн, які торгують з Російською імперією, освоєння нових торгових шляхів, зокрема розвитку чорноморської торгівлі. Учений особливо виділяє першу половину XIX ст., як час панування заборонно-протекціоністської системи, час боротьби різних напрямків зовнішньоторговельної політики, причому в деяких випадках фрітредери виявлялися переможцями⁶⁷³. С. Покровський негативно оцінив «континентальну блокаду» та її вплив на торгівлю російської держави.

Питання зовнішньої торгівлі частково зачеплені в узагальнюючих працях про розвиток народно-господарського комплексу російських земель (П. Хромов, П. Ляшенко, А. Яковлєв, М. Рахматулін), де зовнішня торгівля представлена агомою частиною економічного життя країни⁶⁷⁴. У цих роботах остаточно імплементувалась теза про визначальну роль виробничих сил та зростання продукції на піднесення торгівлі, в тому числі і зовнішньої. Урядова ж діяльність здійснювалась «навздогін» соціально-економічним процесам.

Піонером досліджень економічної історії окремого регіону став В. Золотов⁶⁷⁵, роботи якого присвячені хлібному експорту через південні порти Російської імперії. Автор у відповідності до існуючої парадигми історіописання вивчав основні алгоритми розвитку господарства південних губерній Російської імперії, що, на його думку, *«сприяли розвиткові експортної діяльності»*⁶⁷⁶. Він

⁶⁷² Там само. С.110.

⁶⁷³ Там само. С.207-212.

⁶⁷⁴ Хромов П. А. Экономическое развитие России: очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. М. : Наука, 1967; Ляшенко П. И. История народного хозяйства СССР в 2-х томах. М. : Госполитиздат, 1956. Т. 2; Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России. М. : Госполитиздат, 1955.; Рахматулин М. А. Хлебный рынок и цены в России в первой половине XIX в. *Проблемы генезиса капитализма*. М., 1970. С.347, 349.

⁶⁷⁵ Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XIX вв. Ростов, 1966. 47 с.; Його ж. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов, 1963. 192 с.; Його ж. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. – Ростов-на-Дону, 1966. – 256 с.

⁶⁷⁶ Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XIX вв. Ростов, 1966. С.9.

підкреслював, що основою швидкого зростання зовнішньої торгівлі півдня Російської імперії було інтенсивне економічне освоєння нових південних районів країни і розвиток капіталістичних тенденцій в сільськогосподарському виробництві⁶⁷⁷. Науковець наголошував, що *«дворянські і буржуазні історики і економісти бачили в установі царським урядом Одеського порто-франко мало не головну причину підйому одеської торгівлі, тоді як воно насправді не сприяло розвитку зовнішньої торгівлі Південної Росії і негативно позначилося на розвитку промисловості в південних районах України»*⁶⁷⁸, зокрема через поширення на значній території України контрабанди⁶⁷⁹. Як і М. Злотников, В. Золотов вважав, що вирішення чорноморської проблеми відкривало можливості розширення збуту сільськогосподарської продукції з інших районів країни (Дона, Поволжя), а також продукції металургійної промисловості Уралу⁶⁸⁰. Державна ж політика у цьому руслі оцінена ним негативно. На його переконання, царський уряд, *«прагнучи забезпечити вивезення продукції поміщицьких маєтків на зовнішній ринок, весь час розширював права іноземного купецтва, ущемляючи інтереси російських купців і ставлячи зовнішню торгівлю Південної Росії у ще більшу залежність від іноземного торгового капіталу»*⁶⁸¹.

На думку дослідниці історії Північного Причорномор'я О. Дружиніної, торгівля через південні порти на початку XIX ст. до певної міри пом'якшувала тяжке становище російської зовнішньої торгівлі. Стан торгівлі на Чорному морі протогом усього сторіччя залежав від царської та політики інших держав, ситуації на міжнародній арені (особливо російсько-турецьких відносин), а також від постійної зміни попиту та пропозиції⁶⁸². Дослідниця звернула увагу на те, що на початку XIX ст. уряд *«остаточно перейшов на позиції заохочення чорноморської торгівлі, відмовившись від політики Павла I, який її недооцінював і обмежував*

⁶⁷⁷ Там само. С.8.

⁶⁷⁸ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. С.8, 181.; Його ж. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XIX вв. Ростов, 1966. С.18-19.

⁶⁷⁹ Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XIX вв. Ростов, 1966. С.18.

⁶⁸⁰ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. С.23.

⁶⁸¹ Там само. С.180.

⁶⁸² Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. С.335-336.

експорт сировини через південні порти»⁶⁸³. Стосовно періоду 1825-1860 рр., то дослідниця утрималась від аналізу урядових дій цього напрямку, зосередивши основну увагу на таких факторах як зовнішньополітична обстановка (Кримська війна, введення рядом країн протекціоністських заходів, а також польське повстання 1830-1831 рр.⁶⁸⁴).

Варто відзначити появу робіт українських вчених, у яких зроблено спробу визначити місце України у всеросійському економічному просторі та торгівлі. В 1960 р. з'являється стаття відомого українського історика І. Гуржія, в якій автор показав як з розвитком морської торгівлі на півдні країни швидко росло значення України у зовнішній торгівлі Російської імперії⁶⁸⁵. За словами І. Гуржія, *«зовнішня політика царського уряду в цілому сприяла зростанню російської зовнішньої торгівлі»*⁶⁸⁶. Насамперед, він відзначає позитивну роль тогочасних договорів з Туреччиною, Англією, Францією, Австрією та іншими країнами Європи й Азії, захист вітчизняних купців перед іноземними. Проте, за його висловлюванням, для зовнішньоторгової політики царського уряду була властива непослідовність при протекціоністському її характері в цілому. Це пояснювалось боротьбою між промисловою буржуазією і купецтвом, з одного боку, і поміщиками – з другого. В іншій своїй фундаментальній праці вчений окремий розділ він присвятив розвитку торгівлі⁶⁸⁷, детально розкривши переваги та недоліки царської політики у сфері зовнішньої торгівлі, звичайно ж у руслі прийнятої тоді ідеології історіописання. Вчений наблизився до виокремлення регіональних особливостей зовнішньоторговельного курсу царського уряду щодо південноукраїнських територій, зокрема, визначивши наявність багатьох привілеїв чорноморсько-азовським портам уже в XVIII ст.⁶⁸⁸ а пізніше і в XIX ст.⁶⁸⁹. В умовах

⁶⁸³ Там само. С.334.

⁶⁸⁴ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. С.183-197.

⁶⁸⁵ Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII першої половини XIX ст. *УІЖ*. 1960. № 5. С. 51-63.

⁶⁸⁶ Там само. С. 52.

⁶⁸⁷ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). К., 1962. С.163-191.

⁶⁸⁸ Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII першої половини XIX ст. С. 53.

⁶⁸⁹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи. С. 47, 140.

номенклатурного тиску на науку праця не могла вийти друком без висновків на зразок *«в першій половині XIX ст., незважаючи на колоніальну політику царизму, економіка України під впливом більш передової економіки Росії переживала повільний, але неухильний розвиток»*⁶⁹⁰.

Серед загальних нарисів української історії можна виділити праці члена-кореспондента НАНУ О. Реєнта⁶⁹¹ та О. Доніка⁶⁹², у яких вказують на лакуни у вивченні української історії кінця XVIII – початку XX ст., серед яких є питання економічної історії України першої половини XIX ст.⁶⁹³, історії міста⁶⁹⁴, історичної біографістики⁶⁹⁵. Названі вчені наголошують на ролі імперського чинника в історичному поступі українських земель, зокрема, О. Донік пише щодо Півдня – *«під неусипним контролем імперського центру тут засновувалися і розбудовувалися міста, успішно прогресувало на капіталістичних засадах сільське господарство й, особливо, розвивалася морська закордонна торгівля»*⁶⁹⁶. Він же відвів вивченню економічного розвитку Одеси окремий розділ⁶⁹⁷. Як вважає В. Литвин, саме транзит товарів через територію України став способом втягнення її до світового економічного простору. І особливу роль у розвитку міжнародного перевезення українськими землями відігравала одеська транзитна торгівля. При цьому, *«найбільшою популярністю користувався транзитний маршрут Броди – Одеса»*⁶⁹⁸.

Серед робіт з економічної історії підросійської України XIX ст. виділяються роботи Т. Гончарука з історії транзиту⁶⁹⁹. Складно не погодитися з думкою

⁶⁹⁰ Там само. С. 33.

⁶⁹¹ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К., 2003. 340 с.; Його ж. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *VIЖ*. 2007. № 6. С. 218-232.

⁶⁹² Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / Відп. ред. Н.М. Артем'єва. К.: Кріон, 2011. 248 с.

⁶⁹³ Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового... С.224.

⁶⁹⁴ Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового... С.226.

⁶⁹⁵ Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового... С.229.

⁶⁹⁶ Донік О. М. Вказана праця. С.151-153.

⁶⁹⁷ Там само. С.173-203.

⁶⁹⁸ Литвин В.М. Місце України у світовій економіці. Міжнародні економічні зв'язки. Входження України у світовий економічний простір: форми, етапи URL: [http:// www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine](http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine).

⁶⁹⁹ Гончарук Т. Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук 07.00.01. К, 2010. 28 с.; Його ж. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. Одеса : Астропринт, 2008. 280 с.; Його ж. Одеське порто-франко: Історія. 1819 – 1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 312 с.

Г. Парієнко, що *«особливістю монографії Т. Гончарука є те, що функціонування транзиту товарів він розглядає у тісному взаємозв'язку з правовим полем, в якому воно здійснювалося»*⁷⁰⁰. У додатках монографії опубліковані нормативні документи, що визначали жорстку регламентацію, за якою здійснювався транзит. Т. Гончарук пише, що *«правове становище транзиту цілком залежало від державної політики Російської імперії»*⁷⁰¹, а тому, на його думку, доцільно прослідкувати полеміку в урядових колах, яка точилася щодо різних аспектів транзитного торгу. Цілком поділяємо думку, що *«вже тоді різні чиновники «лобіювали» інтереси різних галузей економіки: столичні урядовці – інтереси російської промисловості, чиновники на Півдні України – інтереси чорноморської торгівлі та, зокрема, транзиту»*⁷⁰². Отже, Т. Гончарук переконливо обґрунтовує, що занепад транзиту Броди – Одеса, спричинили не економічні, а саме політичні фактори. Т. Гончарук, враховуючи наявність певної дискусії у вигляді позитивного оцінювання одеського порто-франко дореволюційними авторами та нищівну критику з боку радянських учених⁷⁰³, переконливо довів, що позитивний вплив режиму порто-франко на одеську зовнішню торгівлю був опосередкованим і відчувався відтерміновано. Цей захід державної економічної політики дослідник назвав найсуттєвішим та таким, що *«мав значний вплив на розвиток господарства Наддніпрянщини, зокрема, на промислове та сільськогосподарське виробництво та ін.»*⁷⁰⁴.

На сучасному історіографічному етапі помітною є пріоритетність у науковій зацікавленості істориків по відношенню до тем української зовнішньої торгівлі з іншими країнами. У цьому плані примітними є роботи О. Слюсаренко і Н. Терентьєвої⁷⁰⁵ з грецько-української торгівлі та О. Данильченка по

⁷⁰⁰ Парієнко Г. К. [Рецензія] Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини ХІХ ст. *Інтелігенція і влада*. 2009. Вип. 15. С. 294-295.

⁷⁰¹ Там само.

⁷⁰² Там само.

⁷⁰³ Гончарук Т.Г. Міжнародний транзит через землі Наддніпрянської України п.п. ХІХ ст.: історія вивчення. *Проблеми історії України ХІХ-ХХст.* 2007. Вип.3. С.167-175.

⁷⁰⁴ Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко: Історія. 1819 – 1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 299 с.

⁷⁰⁵ Слюсаренко О., Терентьєва Н. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. К.: Києво-Могилянська академія, 2005. 384 с.

міжнародним зв'язкам Півдня України⁷⁰⁶. У першій праці авторки охопили період від найдавніших часів до сьогодення, але зібрали цікавий фактичний матеріал, приділивши увагу антропологічному виміру історіописання – подали дані щодо внеску окремих купців у розвиток українсько-грецьких контактів. О. Данильченко дослідив етапи формування та основні напрямки реалізації міжнародних зв'язків Півдня, визначаючи їх саме як економічні. Однією з передумов становлення контактів Півдня він називає сприятливу урядову політику⁷⁰⁷.

Показовою у названому тематичному спрямуванні є дисертація⁷⁰⁸ та монографія⁷⁰⁹ В. Тимченка з історії південноукраїнських земель у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774-1853 рр.). Автор дослідив етапи становлення протекціоністської політики російського самодержавства, охарактеризував взаємні поступки урядів обох імперії по відношенню до «іновірного» населення кожної з них. В. Тимченко пише, що основними напрямками торгових зв'язків були *«одеський, кримський, дубосарсько-могилювський»*⁷¹⁰. Учений наголошує, що *«незважаючи на постійні війни, торговельний зв'язок між державами був постійним і мав тенденцію до зростання»*⁷¹¹.

Отримавши з настанням незалежності свободу від ідеологічних догм та настанов, українська історична наука еволюціонувала. Відбулась не тільки загальна переоцінка вже вирішених питань соціально-економічного минулого України у складі Російської імперії, а й здійснився перехід до «аспектного» вивчення історії її господарства, проявами якого стала поява численних регіональних досліджень. Серед «аспектного» висвітлення загально поставленої теми можна виділити праці:

⁷⁰⁶ Данильченко О.П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України. Владивосток, 2009. 118 с.

⁷⁰⁷ Там само. С.49.

⁷⁰⁸ Тимченко В.М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774-1853 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 20 с.

⁷⁰⁹ Тимченко В. М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774–1853 рр.). 2016. 270 с.

⁷¹⁰ Тимченко В.М. Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.). *ВІЖ*, 2009. № 2. С. 66–77.

⁷¹¹ Тимченко В. М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії. С.139.

- по аграрній історії та безпосередньо хлібній торгівлі О. Гордуновського⁷¹²;
- по формуванню, соціально-правовому статусу, організації і активності купецтва в українських губерніях (О. Донік⁷¹³, Г. Сигида⁷¹⁴, Ю. Демешко⁷¹⁵, Т. Шершун⁷¹⁶);
- з податкової політики Російської імперії в Україні у дореформений період із вказанням значення частки українських губерній у прибутках з торгівлі в структурі загальнодержавних надходжень до бюджету (В. Орлик⁷¹⁷);
- з історії становлення та розвитку приватної банкірської діяльності в Одесі, її впливу на соціально-економічний розвиток краю, формування кредитно-банківської системи Півдня України (В. Шевченко⁷¹⁸);
- по розвитку та зовнішньоторговельної діяльності бірж Півдня України (Р. Шиханов⁷¹⁹);
- по спрямованості урядових дій на обмеження зовнішньоторговельної активності Запорозької Січі (О. Стрішенець⁷²⁰, К. Гальський⁷²¹, О. Мірущенко⁷²², В. Тимченко⁷²³);

⁷¹² Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст.: монографія. Черкаси: БРАМА-Україна, 2010. 320 с.; Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та кономіки): монографія. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с.

⁷¹³ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2008. 271 с.

⁷¹⁴ Сигида Г.А. Основні форми торговельної діяльності купецтва Півдня України упродовж першої половини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2010. вип. 28. С.56-60.; Її ж. Роль зовнішньої політики Російської імперії в процесі формування купецтва Південної України в першій половині XIX ст. *Державна етніонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*: зб. наук. праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Запоріжжя, 6-8 жовтня 2005 р. / Під заг. ред. М.В. Дедкова. Запоріжжя: Облдержадм іністрація, ЗНТУ, 2005. С. 163-166.

⁷¹⁵ Демешко Ю. О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. 20 с.

⁷¹⁶ Там само.

⁷¹⁷ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.

⁷¹⁸ Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. 266 с.

⁷¹⁹ Шиханов Р.Б. Зовнішньоторгівельна діяльність бірж Південної України. *Міжнародні зв'язки народів Європи. Матеріали наукової конференції*. Секції III, IV. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. С. 119-120.

⁷²⁰ Стрішенець О. М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII століття). Чернівці : Вид-во Місто, 2009. 304 с.

⁷²¹ Гальський К. Є. Торговля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.). К. : Панорама, 2005. 256 с.

⁷²² Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. К., 2015. 216 с.

⁷²³ Тимченко В. М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774–1853 рр.). 2016. 270 с.

Нами з'ясовано, що в науковому осмисленні зовнішньої торгівлі українських губерній загалом та південноукраїнського регіону зокрема, а також урядових дій у зазначеному напрямку за період від приєднання південних територій до Російської імперії у кінці XVIII – до буремних подій початку XX ст., існує певна диспропорція щодо висвітлення дореформеного та пореформеного періодів, з помітним домінуванням на користь останнього. Пореформеному періодові присвячені роботи О. Реєнта та О. Сердюка⁷²⁴, І. Довжук⁷²⁵, І. Жиленкової⁷²⁶, О. Пилипенко⁷²⁷, М. Савченка⁷²⁸, В. Степаненка⁷²⁹, О. Шляхова⁷³⁰, І. Шандри⁷³¹ та ін. Важко не погодитись з тезою Г. Сигиди про те, що *«зовнішня торгівля була суттєвою складовою господарського життя Південної України розглянутого періоду, але її масштаби були незрівнянно меншими й характеристика товарів експорту-імпорту іншою, порівняно з пореформеною добою»*⁷³².

Більшість видань аналізує зовнішньоекономічну діяльність Російської імперії, не виділяючи окремо українських земель, хоча виключна роль цього регіону у зовнішній торгівлі імперії визнається усіма дослідниками⁷³³. Особливо яскраво ця тенденція проявляється у роботах сучасних російських дослідників

⁷²⁴Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). К. : Ін-т історії України, 2011. 365 с.

⁷²⁵Довжук І.В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2006. Вип. XI. С. 142–153.

⁷²⁶Жиленкова І. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.). К., 2016. 668 с.

⁷²⁷Пилипенко О.Є. Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861–1914 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. К., 2010. 36 с.

⁷²⁸Савченко М. М. «Рациональный протекционизм» Д. И. Менделеева и таможенно-тарифная политика России в конце XIX – начале XX вв. *Экономический журнал*. 2002. № 2 (5). URL: http://economicarggu.ru/2002_5/04.shtml

⁷²⁹Степаненко В.В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2006. 261 с.

⁷³⁰Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ : ДНУ, 2010. 243 с.

⁷³¹Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). Луганськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.

⁷³²Сигида Г.А. Основні форми торговельної діяльності купецтва Південної України першої половини XIX століття // *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. Запоріжжя, 2010. вип. XXVIII. С.58.

⁷³³Пилипенко О.Є. Історіографія історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 16. К., 2007. С.267.

А. Калінкіна⁷³⁴, В. Захарова⁷³⁵, М. Іонічева⁷³⁶, Ю. Поспелової⁷³⁷, А. Сідакова⁷³⁸ та ін.

Аналіз історіографії з теми зовнішньоторговельної політики російського уряду щодо Півдня України дореформеного періоду свідчить, що тема залишається мало вивченою, і це при зацікавленості цією темою істориків, правників, економістів та політологів. Однією із проблем є те, що наявний історіографічний матеріал відзначається публіцистичним, а не науковим, характером, невіддільністю українських губерній, тим паче південних, від загальноімперського тла, що ускладнює можливість виявити в працях специфічні риси управлінської складової по відношенню до степового краю. У цьому світлі видається необхідним створення комплексного дослідження, яке показало б регіональні особливості економічного управління торгівлею південноукраїнського терену.

3.3. Історія вивчення урядових дій з облаштування чорноморських та азовських портів, будівництва торгового флоту та розвитку шляхів у регіоні

Наявність виходу до моря ставила Південь України на особливий рахунок для імперського уряду та визначила важливість швидкого створення мережі інфраструктурних об'єктів, необхідних для економічного пожвавлення регіону. Окремі аспекти проблематики, пов'язані з розвитком зовнішньоторговельної інфраструктури, а саме чорноморських та азовських портів, торгового флоту та шляхів на Півдні України після Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р., також знайшли відображення у працях істориків, економістів та правників дореволюційної, радянської і сучасної історіографії. Загалом історичний доробок за вказаною темою можна поділити на два напрями – перший включає праці, що в контексті загальної економічної історії України чи південного краю торкаються

⁷³⁴Калинкин А.В. Внешняя торговля России в первой половине XIX в. 2006. URL: <https://refdb.ru/look/1324935.html>

⁷³⁵Захаров В.Н. Западноевропейские купцы в российской торговле XVIII века. М., 2005.

⁷³⁶Ионичев Н.П. Внешние экономические связи России (IX начало XX века): Учеб. пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2001. 399 с.

⁷³⁷Поспелова Ю.А. Становление внешней торговли России через азовские и черноморские порты в последней четверти XVIII - начале XIX века : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М., 2012.

⁷³⁸Сидakov А. Внешнеторговая и таможенная политика России в XIX-веке : автореф. дис. ... канд. эк. наук: 08.00.01. Владикавказ, 2004.

тем торгового флоту, портів та шляхів, а другий об'єднує роботи, що безпосередньо розглядають задекларовані теми. Проаналізовані матеріали другого напряму вважаємо за доцільне розташувати за двома тематичними групами: 1) література по облаштуванню чорноморських та азовських портів; 2) праці з історії будівництва й розвитку торгового флоту у регіоні протягом періоду кінця XVIII – середини XIX ст.

Дореволюційний дослідник М. Яснопольський, описуючи сучасний йому економічний стан Півдня України, відзначив нерозвинутість шляхів сполучення, в чому південний край *«стояв набагато нижче інших частин імперії»*⁷³⁹. При цьому автор детально описав несприятливість сухопутних шляхів (бездоріжжя, низька мобільність чумацьких возів), скаржився як на наявність природних перешкод для розвитку річкового судноплавства (дніпровські пороги, мілководність Дністра), так і нестачу штучних покращень річкової транспортної мережі⁷⁴⁰.

На великому значенні причорноморських міст не тільки для України, а й для всієї імперії, наполягав М. Слабченко. Він зазначав, що це спонукало *«правлячі верхи ставити їх в особливе становище, давати їм особні права й юрисдикцію»*⁷⁴¹, однак конкретно не вказує, які це були заходи та наскільки вони були ефективними. Щодо розвитку флоту, то учений обмежився вказанням того, що *«зріст судобудівництва в Херсоні був щільно зв'язаний із завоювання Кавказу, куди доводилось пересувати великі запаси провіанту, фуражу й військового майна»*⁷⁴².

Дослідник чумацтва І. Слабєєв вважав, що південні губернії потребували великої кількості будівельних матеріалів, особливо лісу, різних промислових і ремісничих виробів, продуктів харчування, фуражу на будівництво міст, портів, військового і торгівельного флоту. *«Перелічені і інші товари доставлялись*

⁷³⁹Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. С.70.

⁷⁴⁰Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. С.78-79.

⁷⁴¹Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії... С.196.

⁷⁴²Там само. С.236.

чумаками на південь головним чином з Правобережної і Лівобережної України, а також з центральних губерній Росії»⁷⁴³.

І. Гуржій вказав, що одним з найголовніших завдань зовнішньої політики Російської імперії у другій половині XVIII ст. було оволодіння виходом у Чорне море, а із досягненням цього «у 1782 р. з метою розширення торгівлі через чорноморсько-азовські порти царський уряд видав розпорядження про зменшення там на 1/4 митних зборів»⁷⁴⁴, ряд поступок у торгівлі було надано Одесі – «1804 р. дозволено провозити товари транзитом через Одесу в Молдавію, Валахію, Австрію і Пруссію, а також за море»⁷⁴⁵. Значно більший спектр урядових заходів у царині портового будівництва вказав В. Золотов. Так, він пише, що «царський маніфест від 22 лютого 1784 року оголосив про те, що Херсон, Севастополь і Феодосія стають торговими портами Російської імперії на Чорному морі, а іноземним купцям дозволялося торгувати в цих містах, а також селитися в них і приймати російське підданство»⁷⁴⁶. Науковець наголошує, що царський уряд, зацікавлений у розвитку російського експорту, вдався до низки заходів, що сприяли зростанню Одеси – в 1795 р. переселенці, що оселилися в Одесі, були звільнені від податей на 10 років, 1802 р. дію цієї пільги було продовжено на 25 років, з цього ж року уряд став представляти одну п'яту митних зборів на облаштування Одеської гавані, у 1796 р. уряд дозволив необмежений вивіз пшениці звідси⁷⁴⁷, також асигнував великі суми на будівництво Одеської гавані⁷⁴⁸, з 1804 р. місту було надано право транзитного торгу⁷⁴⁹. Учений вказує, що «інші чорноморські порти не мали на початку XIX ст. скільки-небудь першорядного значення»⁷⁵⁰. Так, зовнішньоторгове значення Маріуполя і

⁷⁴³Слабеев І.С. Роль торгово-транспортного (чумацького) промислу в розвитку економіки України першої половини XIX ст. / Слабеев І.С. *З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.)*. Наукові записки Інституту історії АН УРСР. К., 1960. Т.13. С.88.

⁷⁴⁴Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). К., 1962. С.167.

⁷⁴⁵Там само.

⁷⁴⁶Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. С.24.

⁷⁴⁷Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XIX вв. Ростов, 1966. С.10.

⁷⁴⁸Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. С.26.

⁷⁴⁹Там само. С.29.

⁷⁵⁰Там само. С.29.

Бердянська зростає лише в 40-х рр. XIX ст.⁷⁵¹. На швидке зростання Одеси на початку XIX ст. вказує і Н. Полонська-Василенко, зазначаючи, що оборот її торгівлі за перші 25 років існування збільшився в 11,7 рази, тоді як у цілій Російській імперії – лише в 2,4 рази⁷⁵². Дослідник економіки Російської імперії часів континентальної блокади М. Злотников говорив, що указ про нейтральне мореплавання не був повною мірою реалізований в південних портах, а торгівля з Османською імперією тут не припинялась навіть в час російсько-турецької війни 1806-1812 рр.⁷⁵³.

В.Золотов також звернув увагу і на шляхи сполучення різних регіонів України, зокрема Півдня і «Малоросії», відзначивши, що умови судноплавства виключали можливість широкого використання водного шляху по Дніпру в першій половині XIX ст., тому *«українські поміщики, усвідомлюючи ту роль, яку Дніпро міг зіграти в розширенні торгівлі в південному напрямку, все частіше ставлять питання про поліпшення умов судноплавства»*⁷⁵⁴.

Щодо розвитку торгового флоту учений вказав, що царський уряд, відображаючи потреби російського дворянства у збільшенні вивезення хліба і сировини на зовнішні ринки, вдався до низки заходів, спрямованих на розвиток цивільного суднобудування і торгового судноплавства. Серед таких заходів він відзначає скасування вимоги обов'язкового надання креслень приватних суден на розгляд комерц-колегії, надання конторі командира Чорноморського флоту права видачі дозволів на будівництво комерційних судів, асигнування значних коштів для будівництва кораблів. Заохочення розвитку комерційного флоту, за В. Золотовим, виявились і в кадровій політиці; були створені спеціальні морські школи та «товариства матросів»⁷⁵⁵. Особливий статус портів Чорного і Азовського морів, а також дунайських портів, виявився у допущенні для них на 10 років (1830-1840) до каботажного плавання іноземних кораблів, тоді як закон

⁷⁵¹Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей. С.12.

⁷⁵²Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2. С.277.

⁷⁵³Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. С.253-257.

⁷⁵⁴Рахматулин М. А. Хлебный рынок и цены в России в первой половине XIX в. / Рахматулин М. А. *Проблемы генезиса капитализма*. М., 1970. С.349.

⁷⁵⁵Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. С.157.

право каботажного мореплавства надав тільки одним російським підданим на російських кораблях⁷⁵⁶, а «у січні 1840 р. комітет міністрів продовжив ще на п'ять років дію наданого іноземним судам права на каботажне судноплавство»⁷⁵⁷.

Серед праць, що опосередковано займалися проблемами урядової політики у сфері започаткування та розвитку комерційного флоту і піклування портами, слід назвати роботи Н. Козлової⁷⁵⁸, О. Парусова⁷⁵⁹, О. Комісаренко⁷⁶⁰, С. Пилипенка⁷⁶¹, О. Гордуновського⁷⁶², О. Морозова⁷⁶³, О. Бачинської⁷⁶⁴.

Відома дослідниця історії Північного Причорномор'я кінця XVIII – першої половини XIX ст. О. Дружиніна⁷⁶⁵ приділила увагу містобудуванню регіону, відзначивши такі позитивні фактори його розвитку як сприятлива соціальна політика царського уряду, а також зростання виробничих сил краю у зв'язку з його приєднанням до Російської імперії⁷⁶⁶.

Про важливість приєднання Чорноморського узбережжя та започаткування у зв'язку з цим будівництва портів, пристаней, судноверфей Миколаєва та Херсона, що своєю чергою призвело до зростання торгівлі та промисловості Півдня, говориться у працях Т. Балабушевич⁷⁶⁷ та О. Стрішенець⁷⁶⁸. О. Донік⁷⁶⁹ досліджуючи господарство України у складі двох імперій навіть приділив

⁷⁵⁶ Там само. С.158.

⁷⁵⁷ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. С.158.

⁷⁵⁸ Козлова Н.В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке. М.: Наука, 1999. 378 с.

⁷⁵⁹ Парусов А.И. Из истории внешней торговли России в конце XVIII – первой четверти XIX вв. *Вопросы экономической и социально-политической истории России в XVIII – XIX вв.* Вып. 1. Горький, 1975. С. 39 - 56.

⁷⁶⁰ Комиссаренко А.И. Экономические аспекты политики России в Юго-Восточной Европе в 40 – 60-е годы XVIII в. *Україна і Росія в панорамі століть*. Чернівці, 1998. С. 92.

⁷⁶¹ Пилипенко С.М. Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40-70-ті роки XVIII ст. *УІЖ*. 1996. №6. С.91-100.

⁷⁶² Гордуновський О.М. Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у XIX ст. Черкаси : Пономаренко Р.В., 2009. 36 с.

⁷⁶³ Морозов О. В. Фіскальна діяльність митниць в Україні у XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита* : зб. наук. пр. Д. : Акад. митної служби України, 2011. №1 (3). С. 93-97.

⁷⁶⁴ Лицарі дикого поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.285-300.

⁷⁶⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. М.: Наука, 1959. 345 с.

⁷⁶⁶ Там само. С.77-85

⁷⁶⁷ Балабушевич Т. Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XV-XVIII ст. *Географічний фактор в історичному процесі*: Зб. наук. праць. К.: Наук. думка, 1990. С.127.

⁷⁶⁸ Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII століття). Чернівці : Вид-во Місто, 2009. С.122.

⁷⁶⁹ Донік О.М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / Відп. ред. Н.М. Артем'єва. К.: Кріон, 2011. 248 с.

«Південній Пальмірі» – Одесі – окремий розділ, зазначивши, що розвиткові Одеси та чорноморсько-азовської торгівлі сприяла урядова активність на цьому поприщі – ще у 80-90-х рр. XVIII ст. російський уряд уклав угоди з Францією, Австрією, Королівством Обох Сіцилій, Португалією, Великобританією, які передбачали створення особливо сприятливих умов для розвитку чорноморської торгівлі⁷⁷⁰. Певного висвітлення своєї історії набув і бессарабський порт Аккерман у праці В. Томульця⁷⁷¹. Учений вважає, що найважливішим було сполучення Аккермана з Одесою, Євпаторією, Херсоном та Миколаєвом⁷⁷².

Сучасні дослідники широко залучають до своїх робіт напрацювання своїх попередників, доповнюючи їх власними зауваженням. Так, В. Ковальський помітив, що Очаківський, Херсонський і Миколаївський порти мали ряд серйозних технічних та інших незручностей, які безперечно гальмували розвиток морської торгівлі хлібом. *«Очаків не мав закритої гавані, у якій було б безпечним перебування кораблів під час штормів, а Херсон і Миколаїв були занадто віддалені від моря; до того ж навігація у цих портах могла продовжуватися лише 7-8 місяців на рік»*⁷⁷³.

У контексті дослідження податкової політики В. Орлик згадує і пільги для міст-портів південного регіону (Одеси, Керчі, Таганрога, Феодосії, Миколаєва, Севастополя, Євпаторії, Ялти та Бердянська), їхнього населення, а також особливості зібрання податку на шляхи сполучення для різних категорій населення краю⁷⁷⁴. Особливістю демографічної картини Степу була наявність колоністів, які мали значну кількість пільг, наприклад, не підлягали подушному оподаткуванню, однак, при цьому *«на подушній основі вони лише сплачували накладні до подушного збору, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання присутственних місць»*⁷⁷⁵.

⁷⁷⁰Донік О.М. Україна: у складі двох імперій. – С.200.

⁷⁷¹Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків. С.23.

⁷⁷²Там само. С.24.

⁷⁷³Ковальський В. К. Митна політика на Півдні України в кінці XVIII – початку XIX ст. – С. 127.

⁷⁷⁴Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – С.112, 325-326, 328.

⁷⁷⁵Там само. С.373.

Т. Гончарук у своїй докторській дисертації зауважив, що «*намагання місцевого керівництва (новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова та тифліського губернатора М. Сінягіна) посилити транзит шляхом влаштування пароплавного сполучення між Одесою та Закавказзям не знайшли підтримки уряду*»⁷⁷⁶.

Серед сучасних російських дослідників найбільш докладно зачіпає вказані питання Ю. Поспелова⁷⁷⁷. Зокрема в її дисертації окремі розділи присвячено урядовим заходам з розвитку азово-чорноморської торгівлі, облаштуванню торговельної інфраструктури, а саме митниць і флоту. Дослідниця дійшла висновку, що розквіт російської азово-чорноморської торгівлі в XIX ст. безперечно є результатом неймовірних зусиль уряду по розвитку зовнішньої торгівлі в останній чверті XVIII ст.

1) література по облаштуванню чорноморських та азовських портів

Література по облаштуванню чорноморських та азовських портів репрезентована переважно працями з історичної урбаністики. Особливу увагу як дослідників, так і громадськості, викликають теми, пов'язані з утворенням південноукраїнських міст періоду останньої чверті XVIII – початку XIX ст., який був часом появи абсолютної їхньої більшості. Примітною в цьому плані є стаття В. Бушина теоретичного характеру⁷⁷⁸. Апелюючи до типології Р. Лінднера, учений всі південноукраїнські міста відносить до «заснованих імперією», відрізняючи лише функцію, заради якої утворювалося місто: військову чи адміністративну. При цьому В. Бушин визначає особливість південноукраїнського урбанізаційного процесу останньої чверті XVIII – початку XIX ст. – «мобільність міста»⁷⁷⁹. Пояснює її тим, що у процесі утворення значна кількість міст неодноразово переносилася з місця на місце, перейменовувалася, позбавлялася

⁷⁷⁶Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. : монографія. О. : Астропринт, 2008. 280 с.

⁷⁷⁷Поспелова Ю.А. Становление внешней торговли России через азовские и черноморские порты в последней четверти XVIII – начале XIX века : диссертация кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 2012. 213 с.

⁷⁷⁸Бушин В.С. Мобільність як характерна риса міст південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2010. Вип. 8. С.100.

⁷⁷⁹Там само. С.109.

міського статусу і знов отримувала його. Тема появи міст знаходиться в тісному зв'язку з проблематикою формування історичного регіону Півдня України взагалі. Як слушно зазначає В. Бушин, *«специфіка краю, в якому переплелися козацькі традиції Запорозької Січі, прикордонна військово-поселенська та адміністративна політика Російської імперії, селянська та поміщицька аграрна колонізація, наклала свій відбиток й на урбанізаційні процеси»*⁷⁸⁰.

На нашу думку, вищевказана особність Південного регіону спричинила появу ряду нарисів В. Ващенко⁷⁸¹, О. Дружиніної⁷⁸², В. Тимофієнка⁷⁸³, Н. Діанової⁷⁸⁴, В. Константинової⁷⁸⁵ з історії появи міст у Північному Причорномор'ї. Певною мірою вказані роботи зачіпають теми розвитку портів. Перелічені автори вказують, що упродовж першої половини ХІХ ст. особливі пільги надавались переважно містам-портам і торговельним центрам, зокрема, ними користувались Миколаїв, Феодосія, Одеса, Ногайськ, Ялта, Вознесенськ, Бердянськ. Визначені у компаративному дослідженні О. Дружиніної⁷⁸⁶ тези про значне переважання зовнішньої торгівлі над внутрішньою та її вагоме значення для економіки портів *«стали хрестоматійними для радянських дослідників»*⁷⁸⁷. В. Тимофієнко вказував, що південні міста вирізнялись швидкими темпами розвитку не тільки у Російській імперії, а й в усій Західній Європі⁷⁸⁸. На думку В. Константинової, *«чисельність населення міст-портів і торговельних центрів збільшувалась більш швидкими темпами, ніж чисельність мешканців інших*

⁷⁸⁰ Там само. С.101.

⁷⁸¹ Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): автореф. дис... канд. ист. наук. Одесса, 1972. 31 с.

⁷⁸² Дружинина Е.И. Возникновение городов на Юге Украины и в США: общее и особенное // *НИИИ*. 1976. № 2. С. 69-76.

⁷⁸³ Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. К.: Наук. думка, 1984. 220 с.

⁷⁸⁴ Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець ХVІІІ ст. – 1861 р.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. О., 2003. 20 с.

⁷⁸⁵ Константинова В. М. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті ХVІІІ – середині ХІХ ст. *Література та культура Полісся*. Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. С. 48-52.

⁷⁸⁶ Дружинина Е.И. Возникновение городов на Юге Украины и в США: общее и особенное. *НИИИ*. 1976. № 2. С. 69-76.

⁷⁸⁷ Константинова В. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті ХІІІ – середини ХІХ ст. *Український історичний збірник*. 2005. 8. С. 343.

⁷⁸⁸ Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – С.215.

міських поселень»⁷⁸⁹. Варто також відмітити, що В.Тимофієнко вказує, що корабельні верфі були «важливими градоутворюючими підприємствами»⁷⁹⁰, а у дисертації В. Ващенко окремих підрозділ присвячений діяльності різноманітних акціонерних компаній, у тому числі й по організації пароплавного сполучення на Чорному морі⁷⁹¹.

Вивчення історії урядової політики у сфері будівництва окремих портів варто розпочати з розробки вагомим внеску у студіювання економічного розвитку дореформених міст Півдня України, зробленого А. Скальковським⁷⁹². Значну увагу учений приділив вивченню міської промисловості, торгівлі, фінансів міст «Новоросії» кінця XVIII – XIX ст. й аналізу феномену порто-франко та його значення для розвитку Одеси. Пояснити це можемо тим, що переважна частина матеріалів, які містяться у цих працях, складається з джерельних даних, насамперед з офіційної статистики. А. Скальковський розглядав історію виникнення та розвитку міст як наслідок перетворень, що були здійснені державою. Започаткований ним підхід був розвинутий та продовжений студіями М. Мурзакевича⁷⁹³, К. Смольянінова⁷⁹⁴, О. Маркевича⁷⁹⁵, П. Чеховича⁷⁹⁶ стосовно ролі держави та історичних діячів у розвитку краю.

Література, в якій ведеться мова про історію окремих міст, репрезентована великою кількістю праць. Історія Керчі висвітлюється в дослідженнях Х. Зенкевича⁷⁹⁷, Одеси – С. Бернштейна⁷⁹⁸, С. Плаксіна⁷⁹⁹, О. Бориневича⁸⁰⁰,

⁷⁸⁹ Константінова В. М. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. – С. 50.

⁷⁹⁰ Тимофєєнко В.І. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. С.24.

⁷⁹¹ Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга. С.28.

⁷⁹² Скальковский А.А. Херсон с 1774 до 1794 года. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1836. № V. Ч. X. С. 275–306.; Його ж. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. Одесса : Гор. тип., 1837. 296 с.; Його ж. Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса : Гор. Тип., 1839. – 92 с.; Його ж. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г.. СПб., 1865. 110 с.

⁷⁹³ Мурзакевич Н.Н. Очерки успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатилетие, т.е. с 1820 по 1846 гг. Одесса, 1846.

⁷⁹⁴ Смольянинов А. История Одессы. *ЗООИД*. Т. 3. Одесса : гор. тип, 1853. С. 380-394.

⁷⁹⁵ Маркевич А., Кирпичников А. Прошлое и настоящее Одессы. Одесса: Одесской городской аудитории народных чтений, 1894.; Маркевич А. Торговля и промышленность / А. Маркевич. *Одесса (1794–1894): К 100-летию города*. Одесса, 1894.

⁷⁹⁶ Чехович П. С. Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении. Одесса, 1894. 20 с.

⁷⁹⁷ Зенкевич Х.Х. Керчь в прошлом и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей, хроно-логического указателя и исторических сведений с рисунками. Керчь, 1894. 116 с.

Херсона – А. Чиркова⁸⁰¹ та С. Сільванського⁸⁰², Маріуполя – В. Латишева⁸⁰³ і Г. Тимошевського⁸⁰⁴, Феодосії – В. Віноградова⁸⁰⁵, Севастополя – В. Головачова⁸⁰⁶, Очакова – Г. Судковського⁸⁰⁷ і т.д. Сплеск дослідницької активності спостерігався напередодні ювілеїв міст – ряд нарисів вийшло до сторіччя Миколаєва⁸⁰⁸ та Одеси⁸⁰⁹. Вказані публікації являли собою історико-статистичні нариси, що побіжно характеризували найрізноманітніші напрями розвитку міста – культурний розвиток, питання планування і забудови міст, архітектурні особливості, демографічні дані, хронопис подій, стан торгівлі, промисловості, згадувались пільги та урядові акції щодо розвитку міст. Однак подані матеріали часто носили хаотичний характер, не містили серйозних узагальнень і, або не мали оціночних суджень щодо політики царату, або оцінювали її виключно позитивно.

У радянські часи на рубежі 60-70-х рр. спостерігається значний сплеск інтересу до регіональних студій, що виявилось у появі робіт з історії окремих населених пунктів – Одеси⁸¹⁰, Херсона⁸¹¹, Миколаєва⁸¹², Керчі⁸¹³, Маріуполя⁸¹⁴,

⁷⁹⁸ Бернштейн С. Одесса : исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса : в тип. Л. Нитче, 1881. 145 с.

⁷⁹⁹ Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса. О., 1901. 201 с.

⁸⁰⁰ Бориневич А. Очерк хлебной торговли в Одессе. О., 1890. 110 с.

⁸⁰¹ Чирков А. Краткий исторический очерк города Херсона / А. Чирков. *Памятная книжка для Херсонской губернии... на 1864 год*. Херсон, 1863. С. 1-17.

⁸⁰² Сильванский С.А. Старый Херсон. Херсон, 1928. 45 с.

⁸⁰³ Латышев В.В. К начальной истории г. Мариуполя. *ЗООИД*. Отдельный оттиск из XXXII тома. Одесса. Славянская типография Е.Хрисогелос, 1914г. 26 с.

⁸⁰⁴ Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. Мариуполь: Типо-литография А. Франтова, 1892. III, 461, 55, VIII с.

⁸⁰⁵ Виноградов В.К. Феодосия: Исторический очерк. Екатеринбург, 1902. 149 с.

⁸⁰⁶ Головачов В.Ф. История Севастополя, как русского порта. СПб. : издание Севастопольского отдела на Политехнической выставке, 1872. [2], III, [3], IV, 260 с.

⁸⁰⁷ Судковский, Г. (Протоиерей). Краткое историческое описание города Очаков 1881 года. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2010. 48 с.

⁸⁰⁸ Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). Николаев, 1890. 122 с.

⁸⁰⁹ Издание городского Общественного управления к столетию города. Одесса, типография А. Шульце, 1895. 4, LXXX, 836 с.; Кирпичников А. И., Маркевич А. И. Прошлое и настоящее Одессы : издание Одесской Городской Аудитории Народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794–1894). Одесса : типография Л. Кирхнера, 1894. 48 с.

⁸¹⁰ Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. Одесса: Одесское областное издательство, 1957. Вып. 1. 156 с.

⁸¹¹ Барабашов Ю. Херсон. К.: Основы, 1964. 204 с.; Херсон: Страницы истории 1778-1978 / Под ред. В.М.Сурина. Симферополь, 1978. 78 с.

⁸¹² Лифанов В. Р., Миющенко В.А. Николаев: 1789–1989. Страницы истории : справочник. Одесса : Маяк, 1989. 166 с.; Именованье – город Николаев : историко–краеведческий выпуск / сост. Л. Ф. Траспов. Николаев, 1989. 301 с.;

Феодосії⁸¹⁵ та ін. Як слушно вказує у своєму історіографічному нарисі В. Константинова, науковий рівень цих праць досить різний, а «період останньої чверті XVIII – 1853 р. займає досить скромне місце в цих дослідженнях»⁸¹⁶, натомість найбільша увага приділялась радянській добі в історії цих міст. Наступний етап поживавлення регіональних студій настав з середини 90-х років XX століття і характеризувався прагненням до узагальнення питань історії соціально-економічного розвитку міст південного краю, а також продовженням студіювання минулого окремих населених пунктів – Одеси⁸¹⁷, Херсона⁸¹⁸, Миколаєва⁸¹⁹, Бердянська⁸²⁰, Маріуполя⁸²¹. Підкреслимо, що для нашого дослідження ми відбирали літературу, що охоплює дореформений період, та все ж у більшості вказаних видань загальної історії міст більша увага акцентується на період з другої половини XIX до початку XXI ст. В той же час урядова політика у галузі облаштування міст-портів на Півдні України не стала напрямом окремих досліджень і, на нашу думку, заслуговує окремого комплексного дослідження.

Вважаємо за необхідне виокремити як самостійну тему історію Одеси та взаємозв'язок запровадження режиму порто-франко з розвитком міста. Різноманітні проекти надання приморським містам статусу порто-франко досліджувались П. Марциновським⁸²² та Т. Гончаруком⁸²³. Однак саме Одеса

Николаеву 200 лет, 1789–1989 : Сборник документов и материалов / сост. И.А. Быченков. К. : Наукова думка, 1989. 399 с.

⁸¹³ Гусаров Ф., Чистова Л. Керчь: Историко-краеведческий очерк. Симферополь: Крымиздат, 1965. 126 с.; Михайлова М. Б. Основные этапы формирования Керчи в XVIII–XIX веках. *Архитектурное наследие*. М.: Стройиздат, 1976. Вып.25: Проблемы градостроительства IV–XIX вв. С.50-56.

⁸¹⁴ Чорногор А.М. До історії заснування м. Жданова. *УІЖ*, 1971. № 4. С.91-96.

⁸¹⁵ Барсамов Н.С. Феодосия. Симферополь: Крымиздат, 1957. 196 с.; Тарасенко Н. Ф. Феодосия. Симферополь: Таврия, 1978. 112 с.

⁸¹⁶ Константинова В. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень... С. 344.

⁸¹⁷ Історія Одеси. Одеса, 2002. 560 с.; Бачинська О.А., Вегерчук С. М., Самойлов Ф. О. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.) : іст.-краєзнав. нарис. Одеса : Астропринт, 2012. 503 с.

⁸¹⁸ Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г. Історія Херсонщини. Херсон, 2003. 202 с.

⁸¹⁹ Заковоротний Д. И. Город Николаев – хутор Водопой: исторический очерк (1790–2000 гг.). Николаев, 2003. 95 с.; Крючков, Ю. С. История Николаева: От основания до наших дней. Николаев : Возможности Киммерии, 2006. 302 с.

⁸²⁰ Бастрыга И., Лыман И. Начала истории Бердянска. Запорожье, 2002. 132 с.

⁸²¹ Савченко А. П. Городу Марии – 225. Мариуполь: «Світильник» ОРА Інтернешил, 2003.; Новікова С. В. Розвиток портової інфраструктури Маріуполя у XIX – на початку XX ст. та її роль в економічному житті міста. // *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 175-180.

⁸²² Марциновский П.Н. Попытка предоставления Крыму прав порто – франко в середине XIX века. *Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времен до наших дней*. Материалы I Научных чтений 14-15 ноября 1996 г. 1996. С. 58-59;

стала «вільним портом» на тривалий час, що не могло не привернути увагу науковців. Дослідниця історії вивчення Одеси Л. Іваниченко слушно вказує, що історики Одеси намагалися довести, що економічного успіху місто набуло за сприяння існуючої в їхній час влади⁸²⁴. Так, вказані вище праці А. Скальковського⁸²⁵ містять головну причину економічного процвітання Одеси – розумна політика царського уряду, а також заслуги градоначальників Ришельє та Ланжерона у становленні і процвітанні економіки міста⁸²⁶. Вагомою запорукою піднесення міста він вважав статус вільного порту⁸²⁷. П. Брун вважав, що ідея надання Одесі статусу порто-франко, а також запровадження *«безмитного складування товарів в одеському порту терміном до двох років і неоподаткованого транзиту товарів до Молдавії, Валахії та Пруссії, приваблювали іноземних купців, які з насторогою ставилися до незрозумілого для них російського законодавства та системи управління імперією»*⁸²⁸.

Певне місце торговий транзит Броди – Одеса в 1819-1859 рр. як чинник процвітання Одеси набув висвітлення у працях О. Оглоблина⁸²⁹. Історик визначав, що *«порто-франко спричинилось до зростання Одеси, як промислового й культурного центру. Заробітна платня через це збільшувалася. Реальний заробіток тут був вищий, ніж в Англії, або в будь-якій іншій європейській країні»*⁸³⁰.

Найбільше уваги піднесенню міста у зв'язку зі статусом вільного порту приділяється у сучасних дослідженнях. Т. Прусіс⁸³¹, як і її попередники,

⁸²³ Гончарук Т.Г. З історії проектів утворення порто-франко в містах Південної України першої половини XIX ст. *Інтелегенція і влада*. 2004. Вип. 3. С.8-18.

⁸²⁴ Іваниченко Л.М. Економічна історія Одеси у монографічних дослідженнях. *Інтелегенція і влада*. 2014. Вип. 31. С. 212.

⁸²⁵ Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: Тип. Нитче, 1839. 96 с.; Він же. Записки о торговых и промышленных силах Одессы

⁸²⁶ Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых... С.62.

⁸²⁷ Скальковский А. Торговое значение Одессы. *Экономический указатель*. 1857. №13. С.309.

⁸²⁸ Брун Ф. К. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии с 1834 по 1843 год. *Новороссийский календарь за 1845 год*. О., 1844. С. 155.

⁸²⁹ Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. К., 1930.; його ж. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття. *Нариси з соціально-економічної історії України* / Ред. Д.І.Багалій. К., 1930. Т.1. С.279-293.

⁸³⁰ Оглоблин О. Одеське порто-франко. *Наукові записки Київського інституту народного господарства*. 1928. Т. 9. – 42.

⁸³¹ Прусис Т.С. В сделках с неприятелем: черноморская торговля в 1809-1810 годах. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 48.

підкреслює роль у розвитку міста продовжувача єкатерининської політики герцога Ришельє, а також віддає належне вкладу грецьких торговців, судновласників і моряків. На підтвердження цього приводить такий приклад – коли чорноморська торгівля, стан якої впливав на життя Одеси і всієї «Новоросії», в 1809 р. опинилася перед обличчям потенційної кризи, оскільки з політичних причин царський уряд спробував обмежити нейтральне судноплавство і перекрити оттоманську морську торгівлю, то *«обидва ці заходи викликали переляк і протести з боку південних торговців, портової адміністрації та місцевого чиновництва на чолі з Ришельє, всі вони склали аморфне чорноморське лобі, яке зверталось з проханнями і в кінцевому рахунку переконало Румянцева відмовитися від обмежень на торгівлю»*⁸³².

Знаковим став вихід українського перекладу монографії П. Герлігі «Одеса. Історія. 1794-1914»⁸³³. Авторка зосередилася саме на факторах, які в першій половині XIX ст. спричинили бурхливий розвиток Одеси, і виявила чинники, що гальмували або перешкоджали розвитку міста у другій половині XIX ст. Загалом Гарвардський університет видав декілька цікавих праць, присвячених зовнішній торгівлі Одеси⁸³⁴.

Вітчизняний науковець В. Ващенко бурхливий розвиток міста початку XIX ст. назвав «феноменом Одеси»⁸³⁵. Заслуговує на увагу і книга Т. Гончарука, в якій проаналізований стан зовнішньої торгівлі Одеси і роль в ній українського національного капіталу⁸³⁶, а також стаття Т. Гончарука про організацію місцевою владою будівництва міста⁸³⁷.

Разом з тим на сучасному етапі вчені виокремили також ряд проблем та недоліків у розвитку Одеси у зв'язку з її особливим статусом. Так, В. Орлик, описуючи організацію порто-франко, говорить, що місто із навколишньою

⁸³² Там само. С. 50.

⁸³³ Герлігі П. Одеса: історія міста, 1794–1914. К., 1999. 382 с.

⁸³⁴ Odessa's people trade and urbanization in New Russia. *The journal of European Economic History*, 1974; Greek merchants in Odessa in 19 century. *Harvard Ukrainian studies*, 1978–1980.

⁸³⁵ Ващенко В.П. Десятиріччя бурхливого розвитку: 1800-1861. Ващенко В.П. *Історія Одеси*. О., 2002. С. 87-112.

⁸³⁶ Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко. Історія. 1819-1859 рр.. О. : Астропринт, 2005. 312 с.

⁸³⁷ Гончарук Т. Г. До питання про організацію місцевою владою будівництва Одеси в першій половині XIX ст. *Інтелекція і влада*. 2003. Вип. 1. С. 22-29.

територією виокремлювалось із загальної митної території Російської імперії, *«межі цієї території огорожувались і охоронялись, а це було досить проблематичним, оскільки ця зона була огорожена ровами, валами і не освітлювалась у нічний час, що сприяло розвитку контрабанди»*⁸³⁸. Учений пояснює – цей захід імперського уряду, спрямований на залучення іноземних купців, зумовлювався обмеженими капіталами вітчизняного купецтва і майже повною відсутністю торгівельного флоту. Існування порто-франко призвело також до того, що в Одесі організовувалися *«банкірські дома, обіг яких охопив усе побережжя Чорного і Азовського морів»*⁸³⁹.

Більш детально процес перевезення товарів описала Г. Паламарчук⁸⁴⁰. За її словами щоб перегнати товар з міста без сплати мита використовувалися *«знамениті одеські катакомби, тунелі яких тяглися під містом на тисячі кілометрів»*⁸⁴¹. Звичайно, контрабандисти активно посприяли розширенню їхньої мережі, а іноземні купці спеціально викупали для себе ділянки землі, де будували хід в тунелі. Там вони переховували доставлений контрабандний товар. Крім цього, між катакомбами робилися стихійні підкопи під митний кордон, через які здійснювалась контрабандна діяльність. Г. Паламарчук пише, що існував і більш простий механізм: *«залишений купцями в безмитній зоні товар правопорушники вивозили на свої склади, а назад доставляли ящики, заповнені водою замість масла чи вина, а інші цінні товари замінювали камінням і ганчір'ям. За законом того часу незатребуваний покупцем товар, пролежавши на місці належний час, мав бути відправлений назад»*⁸⁴². У зв'язку з цим вчена називає негативні складові наявності статусу порто-франко: 1) замала зона «вільної гавані» зменшувала вигоди від ведення підприємництва; 2) зростала нездорова конкуренція між одеськими підприємцями у зв'язку з боротьбою за склади у «вільній зоні»; 3) якісний облік ввезених товарів став неможливим через постійно зростаючий

⁸³⁸ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – С.182.

⁸³⁹ Там само. С.183.

⁸⁴⁰ Паламарчук Г.В. Розвиток контрабандної діяльності в Україні: унікальний історичний досвід міста Одеси. *Новітні кримінально-правові дослідження*. 2015. Миколаїв : Іліон, 2015. С. 197-200.

⁸⁴¹ Там само. С. 199.

⁸⁴² Там само.

товарообіг; 4) розквіт корупції на одеській митниці; 5) контрабанда; 6) проституція; 7) зростала й загальна кримінальна ситуація.

Інший дослідник історії міста О. Третяк вважав стан одеської скарбниці найкращим в імперії, оскільки вона «*на відміну від інших міст держави, не мала боргів*»⁸⁴³. Дослідник з'ясував, що про скасування вільної зони клопотали самі одесити, оскільки вважали, що вона перешкоджає розвитку місцевої промисловості, а через контрабанду держава продовжувала щорічно втрачати від 200 до 400 тисяч рублів, або й більше⁸⁴⁴. Як позитивні, так і негативні наслідки порто-франко для міста визначив В. Соколовський⁸⁴⁵. На його думку, стрімкий розвиток міста-порту супроводжувався становленням та розбудовою відповідної торговельно-транспортної інфраструктури, формуванням та утвердженням в економічних відносинах ринкових інститутів, але в той же час «*система порто-франко сприяла відтоку капіталу зі сфер продуктивного застосування на користь інвестування в нерухомість, зростанню частки посередницьких і спекулятивних операцій, закріпленню сировинно-аграрної спеціалізації України на світовому ринку*»⁸⁴⁶.

2) праці з історії будівництва й розвитку торгового флоту у регіоні протягом періоду кінця XVIII – середини XIX ст.

Тема розвитку морського торгового флоту та судноплавства на Півдні України не була предметом спеціального дослідження, але певні несистематизовані дані містяться у ряді праць з історії флоту більш пізньої доби. Це праці Х. Вольдемара⁸⁴⁷, Н. Боголюбова⁸⁴⁸, А. Брандта⁸⁴⁹, В. Мельницького⁸⁵⁰,

⁸⁴³ Третяк Александр. Система порто-франко в Одессе URL: http://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_23/alm_23_6-14.pdf

⁸⁴⁴ Третяк Александр. Система порто-франко в Одессе URL: http://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_23/alm_23_6-14.pdf

⁸⁴⁵ Соколовський В. І. Значення одеського порто-франко для розвитку міста. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2010. №43. С.43-54.

⁸⁴⁶ Там само. С.54.

⁸⁴⁷ Вольдемар Х.М. Статистико-критический обзор вопросов, касающихся торгового флота России. Москва: Университетская типография на Страстном бульваре, 1868.

⁸⁴⁸ Боголюбов Н. История корабля. М., 1880. Т.1-2.

⁸⁴⁹ Брандт А.А. Столетний юбилей парового дела в России. Пг., 1915. 11 с.

⁸⁵⁰ Мельницкий, В., Русский коммерческий флот по 1-е января 1858 года. СПб: тип. Морского Министерства, 1859.

М. Познера⁸⁵¹, Ю. Руммеля⁸⁵² та ін. Додамо, що названі роботи характеризують загальноімперську історію флоту, тож конкретно південний регіон висвітлюється досить побіжно. В книзі М. Познера⁸⁵³ особлива увага приділена статистичним матеріалам про функціонування портів усього півдня Російської імперії, а також темі кадрового забезпечення торгових судів. Серед дореволюційних публікацій що стосуються безпосередньо чорноморського регіону можна назвати роботи А. Скальковського⁸⁵⁴ і його сина Костянтина⁸⁵⁵. У працях останнього зібраний великий статистичний матеріал про імпорту та експорту товарів, прослідковано динаміку еволюції каботажного вітрильного та пароплавного флоту, спрогнозовані перспективи розвитку портів та їхні технічні можливості. Тему історії Російського товариства пароплавства і торгівлі продовжив С. Іловайський⁸⁵⁶.

У радянський час у зв'язку з особливостями ідеологічної риторики та номенклатурного тиску на науку значна увага приділялась розвитку військово-морського флоту, а досліджувана нами тема висвітлювалась досить стисло, зі значними лакунами та переважно у виданнях науково-популярного характеру⁸⁵⁷. Історія морського торгового флоту радянського періоду знайшла значно більше відображення у порівнянні з досліджуваним нами періодом. Серед наукових видань, що висвітлюють добу першої половини ХІХ ст. найбільш примітною є монографія Е. Істоміної⁸⁵⁸.

⁸⁵¹ Познер М.В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства. СПб, 1895.

⁸⁵² Руммель Ю. В. Исторический очерк развития торговых флотов главнейших государств в XIX веке СПб, 1907.; Руммель Ю. В. Торговый флот России и его задачи СПб, 1910.

⁸⁵³ Познер М.В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства. СПб, 1895.

⁸⁵⁴ Скальковский А.А. Русское Общество пароходства и торговли. 1857-1869 гг. *Труды Одесского статистического комитета*. Одесса, 1870. Вып. 4. С.193-210.

⁸⁵⁵ Скальковский К.А. Срочное и почтовое судоходство в России и за границей. СПб, 1871. Ч.1.; Його ж. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. СПб: тип. А. С. Суворина, 1887. 554 с.

⁸⁵⁶ Иловайский С.И. Исторический очерк пятидесятилетия общества пароходства и торговли. О., 1907. 337 с.

⁸⁵⁷ Быховский И. А. Рассказы о русских кораблестроителях. Л. : Судостроение, 1966. 284 с.; Под флагом Родины : Очерки истории Черноморского пароходства. Одесса, 1967. 456 с.; Гришин Ю.А. История мореплавания. М., 1977. 138 с.; Яковлев, И. И. Корабли и верфи : очерки истории отечественного судостроения. Л. : Судостроение, 1973. 360 с.; Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. Калининград : Калининградское книжное издательство, 1990. 383 с.

⁸⁵⁸ Истомина Э. Г. Водный транспорт России в дореформенный период. М.: Наука, 1991. 263 с.

Окремо слід виділити праці Л. Мельника з історії технічного перевороту у Чорноморсько-Азовському флоті⁸⁵⁹. Учений вважав появу пароплавства на Чорному морі запорукою запобігання пануванню в обслуговуванні вітчизняного товарообміну іноземного, а саме турецького, флоту⁸⁶⁰. Досить оригінальним фактичним матеріалом насичена праця Н. Залеського «Одесса» выходит в море. Возникновение парового мореплавания на Черном море. 1827 – 1855 гг.»⁸⁶¹, котра репрезентує історію побудови перших пароплавних суден на півдні Російської імперії в другій чверті XIX ст. До інших публікацій науково-популярного характеру, що висвітлювали цю тему належать статті В. Басевича⁸⁶² та Ю. Коновалова⁸⁶³. На науковому рівні цю тему висвітлив В. Ващенко⁸⁶⁴. Історія морського торгового флоту від найдавніших часів до сучасності розглянута в книзі «Под флагом России»⁸⁶⁵, де у другій главі висвітлено етапи створення комерційного судноплавства «на теплих морях» у кінці XVIII ст., а третя глава описує технічний переворот і перехід до парового флоту напередодні демократичних реформ в імперії. Привертає увагу монографія російського вченого Л. Гранкова⁸⁶⁶, в якій автор спробував виокремити етапи становлення і розвитку купецького флоту, зібрав дані про торгові пароплавства Російської імперії, охарактеризував діяльність Імператорського товариства для сприяння торговельного мореплавства. У своїй дисертаційній роботі Л. Гранков⁸⁶⁷ дійшов висновку, що 34 роки правління Катерини II стали часом заснування і розквіту торговельного флоту завдяки фінансовій підтримці його урядом та купецькими

⁸⁵⁹ Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: В-во Київського університету, 1972. 240 с.; Він же. Виникнення і розвиток пароплавства на Чорному і Азовському морях. *УІЖ*. 1972. №11. С.49-54.

⁸⁶⁰ Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. С.53-63..

⁸⁶¹ Залесский Н. А. «Одесса» выходит в море : Возникновение парового мореплавания на Черном море, 1827 – 1855 гг. Л. : Судостроение, 1987. 128 с

⁸⁶² Басевич В.В. Первые паровые суда на Чёрном море. *Морской флот*. 1991. № 3. С. 32-33.

⁸⁶³ Коновалов Ю.П. «Братствуя с паром...» : Зарождение отечественного торгового пароходства в бассейне Черного и Азовавского морей. *Горизонт*. Одесса, 1980.

⁸⁶⁴ Ващенко В.П. Морський транспорт Південної України в дореформений період. *Записки історичного факультету ОДУ*. 1997. Вип.4. С.22-25.; Його ж. Участь греків в розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси. *Історическое краеведение Одесщины*. Одесса, 1992. С.54-56.

⁸⁶⁵ Под флагом России: История зарождения и развития морского флота / Пузырев В. П., Скугарев В.Д., Басов А.В., Березовский Н.Ю., Реданский В.Г. М.: Согласие, 1995. 568 с.

⁸⁶⁶ Гранков Л.М. Русское судоходство. История и современность. Том1. Коммерческий флот России. Страницы истории. М.: Марин-Пресс, 2004. 472 с.

⁸⁶⁷ Гранков Л.М. Морской торговый флот и внешнеторговая политика России. XVIII – первая половина XX вв. : исторический аспект исследования : дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 2009. 220 с.

гільдіями, а також у зв'язку зі зростанням внутрішнього ринку. При цьому, на думку Л. Гранкова, через об'єктивні обставини, а саме сильну конкуренцію з боку найбільших західноєвропейських морських флотів, повну монополію іноземних судноплавних компаній в експорті товарів з Російської імперії, потужний торговий флот так і не був створений. *«Успішному розвитку вітчизняного торговельного судноплавства перешкоджала і та обставина, що російські купці не прагнули інтегруватися в європейський ринок, обмежуючись фрахтуванням іноземних судів і прибережним торговим судноплавством»*⁸⁶⁸.

Помітною є зацікавленість темою становлення комерційного флоту представниками неісторичних спеціальностей – політологів та юристів. Так, у дисертації політолога М. Столбуненка⁸⁶⁹ другу главу присвячено будівництву та організації управління торговим флотом у Чорноморсько-Азовському басейні, де автор пише, що *«уряд хоч і не мав фінансових можливостей для широкої розбудови... усе ж намагався заохочувати приватне підприємництво у даній галузі, для чого видавались невеликі позики на пільгових умовах»*⁸⁷⁰. Констатуючи стан комерційного суднобудування на 20-40-і рр. XIX ст., дослідник пише, що на Чорному морі воно розвивалось в Херсоні, Одесі, Очакові, Євпаторії, Керчі, Феодосії, а у пониззі Дніпра – в Нікополі, Бериславі, Каховці, Алешках, Збур'вці, Голій Пристані, проте в основному це були судна для прибережного плавання. Невелика кількість суден далекого плавання, низька їхня якість, технічне відставання, а також нерегулярність рейсів складали основні недоліки комерційного флоту Півдня. Певним проривом автор називає появу пароплавів, однак успіхи у розвитку комерційного флоту регіону на середину XIX ст., на думку М. Столбуненка, залишали бажати кращого. Причинами цього учений називає хронічний брак бюджетного фінансування, відсутність суднобудівного

⁸⁶⁸ Там само. С.151-168.

⁸⁶⁹ Столбуненко М.М. Зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні чинники розвитку морського торгового флоту та судноплавства на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук 23.00.04. Одеса, 1997. 19 с.

⁸⁷⁰ Там само. С.11.

підгрунтя, слабкість ринку праці і капіталу, небажання буржуазії ризикувати капіталами для нових галузей економіки⁸⁷¹.

У дисертації Т. Гайдабурс⁸⁷² розглянуто таке питання як основні правові режими використання Чорноморських проток у XVII-XIX ст. Вероніка Ланцева⁸⁷³ у своєму дисертаційному дослідженні частково описує і період, що нас цікавить, відзначивши, що загалом *«правове регулювання торговельного мореплавства в Російській імперії відрізнялося стихійністю»*⁸⁷⁴. Дослідниця відзначила, що активна участь місцевої влади південного регіону, своєчасне субсидування приватного суднобудування і допущення нових засобів забезпечення державних позик в середині XIX ст. привели до активізації суднобудування на Чорному та Азовському морях, в порівнянні з північною імперією, де заходи, що заохочують дану галузь, не поширювалися, і, як наслідок, суднобудування там знаходилося в застійному стані⁸⁷⁵.

Вітчизняний дослідник Б. Змерзлий⁸⁷⁶ у своїй докторській дисертації проаналізував нормативно-правові акти, в тому числі і міжнародні, що регулювали проблеми суднобудування, підготовки фахових службовців, управління та організації роботи портів, діяльність маяків, взаємодію портових управлінь із установами залізної дороги, питання соціального захисту портових робітників та службовців торгового флоту. Ученим встановлено, що довгий час темам розвитку та діяльності торгівельного судноплавства не приділялося належної уваги, а застосовані підходи та прийняті нормативно-правові акти не завжди могли бути використані на практиці. Значну увагу Б. Змерзлий приділив також розвитку портобудівництва та управління портовими містами регіону.

⁸⁷¹ Там само. С.13.

⁸⁷² Гайдабурс Т. М. Правовий статус та режим чорноморських проток : дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. : спец. 12.00.11. К., 2013. 220 с.

⁸⁷³ Ланцева В.Ю. Правовое регулирование торгового мореплавания в Российской империи XIX – начала XX вв. : дис. на соискание уч. степени к. ю. н. : спец. 12.00.01. М., 2017 г. 188 с.

⁸⁷⁴ Там само. С.11.

⁸⁷⁵ Там само. С.55-56.

⁸⁷⁶ Змерзлый Б.В. Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX вв. Симферополь, 2014. 660 с.

Серед праць сучасних українських учених помітними є статті О. Морозова про військові кораблі⁸⁷⁷ в номенклатурі зовнішньої торгівлі Російської імперії першої половини XIX ст. та їхній імпорт⁸⁷⁸.

Аналіз дорадянської літератури, що стосується розвитку портів та зусиль Російської імперії з їхнього розвитку в кінці XVIII – першій половині XIX ст., показав, що автори зверталися до цієї теми, заклавши підґрунтя подальшого її студіювання істориками наступних поколінь. Разом з тим наукове осмислення зазначеної теми так і не пододало фактографічності. Найпримітивнішими рисами студій першої половини XIX ст. є їхній описовий характер, залучення переважно законодавчих актів у якості ілюстрацій. На цьому етапі відбувається не тільки якісне, а кількісне накопичення фактичного матеріалу, формуються регіональні дослідження. Дожовтнева історіографія загалом та історіографії економічного розвитку міст-портів зокрема, характеризується кількісним превалюванням описових робіт. У другій половині XIX ст. пріоритет фактологічного підходу та майже повна відсутність теоретичного осмислення зберігались. Помітним є також акцентування уваги на історії архітектури та культури міст, в той час як діяльність уряду та місцевої влади недостатньо висвітлена науковцями. Певною мірою найбільш дослідженим у такому плані портом є Одеса завдяки своєму особливому статусу.

Теми становлення, розвитку та реформування російського торгового флоту як складова економічної політики імперського уряду на Півдні України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. досліджувалися в працях істориків різних поколінь. Специфічною рисою для узагальнених досліджень з економічної історії є пов'язування питань розвитку комерційного флоту та розвитку портів з економічним становищем Російської імперії. В результаті аналізу наукового матеріалу по темі, ми дійшли наступних висновків: по-перше, учені попередніх

⁸⁷⁷ Морозов О.В. Військові кораблі в номенклатурі зовнішньої торгівлі Російської імперії першої половини XIX в. *Історія торгівлі, податків та мита*. Шоста міжнародна наукова школа-семінар, Дніпропетровськ, 11–12 жовтня 2012 р. К., 2012. С.29-30.

⁸⁷⁸ Морозов О.В. Импорт боевых кораблей для российского флота (1800-1860 гг.). *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI – XIX вв.*: Сборник материалов III международной конференции, г. Коломна, 24-26 сентября 2013 г. Коломна, 2015. Т.2. С.16-21.

поколінь здійснили значний внесок у накопичення матеріалів по вивченню заявленої теми; по-друге, в сучасній історіографії відсутнє комплексне історичне дослідження, присвячене аналізу російської урядової політики дореформеного доби щодо розвитку торгового флоту на Чорному та Азовському морях (кінець XVIII – початок XIX ст.).

Проведений історіографічний аналіз теми появи та розвитку комерційного флоту в Чорноморсько-Азовському басейні показав, що в якісному і кількісному відношенні періоду XVIII – першої половини XIX ст. приділяється значно менша увага в порівнянні з пореформеною добою. Радянська історіографія характеризується величезною увагою до історії розвитку військово-морського флоту, в той час як торгове мореплавство висвітлювалось переважно у науково-популярних публікаціях. Певного наукового обґрунтування тема набула в XXI ст., відзначившись у працях правників та економістів. На нашу думку, тема формування та розвитку комерційного флоту на Півдні України потребує комплексного дослідження, яке акумулювало б уже існуючі напрацювання дослідників.

РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ОЦІНКАХ НАУКОВЦІВ

4.1. Податкова політика російського уряду на Півдні України у працях науковців

Ваговою складовою політики інкорпорації Півдня України до господарської структури Російської держави, яку цілеспрямовано проводив царат протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст., було залучення фінансових ресурсів українських губерній до імперської фінансової системи. Політика держави у сфері фінансів не лишилась на узбіччі історичного осмислення учених різних поколінь, що відзначилось у великій кількості наукових робіт.

Історіографія оподаткування в Південній Україні та встановлення російською владою контролю над фінансовими ресурсами цього регіону належить *«до одного з малодосліджених аспектів проблеми податкової політики російського уряду в Україні»*⁸⁷⁹, оскільки, по-перше, Південна Україна до середини XVIII ст. була представлена самоврядним військово-територіальним формуванням Запорозькою Січчю (Військом запорозьким низовим), *«на теренах (вольностях) якого існувала власна податкова система, з іншого – з 1750-х років імперський центр проводив систематичний наступ на запорозькі терени, створивши на них так звану Нову Сербію в 1752 р. та Новоросійську губернію в 1764 р.»*⁸⁸⁰. Наявність такої кількості адміністративних одиниць, а також постійні територіальні та демографічні (як наслідок постійних міграцій) зміни ускладнювали як процес запровадження російської податкової системи, так і вивчення даного процесу.

У більшості праць репрезентованих у даному дослідженні тією чи іншою мірою згадується і податкова політика в Запорозькій Січі та теренах Вольностей Війська Запорозького, а також пізніших адміністративних утворень Півдня

⁸⁷⁹ Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII - початок XX ст.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. С.83.

⁸⁸⁰ Там само. – С.83-84.

України. Серед публікацій, які ґрунтовно висвітлюють теми південноукраїнської історії, вважаємо за доцільне виділити ряд статистичних робіт, а також праці, що безпосередньо присвячені вказаній темі або окремим її аспектам. Відзначимо також, що особливості оподаткування іноземних переселенців частково описані у нарисах, присвячених історії окремих етнічних груп Півдня, про що вже йшла мова вище.

Важливу інформацію про участь іноземців у розвитку народного господарства європейської частини Російської імперії, і зокрема південних губерній, навели у своїх працях дослідники історії населення краю статистик П. Кеппен⁸⁸¹, історик М. Державін⁸⁸², офіцери А. Шмідт⁸⁸³ та В. Павлович⁸⁸⁴. Щоправда, значним недоліком статистичних матеріалів вказаних авторів є їхня несистематизованість. Звичайно суттєвим недоліком вказаних робіт є відсутність більш-менш задовільного аналізу, особливо величезних матеріалів збірників по географії та статистиці Херсонської⁸⁸⁵ і Катеринославської губернії⁸⁸⁶, однак їхні автори висловили критичні міркування стосовно існуючої на той час системи податків, особливо по відношенню до сільського та торгового люду. Схожі положення та оцінки спостерігаються і в монографіях інших двох російських вчених – В. Павловича й В. Постнікова⁸⁸⁷.

«А. Скальковський одним з першим в історіографії дослідив податі, які сплачували мешканці Вольностей Нової Січі»⁸⁸⁸. Він зазначив, що податкові зобов'язання накладувались виключно на одружених козаків та посполитих. Описуючи пряму подать, А. Скальковський стверджує, що «вона була двоякою:

⁸⁸¹ Кеппен П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. СПб., 1861. 395 с.;

⁸⁸² Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврийская губернии. Симферополь, 1908. 237 с.

⁸⁸³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А.Шмидта. Ч.І–ІІ. СПб., 1863. 595 с.

⁸⁸⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Под ред. В.Павловича. СПб., 1862. 236 с.

⁸⁸⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А.Шмидта. – Ч.І–ІІ. – СПб., 1863. – 595 с.

⁸⁸⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Под ред. В.Павловича. – СПб., 1862. – 236 с.

⁸⁸⁷ Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. М., 1891. 392 с.

⁸⁸⁸ Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії. С.84.

постійною і тимчасовою; перша до 1758 року становила 1 карбованець від сім'ї, а з того часу збільшена на 50 копійок»⁸⁸⁹, а також відмічає, що у надзвичайних випадках сплачувалися також тимчасові податки. На думку ученого, «хата» або «родина» були базою оподаткування⁸⁹⁰. В такому контексті важко не погодитися з думкою В. Орлика, що «названі А. Скальковським податки були не чим іншим, як традиційним для українських земель «подимним»⁸⁹¹. Пізніше, як говорить А. Скальковський, за ініціативою Г. Потьомкіна на колишніх запорожців, які мешкали по зимівниках, накладався окремий податок – по 3 руб. із зимівника⁸⁹².

Д. Яворницький припустив, що доходи Війська формувались в першу чергу з військової здобичі, а податі та царське жалування перебували на останніх місцях статей доходу (А. Скальковський вважав царське жалування основним доходом Війська⁸⁹³). *«Цим підкреслюється, з одного боку, військова основа козацької корпорації, а з іншого – певна незалежність Війська від царської милості»*⁸⁹⁴. Серед дослідників радянського часу, котрі перелічили усі види повинностей для кожної верстви населення Вольностей, можна виділити праці М. Слабченка⁸⁹⁵.

Сучасний учений О. Олійник пише, що на теренах Війська Запорозького Низового *«оподаткуванню підлягали майже всі категорії населення від посполства до козаків, що в наймах і без найму живуть в обивателів, і навіть церковні установи та окремі духовні особи»*⁸⁹⁶. При цьому податкові повинності окремих соціальних верств Війська були різними, оскільки, за словами О. Олійника, *«спільноті названих податків можна було частково уникнути, перейшовши в козацький стан, перебування в якому було вигідне і за матеріальними, і за моральними міркуваннями»*⁸⁹⁷. Рівень податків певною мірою

⁸⁸⁹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. С. 157.

⁸⁹⁰ Там само. С.157-158.

⁸⁹¹ Орлик В.М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії. *Історична пам'ять*. 2005. №1. С.55.

⁸⁹² Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. Одесса: Гор. типогр., 1836. Ч. 1. С.131.

⁸⁹³ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1841. С. 235.

⁸⁹⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків в 3-х т. т.1. К. : Наукова думка, 1993. С. 301.

⁸⁹⁵ Слабченко М.Е. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права*. К., 1982 р. № 3-4. С.137 – 148.

⁸⁹⁶ Олійник О.Л. Система оподаткування у Вольностях Війська Запорозького Низового часів Нової Січі URL: http://www.cossackdom.com/articles/o/olinik_podatki.htm

⁸⁹⁷ Олійник О.Л. Особливості управлінських структур Запорозьких Вольностей часів Нової

залежав і від урожайності, і взагалі від продуктивності того чи іншого господарства, майнового стану кожної сім'ї. О. Олійник у своїй дисертації «Запорозький зимівник в соціально-економічному розвитку Запорозьких Вольностей (1734–1775 рр.)» присвятив окремий параграф «Формування системи землеволодіння та оподаткування», де довів, що *«для зимівчан, як членів січових куренів, окрім традиційної військової повинності, існував обов'язок надавати притулок перехожим січовикам і кур'ерам від Війська, а крім того, для них встановлювалися господарські податки за загальним принципом»*⁸⁹⁸. Їхній розмір залежав від заможності господарів, спеціалізації їхніх господарств та основного роду діяльності, а от щодо натурального господарства дрібних зимівників, де частка найманої праці була незначна або і зовсім відсутня, тимчасово звільнялося від податків.

У кандидатській дисертації І. Савченко, присвяченій адміністративно-територіальній системі Півдня України в кінці XVIII – на початку XIX ст. проблеми податкової політики російського уряду винесені в окремий підрозділ «Фіскальне адміністрування податкового механізму Південної України». Дослідниця підкреслює, що *«соціально-економічний, адміністративний та військовий розвиток Південної України визначав існування на початок останньої чверті XVIII століття в регіоні розгалуженої структури податків, характерними рисами якої були: 1) строкатість установлених державою видів податків, 2) існування традиційних податків, не визначених російським законодавством; 3) наявність пільгових податків, що визначалось існуванням значної кількості «пільгових» категорій населення»*⁸⁹⁹. І. Савченко пише, що у зв'язку з особливостями *«соціальної структури населення: наявністю Запорозького козацтва і селянства, які в свою чергу поділялися на окремі*

Січі (1734-1775 рр.). URL: // http://www.cossackdom.eom/articles/o/ollinik_uprava.htm

⁸⁹⁸ Олійник О.Л. Запорізький зимівник в соціально-економічному розвитку Запорозьких Вольностей (1734-1775 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2007 . С.12.

⁸⁹⁹ Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2004. С.138.

категорії»⁹⁰⁰ виникла розгалужена система податків на теренах Вольностей Серед податкових платежів І. Савченко називає «десятину», яка стягувалася за «користування військовою землею, що сплачували як січовики, так і посполиті»⁹⁰¹, «військовий оклад», який, як вважає дослідниця услід за О. Олійником, збирався з урахуванням господарських можливостей та особливостей платника на потреби Запорозького війська: «із заможного збирали по 70 коп., з бідного (пішого) – по 30 коп. від хати, а з найбідніших – по 50 копійок з родини»⁹⁰². Тут є слушним вказати на зауваження Л. Годунової, що «дефініції «хата» й «родина», як уже вказувалося вище, є тотожними, і в даному випадку мова має йти саме про указане В. Орликом «подимне»⁹⁰³.

Пізніше, коли на Вольностях Війська Запорозького були створені імперські адміністративно-територіальні одиниці, російським урядом тут запроваджується поземельна систему оподаткування., в той час як по всій імперії існувала подушна система. В. Саксонов⁹⁰⁴ пояснює таке рішення імперського центру особливістю Півдня – значною неконтрольованою розпорошеністю населення, а також його неприкріпленістю до землі, тому на думку дослідника, мета уряду була суто меркантильною – «запровадити за таких умов подушний податок означало б приректи державу на постійні збитки»⁹⁰⁵. Загалом дисертант доводить, що Російській імперії вдалось задоволення власних амбіцій у південному регіоні, бо за доволі короткий період було налагоджено експлуатацію та інтеграцію українського Степу до імперського економічного корпусу. Автор наголошує, що одним із основних факторів цього було встановлення особливої сприятливої фінансової політики Російської імперії щодо населення Півдня України.

Ю. Сокур у дисертаційному дослідженні правових засад торговельно-транспортного підприємництва в Україні на матеріалах чумацького промислу

⁹⁰⁰ Там само.

⁹⁰¹ Там само.

⁹⁰² Там само.

⁹⁰³ Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії. С.86.

⁹⁰⁴ Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фінансової політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття) : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2004. 241 с.

⁹⁰⁵ Там само. С.104.

XVII – XIX ст. доводить, що чумацтво для держави – це інфраструктура, яка завжди була важливим джерелом наповнення казни, через що держава завжди контролювала цю прибуткову для бюджету стихію. Це досягалося правовим урегулюванням і жорсткою фіскальною політикою⁹⁰⁶. Висновок юриста, що надмірне втручання держави щодо утиску торгівлі обмежує підприємницьку ініціативу народних мас, а жорстка фіскальна політика й високі мита призводять до поширення контрабанди та інших зловживань у торгівлі⁹⁰⁷ видається нам досить актуальним для сьогодення.

О. Морозов⁹⁰⁸ провів дослідження еволюції фіскальної діяльності митниць Російської імперії на територіях Лівобережної та Південної України у XVIII ст. На його думку, *«фіскальний напрямок діяльності південних митних установ можна вважати підтвердженням орієнтації зовнішньоторговельної політики Росії на середземноморському напрямі»*⁹⁰⁹. Учений прослідкував як під тиском об'єктивних обставин, а саме піднесення ролі південних митних застав, відбулась еволюція фіскальної діяльності імперських митниць в Україні від фіскального навантаження на податне населення до пропорційної складової, яка залежала від рівня розвитку промисловості й торгівлі.

Сімферопольський дослідник П. Марциновський⁹¹⁰ зробив спробу охарактеризувати податкову систему Кримського ханства останніх років його існування на основі «Камерального описания Крыма»⁹¹¹. В результаті проведеного дослідження учений дійшов висновку, що при останньому кримському ханові Шахін Гераї жорстка відкупна система охопила практично всі джерела прибутку. При цьому відкупи укрупнювалися, розукрупнювалися, зобов'язання по ним виконувалися не завжди, позначалася слабкість контролю над

⁹⁰⁶ Сокур Ю. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.). К. : Фейвор, 2009. С.156.

⁹⁰⁷ Сокур Ю.В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2011. С.10.

⁹⁰⁸ Морозов О. В. Фіскальна діяльність митниць в Україні у XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. пр.* Д. : Акад. митної служби України, 2011. №1 (3). С. 93-97

⁹⁰⁹ Там само. С. 95.

⁹¹⁰ Марциновский П.Н. Доходная часть бюджета Крымского ханства в 1777-1783 гг., по материалам «Камерального описания Крыма». *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 20. С. 100-104.

⁹¹¹ Камеральное описание Крыма // *ИТУАК*. 1897. №2. С.20-30; №3. С.36-56.

відкупниками⁹¹². В руках відкупників, серед яких найчастіше зустрічаються російські купці, знаходилися не тільки найбільш дохідний промисел – видобуток солі, не тільки збір торговельного мита в прикордонних містах, але навіть найважливіша державна функція – митний контроль⁹¹³. Рештою статей доходу П. Марциновський називає: питний відкуп, рибна ловля за Перекопом, землі і сади, що залишилися після виходу в Росію вірмен і греків, бджоли і сади, міський збір в Карасубазарі, Ак-Мечеті і Бахчисараї, рогата худоба і вівці, харадж (подушний податок) з євреїв, харадж з циган, продаж солі на внутрішньому ринку, земляне мило, десятичний хліб, гірські села, збір з єврейських виноградників, продаж свічок в Бахчисараї, з 1780 року статтею доходу стала розпочата чеканка монет. Проаналізувавши імена відкупників, П. Марциновський дійшов висновку, що у 1777 році 85% всіх ханських доходів знаходилися на відкупі у росіян⁹¹⁴. На його думку, це ставить під сумнів традиційні висновки про причини виселення християнського населення з Криму в 1778 році, оскільки Кримське ханство вже було залежне від Російської імперії економічно, а переселення християн було швидше адміністративним тиском *«російської влади, яка бажала показати «хто в домі господар»*⁹¹⁵. Як пише П. Марциновський, на користь цього свідчить і сума відкупу із земель і садів, що належали християнам і залишилися після їхнього переселення, *«склала в 1780 році всього 1500 рублів, що було лише малою частиною всього доходу»*⁹¹⁶.

Першим у вітчизняній історіографії спеціальним нарисом історії державних та місцевих податків в українських губерніях в дореформений період є монографія В. Орлика⁹¹⁷. Ученим також окремо досліджено органи та установи, що здійснювали фіскальну функцію⁹¹⁸, а також прослідковано диференціацію

⁹¹² Марциновский П.Н. Доходная часть бюджета Крымского ханства в 1777-1783 гг.. – С. 100.

⁹¹³ Там само. С. 101.

⁹¹⁴ Там само.

⁹¹⁵ Там само.104.

⁹¹⁶ Там само.

⁹¹⁷ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград, 2007. 631 с.

⁹¹⁸ Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*. 2004. №7. С. 75-81.

податних верств населення за релігійною та етнічною ознаками⁹¹⁹. Так, описуючи фінансову політику у Таврійській губернії, В. Орлик вказує, що царський уряд звільнив татарське населення від постійної й рекрутської повинностей, які були найтяжчими в імперії, скасував більшість відкупів, спрямував доходи з краю на місцеві потреби, але при цьому вчений підкреслює, що *«колонізаційна політика царської влади на півострові, особливо у земельному питанні, стала одним із чинників масової імміграції кримськотатарського населення не до інших регіонів імперії Романових, а до Туреччини»*⁹²⁰. Важливими є напрацювання дослідника у царині методології студіювання податкової системи⁹²¹.

Автор довів, що Південна Україна *«була чи не єдиним регіоном, який за кількістю фінансових пільг не мав аналогів у державі»*⁹²², але при цьому наголосив, що в Україні практично кожен регіон мав проблеми із податковими заборгованостями, *«навіть у пільгових південних губерніях ця проблема стояла досить гостро»*⁹²³. Шляхом надання ряду преференцій, зокрема права вільного винокуріння та звільнення від сплати деяких податей, російський уряд намагався заохотити колонізацію краю⁹²⁴. Такі специфічні риси цих земель як невелика густота населення, його постійні міграції, наявність значної кількості пільг (для колоністів, для розвитку чорноморської торгівлі, створенням, зокрема, у. м. Одесі, порто-франко та існуванням ряду пільгових міст) вирізняли край не лише від російських, а й навіть від інших українських губерній, і стали причиною того, що для задоволення фінансальних потреб уряд змушений був вдаватися до запровадження особливої системи прямого оподаткування замість загальноросійської подушної податі. Як пише В. Орлик, *«у кінці XVIII ст. для державних, палацевих та економічних селян Півдня України паралельно існували три види прямого оподаткування: одні сплачували земельну подать (5 коп. з дес.), другі – по 1 руб.*

⁹¹⁹ Орлик В.М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2008. Вип. XIV. С. 157–163.

⁹²⁰ Там само. С. 158.

⁹²¹ Орлик В.М. Регіональні особливості податкової політики уряду російської імперії в дореформений період: проблеми методології дослідження. *ГІЧ*. 2011. Вип. 4. С. 281–283.

⁹²² Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. С.6.

⁹²³ Там само. С.509.

⁹²⁴ Там само. С.77.

від хати, а треті – оброк та подушне. За винятком оброку, аналогічним було оподаткування в поміщицьких селян: поземельне (2 коп. з дес.), або 1 руб. від хати, або подушне (70 коп.). Земельна подать (5 коп. з дес.) стягувалася й із військових поселенців. За даними 1801 р., державні й економічні селяни сплачували лише подушне та оброк, а поміщицькі – подушне»⁹²⁵. Остаточно всі специфічні риси оподаткування на Півдні України скасовувались 1817 р., у зв'язку зі створенням військових поселень.

Згідно монографії В. Орлика, регіональні особливості податкової політики Російської імперії проявились і в оподаткуванні купецтва та торговців Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній, *«що, з одного боку, давало значний поштовх розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванню ринкових відносин у сільському господарстві Південної України, його товаризації, а, з іншого, гальмувало розвиток місцевої промисловості»*⁹²⁶.

Дослідником встановлено також, що такі вагомі чинники як зовнішньополітична обстановка та особистості державних діячів, наприклад, імператора Миколи I, міністра внутрішніх справ Д. Блудова, новоросійського й бессарабського генерал-губернатора М. Анненкова, також впливали на особливості оподаткування Півдня України. Тож внаслідок війни з Туреччиною 1828–1829 рр. для губерній Півдня України були списані або розстрочені борги за продану з кримських казенних соляних промислів сіль, списувалися також недоїмки з податей до 1829 р.⁹²⁷; внаслідок значних неврожаїв початку 30-х рр. XIX ст., припиняється посилене стягнення податей⁹²⁸; внаслідок Кримської війни Південь України, котрий виявився втягнутим у безпосередній театр бойових дій, весною 1857 р. отримав асигнування з державного казначейства 500 000 руб., окрім цього мешканцям регіону надавалися різні фінансові пільги⁹²⁹.

⁹²⁵ Там само. С.506-507.

⁹²⁶ Там само. С.432.

⁹²⁷ Там само. С.111-112.

⁹²⁸ Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. – С.214.

⁹²⁹ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – С.118.

У праці В. Орлика та О. Гуржія «Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст.»⁹³⁰, порівнюючи інкорпораційні заходи, запроваджені російським урядом в царині оподаткування, на Лівобережжі (колишня Гетьманщина) та Слобожанщині із Півднем України дослідники вказують, що в останній «влада була змушена рахуватися ще й з різними внутрішніми та зовнішніми чинниками»⁹³¹. Надходження від податей і зборів з її території мали використовуватися для місцевих потреб.

Оскільки основним багатством регіону була земля, то вченими встановлено, що на Півдні «земля поділялася на три категорії, відповідно до яких й обумовлювалася податкова політика майбутньої Новоросійської губернії: «1) Государственных поселян, с платежём с земли, а не с людей; 2) помещичьи, также с платежём с земли; 3) военные ничего не платят». Передбачалося, що після завершення процесу заселення регіону й пільгових років для поселенців, губернія мала в мирний час забезпечувати поселені полки власними доходами, для чого законодавець встановлював такі збори: 1) поземельні з названих вище категорій населення; 2) із шинків; 3) із продажу на ярмарках коней та худоби; 4) з прогону коней і худоби за кордон; 5) із привозу з Криму й Січі до Польщі солі та риби; 6) з привізного з Польщі гарячого вина; 7) з купецьких людей, залежно від торгів; 8) із цехових, залежно від їхнього промислу; 9) із млинів»⁹³².

Після знищення Запорозької Січі влітку 1775 р. царат замінює всі різноманітні податки та збори, що існували на території її Вольностей, єдиною податтю – «рубльовим збором від кожного двору», що, на думку О. Гуржія та В. Орлика, «значно спростила адміністрування фіскальної політики в регіоні»⁹³³. Описуючи фіскальну систему Кримського ханства автори слушно зауважили, що П. Марциновський відносить усіх купців-підданих Російської імперії, які тримали в своїх руках 85% усіх відкупів, до «росіян», «визначивши етнічну

⁹³⁰ Гуржій О.І., Орлик В.М. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. 278 с.

⁹³¹ Там само. С.113.

⁹³² Там само. С.114.

⁹³³ Там само. С.115.

приналежність останніх здебільшого за прізвищами, як, скажімо, Адріас, Пащенко, а то й лише за іменами: Яків Васильович, Дмитро, Михайло»⁹³⁴.

Ученими також прослідковано зміни у фіскальній політиці Російської імперії на Півдні України, що відбулись у першій половині XIX ст. Так, вони вказують, що навіть після завершення відведених урядом пільгових років колоністи зберігали значні преференції в оподаткуванні і не зливалися із масою податного населення імперії. До таких преференцій В. Орлик та О. Гуржій відносять збори – *«накладні до подушного, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання присутственних місць»⁹³⁵*. Порівнюючи умови міграції козаків та іноземних колоністів, вчені відзначають сприятливість цих умов для останніх. Такі підходи проявилися підчас переселенських кампаній 1806-1809 рр., 1809-1811 рр.⁹³⁶.

В. Орлик та О. Гуржій, на нашу думку, заклали подальшу перспективу досліджень антропологічного виміру історії, а саме студіювання впливу особистості на формування основ і реалізацію податкової політики, зокрема, виділивши постаті російських імператорів Олександра I, Миколи I, Олександра II та вищих державних урядовців, а саме М. Сперанського, Д. Гур'єва, Є. Канкріна, П. Кисельова⁹³⁷.

Серед новітніх досліджень, що зачіпають тему податкової політики на Півдні України варто назвати дисертаційне дослідження Ю. Демешка по ролі купецтва в реалізації імперського управління. Дисертантом визначено, що купці активно залучалися до проведення відкупів і зборів податей в регіоні, зокрема соляних, винних, тютюнових, шинкових, зборах із торгового продажу, митних зборах та ін.. Така купецька активність мала солідну законодавчу основу – укази імператора та Сенату, положення Комітету Міністрів, акти Державної думи, укази та регламент Камер-колегії, розпорядження губернаторів та представників міської влади. Ученим з'ясовано, що допуск купця до підрядів та відкупів залежав від

⁹³⁴ Там само. С.113-114.

⁹³⁵ Там само. С.230.

⁹³⁶ Там само. С.153-154.

⁹³⁷ Там само. С.229.

належності до певної купецької гільдії, суми доходу, які він міг отримати від підрядів за рік, а до того він мав сплачувати визначену суму в залежності від виду відкупів⁹³⁸.

Тож ми з'ясували, що тема податкової політики імперського уряду на Півдні України в дореформений період досліджувалась досить фрагментарно впродовж XIX – XX ст., отримавши комплексне фундаментальне висвітлення лише аж на початку XXI ст. Більшість дослідників не ставили собі за мету вивчити саме цю галузь державної діяльності у регіоні, через що тема вивчалась у контексті дослідження загальної історії краю, економічної історії України, особливостей законодавства та адміністративного устрою південноукраїнського регіону. Окремого висвітлення набуло оподаткування на території Вольностей Війська Запорозького та Кримського ханства. Найбільший вклад у розробку теми здійснив В. Орлик, довівши податкову унікальність Півдня України у відповідній політиці Російської імперії.

4.2. Наукове осмислення митної політики в південних губерніях

Особливістю вивчення митної політики у історичній ретроспективі є перебування цієї сфери державної економічної діяльності у площині досліджень науковців різних галузей знання – історії, права, економіки. У процесі наукових пошуків автори застосовують різні принципи класифікації та періодизації для історіографії. Серед найбільш поширених принципів історичних нарисів, в тому числі і нарисів історії митної справи, – періодизація за хронологією⁹³⁹. У даному розділі, погоджуючись з думкою окремих дослідників⁹⁴⁰, ми вважаємо більш раціональною класифікацію історіографічного комплексу, що в тій чи іншій мірі характеризує митну політику імперського уряду на південноукраїнських територіях, за галузевим принципом. Митна складова історично супроводжувала

⁹³⁸ Демешко Ю.О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. С.17-18.

⁹³⁹ Морозов О.В., Колесников К.М., Дячок О.О. Історія митної справи в Україні. К. : Знання, 2006. 607 с.

⁹⁴⁰ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. С.7.; Морозов О.В. Історіографія митних відносин в українських губерніях Російської імперії у XVIII-XIX ст. *Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2009. № 6. С.11.

різні напрями суспільних та економічних відносин: зовнішньополітичні, зовнішньоторговельні, внутрішньо-економічні, правоохоронні. Істотним для історіописання був також той факт, що в певний відрізок часу українські землі не мали державності та були розподілені між двома імперіями, а це призвело до того, що митна складова в дослідженнях зовнішньої торгівлі вітчизняної дворянської та буржуазної, а пізніше і радянської, історіографії займала фрагментарне положення в рамках вивчення окремих адміністративно-територіальних одиниць. Дискусії з приводу доцільності того чи іншого курсу митної політики також стали об'єктом наукового пізнання. Це дозволяє розподілити проаналізований нами матеріал на наступні історіографічні напрями:

1) праці з історії зовнішньої торгівлі і митно-тарифних відносин Російської імперії, студії, що характеризують роль митного регулювання в господарських процесах (розвиток всієї економіки чи окремих її сегментів, історія митного тарифу), дослідження присвячені безпосередньо історичному розвитку митного відомства, охороні права у цій сфері, боротьбі з контрабандою;

2) дослідження, присвячені особливостям реалізації імперської митної політики на території України загалом та студії з історії південноукраїнського регіону;

3) публікації по історії митної справи на Півдні України, нариси історії окремих митниць цього регіону, а також вивчення одеського порто-франко.

Перший запропонований нами напрям в історіографії, який розкриває вплив митно-тарифної політики на розвиток народного господарства, почав формуватися в останній чверті XVIII ст. Це час коли Південна Україна була інкорпорована до складу Російської імперії, а отже держава переймалася у першу чергу створенням митних установ. Одна з перших капітальних робіт, що охарактеризувала взаємодію торгівлі та митного регулювання в контексті урядової політики, – це видана ще при імператриці Катерині II 7-томна праця

М. Чулкова⁹⁴¹. Цей нарис по суті запропонував історіографічну структуровану та логічну схему викладу матеріалу, якою оперували вчені впродовж наступних століть, доки не були запроваджені новітні статистичні і математичні методи наукового пошуку⁹⁴². Особливий інтерес для нас становить II книга II тому⁹⁴³, в якій йдеться про торгівлю через Чорне море. Репрезентовані документи дозволяють відтворити історію митної політики південного регіону, реконструювати намагання уряду інкорпорувати усі щойно приєднані землі до єдиного господарського організму імперії. Праця містить також корпус джерел до історії митної політики відносно Запорозької Січі. Важливим явищем, яке сприяло поживленню чорноморської торгівлі, було, за словами М. Чулкова, очищення степу по лівий берег Дніпра від запорожців *«що не поступались у варварстві татарам»*⁹⁴⁴.

Історіографічну традицію закладену М. Чулковим продовжили О. Семенов⁹⁴⁵, М. Фірсов⁹⁴⁶. Праця О. Семенова хронологічно охоплює середину XVII – середину XVIII ст. В результаті свого аналізу дослідник дійшов висновку, що митна політика царського уряду мала на меті, перш за все, здійснити сприятливий вплив на розвиток вітчизняної промисловості. Так, про зміну митних тарифів у першій половині XIX ст. О. Семенов пише: *«цей швидкий перехід від протекціоністської системи до допуску привозу всіх іноземних виробів с невеликим митом призвів до розладу наших фабрик... тому, у слід за виданням цього тарифу, уряд наш ужив заходів до послаблення шкідливої його дії на нашу промисловість»*⁹⁴⁷. Успіхи вітчизняної промисловості О. Семенов вбачає саме у

⁹⁴¹ Чулков М.Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия. М. : Университетская типография у Н. Новикова, 1785. Т.I–VII.

⁹⁴² Морозов О. В. Історіографія митних відносин в українських губерніях. С.11-12.

⁹⁴³ Чулков М.Д. Вказана праця. Т.II. Кн.1. Част.II. С.289-705.

⁹⁴⁴ Там само. С.517.

⁹⁴⁵ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. СПб. : Тип. И.И. Глазунова и К°, 1859. Ч. 1. 295 с.; Ч. 2. 376 с.; Ч. 3. 536 с.

⁹⁴⁶ Фирсов Н.Н. Правительство и Общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II. Казань. : Типография Императорского Университета, 1902. 395 с.

⁹⁴⁷ Семенов А. Вказана праця. Ч. 3. С.374.

політиці протекціонізму. У своїх дослідженнях М. Фірсов⁹⁴⁸ аналізує торговельно-промислову і митну політику російського уряду другої половини XVIII ст. В процесі розгляду урядових зусиль із просування до середземноморської, а отже і чорноморсько-азовської комерції, М. Фірсов відзначає митно-тарифні заходи для залучення територій Південно-Західного краю до орієнтації на чорноморську торгівлю⁹⁴⁹. Про усвідомлення автором регіоналізму митної політики свідчить його теза про *«видання особливого пільгового тарифу для чорноморських портів (1775), а потім і в подальшому митному полегшенню для чорноморської торгівлі»*⁹⁵⁰.

Серед дореволюційних дослідників митної політики Російської імперії першої половини XIX ст. слід також назвати К. Лодигенського⁹⁵¹, М. Соболева⁹⁵². Їхні наукові праці відзначалися якісною джерельною базою, ґрунтовним економічним та правовим аналізом. Обидва дослідники виходили з усвідомлення того, що митна політика була знаряддям європейської політики царського уряду, який протягом 1797-1812 рр. *«устиг перевозувати буквально з усіма національностями Європи»*⁹⁵³.

Дослідник економіки Південного краю імперії М. Яснопольський був противником політики митного протекціонізму, зокрема, він критикував тариф 1822 р., за яким складались сприятливі умови для розвитку торгівлі, інфраструктури й промисловості столичного регіону, в то час як південний регіон залишався відсталим і впадав у залежність від промислових виробів Центральної Росії. На думку професора *«високі мита на іноземні вироби змушують непромислові російські області переплачувати величезні суми на користь фабричних і заводських місцевостей»*⁹⁵⁴.

⁹⁴⁸ Фірсов Н.Н. Вказана праця

⁹⁴⁹ Там само. С.276-297.

⁹⁵⁰ Там само. С.292-293.

⁹⁵¹ Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. СПб., 1886. 311 с.

⁹⁵² Соболев М.Н. Таможенная политика России в XIX веке. Томск : Сиб. Товарищество печатного дела, 1911. 850 с.

⁹⁵³ Лодыженский К. Вказана праця.

⁹⁵⁴ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. С.116.

В радянській історіографії історії зовнішньоекономічних відносин з Туреччиною присвячено праці С. Іванова⁹⁵⁵, В. Шеремета⁹⁵⁶, В. Георгієва, Н. Кіняпіної, М. Панченкової⁹⁵⁷, з країнами Європи – Н. Яковкіної⁹⁵⁸, А. Станіславської⁹⁵⁹, С. Борового⁹⁶⁰. Певною мірою вказані праці зачіпали й питання впливу митної політики на розвиток південноукраїнського регіону. С. Покровський критикував спрощене розуміння катерининського «Наказу» як документа, який проголошував свободу торгівлі, і показував, що в дійсності в ньому обґрунтовувалися протекціоністські принципи, на його думку, «катерининський уряд вживав заходів, спрямованих до збільшення експорту і розширення кола країн, які торгують з Росією, освоєння нових торгових шляхів, зокрема розвитку чорноморської торгівлі»⁹⁶¹. Щодо сучасної історіографії, то частково функціонування митниць і митної системи в Південній Україні згадуються у монографії санкт-петербурзької вченої О. Правілової⁹⁶², яка проаналізувала основні напрями та форми фінансових взаємовідносин «метрополії» й «національних окраїн».

На початку ХХ ст. набув розвитку такий напрям досліджень як вивчення боротьби з економічною контрабандою в межах процесуального права ХІХ – початку ХХ ст. На цьому поприщі відзначився М. Чернушевич⁹⁶³. У радянський час питання студіювали Б. Угаров⁹⁶⁴ та Л. Марков⁹⁶⁵, а на сучасному етапі її

⁹⁵⁵ Иванов С.М. Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX в.). М., 1989. 227 с.

⁹⁵⁶ Шермет В.И. К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII – начале XIX вв. *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. Ленинград, 1968. Вып. II.

⁹⁵⁷ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. / Георгиев В.А., Киняпина Н.С., Панченкова М.Т., Шермет В.И. М. : Наука, 1978. 435 с.

⁹⁵⁸ Яковкина Н.И. Франко-русские торговые отношения в начале XIX века. *Вестник Ленинградского университета. Год издания двенадцатый*. Ленинград, 1965. №2. Серия истории, языка и литературы. Выпуск 1. С.72-82.

⁹⁵⁹ Станиславская А.М. Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798-1807 гг.). М., 1962. 503 с.

⁹⁶⁰ Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XX в. *Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции*. 1961. М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. С. 496-506.

⁹⁶¹ Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. С.168.

⁹⁶² Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. М., 2006. 456 с.

⁹⁶³ Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи. Ч. 1. Вып. 1-4. СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1901. 175 с.

⁹⁶⁴ Угаров Б. У таможенного барьера. М. : Международные отношения, 1975. 212 с.

досліджує російський учений А. Висотенко⁹⁶⁶. На основі аналізу організаційно-правової діяльності митних органів, боротьби з контрабандою вказані автори називають митну політику ефективного важелем економічного регулювання зовнішньої торгівлі. А. Висотенко започаткував вивчення оперативної діяльності митників проти контрабандистів.

Тема континентальної блокади та її дійсного впливу на економіку Російської імперії вперше зазнала комплексного вивчення у 1930-х рр. у рукописі М. Злотникова⁹⁶⁷. Заснована на величезному фактичному матеріалі, із залученням практично усіх відомих виключно вітчизняних джерел⁹⁶⁸, ця книга, за словами Є. Тарле, заповнила *«грандіозну прогалину в історії російської економіки»*⁹⁶⁹. Автор на підставі, головним чином, архівних документів досліджує, як фактично проводилася блокада в Російській імперії. Він піддає детальному аналізу урядову митну політику і стан зовнішньої торгівлі країни на початку XIX ст., показує подальший вплив блокади на зовнішню торгівлю і фінанси Російської імперії. До цього в історіографії панувала думка про виключно негативний вплив блокади на економіку імперії⁹⁷⁰, М. Злотников дещо відійшов від цієї традиції. Так, за його словами, *«торгівля сухопутна по європейському кордону в деякі роки блокади навіть зростає, причому баланс її стає активним»*⁹⁷¹. Стосовно південних портів автор пише, що, по-перше, Павло I недооцінював значущість чорноморсько-азовської торгівлі⁹⁷² і його син Олександр I всіляко заохочував її, по-друге, що тут блокада проводилась *«досить нестрого»*⁹⁷³. Загалом же учений відмічає, що обмеження на торгівлю між Російською та Османською імперією не накладались навіть у час війни між ними у 1806-1812 рр., а також після виходу «Положення

⁹⁶⁵ Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. Иркутск, 1987. 160 с.

⁹⁶⁶ Висотенко А.В. Исторический опыт обеспечения безопасности государственной границы Российской империи Отдельным корпусом пограничной стражи : дис. ... канд. ис-тор. наук . М. : Моск. пед. ун-т, 2004. С.119-120.

⁹⁶⁷ Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. М.-Л. : Наука, 1966. 360 с.

⁹⁶⁸ Сироткин В.Г. Континентальная блокада и русская экономика (обзор французской и советской литературы). *Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX века*. М., 1969. С.57.

⁹⁶⁹ Злотников М.Ф. Вказана праця. С.8.

⁹⁷⁰ Сироткин В.Г. Вказана праця. С.57.

⁹⁷¹ Злотников М.Ф. Вказана праця. С.355-356.

⁹⁷² Там само. С.115.

⁹⁷³ Там само. С.253.

про нейтральну торгівлю на 1811 р.» для чорноморських та азовських портів були зроблені виключення у вигляді допуску до них *«грецьких та анатолійських»* кораблів без вимоги корабельного паспорту⁹⁷⁴.

Особливу групу становлять сучасні праці по історії зовнішньоекономічних відносин південноукраїнських земель у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави⁹⁷⁵ та з історії міжнародної торгівлі на землях України⁹⁷⁶. В. Тимченко зауважує, що договірна база торговельних відносин між обома імперіями формувалася у періоди миру між 5-ма російсько-турецькими війнами другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Це був час становлення економічної інфраструктури південноукраїнських земель. Автор на основі аналізу митних тарифів та договорів обох імперій виокремлює три періоди у правовому врегулюванні торговельних стосунків у Чорноморському регіоні: I (1774-1787) *«відзначений найбільшим сприянням розвитку османсько-російської торгівлі»*, II (1791-1828) *«визначається як помірно протекціоністський та вигідний для південноукраїнських земель»*, III (1829-1853) *«знаменується здійсненням відвертої протекціоністської політики в чорноморській торгівлі та стрімким розвитком Півдня»*⁹⁷⁷. Учений також охарактеризував порти, митниці, кордони та карантини південноукраїнських земель⁹⁷⁸.

Т. Гончарук присвятив монографію⁹⁷⁹ та дисертацію⁹⁸⁰ політиці російського уряду щодо організації транзиту товарів через землі України. Ним проаналізовано правові умови функціонування «одеського транзиту» доби фритредерства та доби переходу до митного протекціонізму. Ученим підтверджено, що Україна здавна була перехрестям важливих міжнародних торговельних шляхів, водночас серед

⁹⁷⁴ Там само. С.255-256

⁹⁷⁵ Тимченко В.М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774–1853 рр.). 2016. 270 с.

⁹⁷⁶ Гончарук Т.Г. Міжнародний транзит через землі наддніпрянської України першої половини XIX ст.: історія вивчення. УІЖ. 2007. №3.; Його ж. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. Одеса : Астропринт, 2008. 280 с.

⁹⁷⁷ Тимченко В.М. Вказана праця. С.141.

⁹⁷⁸ Там само. С.80-86

⁹⁷⁹ Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. Одеса : Астропринт, 2008. 280 с.

⁹⁸⁰ Гончарук Т.Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2010. 28 с.

необхідних факторів успішного функціонування «одеського транзиту» зазначеного періоду автор назвав сприятливу зовнішньополітичну ситуацію та відповідну державну політику – митну та інфраструктурну (будівництво шляхів). Занепад маршруту Одеса-Броди насамперед відбувся у зв'язку із запровадженням протекціонізму в митній політиці царату.

2) дослідження, присвячені особливостям реалізації імперської митної політики на території України загалом та студії з історії південноукраїнського регіону

У першій половині 1920-х рр. були сформовані два підходи до вивчення питання: відстоювання тези про колоніальний характер російської митної політики стосовно до України та підкреслення того, що українська економіка могла зайняти сприятливі позиції на світових ринках лише після своєрідного «технологічного» тренування на внутрішньому ринку імперії⁹⁸¹.

Перший напрям розробляла та відстоювала наукова школа «господарської автономії України», яку очолив професор Одеського університету М. Слабченко⁹⁸². До її складу можна віднести відомих українських вчених першої половини ХХ ст. О. Оглоблина, К. Воблого, М. Волобуєва. Дослідники школи вважали, що протекціоністська політика імперського уряду, особливо митний тариф 1822 р., зводила Україну до стану колонії. Так, М. Волобуєв писав, що *«в боротьбі з українською економічною незалежністю Москва намагалася не тільки забрати цю туземну торгівлю до своїх рук (що виявилось у першій стадії в прагненні обмежити чорноморську торгівлю), але й витиснути українські товари з руських ринків та перетворити Україну на ринок для руської промисловості»*⁹⁸³.

О. Оглоблин дійшов висновку, що російська митна політика була одним з важелів по зв'язуванню усіх національних окраїн до системи всеросійського ринку, наприклад, саме митною політикою уряд хотів *«скерувати правобережну*

⁹⁸¹ Морозов О. В. Історіографія митних відносин в українських губерніях. С.14.

⁹⁸² Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны. Одесса, 1923. 247 с.

⁹⁸³ Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. № 2. С.51.

українську торгівлю до російських портів на Чорнім морі»⁹⁸⁴. Також він вважав, що протистояння прусського та російського капіталів на українському ринку сприяло бурхливому розвитку транзиту через українські землі, що могло призвести до економічного та політичного відродження України, тому протекціоністський тариф 1822 р. ним був оцінений вкрай негативно⁹⁸⁵. Саме цей тариф став лакмусовим папірцем, що виявив розбіжності інтересів російського капіталу та *«української (в територіальному розумінні) торговельної буржуазії, що її центр був в Одесі»*⁹⁸⁶.

Наукова школа М. Слабченка пізніше знайде своїх послідовників серед учених еміграції. Так, І.-С. Коропецький писав, що *«протекціоністське мито, введене 1822 р., остаточно відтягло українську торгівлю від світових ринків. У середині XIX ст. Україна (Правобережжя, Лівобережжя, Південь) вже цілком опинилася у сфері впливів російської економіки, з паралельним обмеженням економічних відносин з іншими країнами»*⁹⁸⁷. Виключно негативний вплив російської митної політики на господарство України також вбачав Л. Винар, який писав, що *«заходи російської митної політики з 1754 по 1822 рр. практично знищили основні форми мануфактурного виробництва в Україні»*⁹⁸⁸, у такий спосіб перетворюючи Україну на сировинний придаток імперії⁹⁸⁹.

З радянських дослідників господарства України та південної її частини у контексті дослідження нашої теми слід виділити І. Гуржія⁹⁹⁰, О. Дружиніну⁹⁹¹,

⁹⁸⁴ Оглоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX – XX ст. *Червоний шлях*. 1928. №9-10. С.166.

⁹⁸⁵ Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Харків-Київ, 1931. С.35-46.

⁹⁸⁶ Оглоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці. С.167.

⁹⁸⁷ Коропецький І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К., 1995. С.33.

⁹⁸⁸ Винар Б. Колоніалізм в Україні та інші праці.Л., 2005. С.17.

⁹⁸⁹ Там само. С.23.

⁹⁹⁰ Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII першої половини XIX ст. *УІЖ*. 1960. № 5. С. 51-63.; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). К., 1962. 196 с.; Його ж. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954. 451 с.

⁹⁹¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. М.: Наука, 1959. 345 с.; Ее же. Южная Украина в 1800-1825 гг. М. : Наука, 1970. 384 с.; Ее же. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. М. : Наука, 1981. 216 с.

В. Золотова⁹⁹². І. Гуржій вважав, що «для зовнішньої торгової політики царського уряду, яка мала на меті забезпечити насамперед інтереси дворян, була властива непослідовність і хитання, що нерідко відкривали широко двері для іноземних товарів на шкоду російській промисловості і торгівлі»⁹⁹³. Разом з тим учений наводить приклади, як завдяки митній політиці розвивалась дворянська закордонна оптова торгівля (особливо протягом першої чверті XIX ст., коли були ліквідовані обмеження для дворян записуватись в купецькі гільдії)⁹⁹⁴, вівчарство⁹⁹⁵, цукроваріння⁹⁹⁶, суконна промисловість⁹⁹⁷. Також, на його думку, введення порто-франко хоч сприяло перетворенню Одеси в один з найважливіших портів царської Росії, однак мало й негативну сторону – безмитний ввіз іноземних промислових товарів перешкоджав розвитку вітчизняної промисловості⁹⁹⁸. О. Дружиніна вважала вплив континентальної блокади таким, що сприяв піднесенню транзитної торгівлі через чорноморсько-азовські порти⁹⁹⁹, негативно оцінила вплив порто-франко на розвиток промисловості краю¹⁰⁰⁰. В. Золотов вважав, що введення в Одесі порто-франко сприяло накопиченню капіталів, що призвело до розпаду феодальних відносин і проникнення капіталістичних рис життя в регіон¹⁰⁰¹. Митна політика імперії досліджується також у контексті вивчення зовнішньоторговельних контактів Російської імперії через українські землі у працях І. Шульги, В. Задорожного, О. Мазурок¹⁰⁰², А. Бойка¹⁰⁰³.

З отриманням Україною незалежності відбулось піднесення інтересу до історичного досвіду ведення митної політики і як результат з'явився ряд

⁹⁹² Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XIX вв. Ростов, 1966. 47 с.; Он же. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов, 1963. 192 с.; Он же. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. Ростов-на-Дону, 1966. 256 с.

⁹⁹³ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С.164.

⁹⁹⁴ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві. С.134

⁹⁹⁵ Там само. С.165.

⁹⁹⁶ Там само. С.182.

⁹⁹⁷ Там само. С.193.

⁹⁹⁸ Там само. С.167.

⁹⁹⁹ Дружиніна Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. С.335.

¹⁰⁰⁰ Дружиніна Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. С.195.

¹⁰⁰¹ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. С.161, 167.

¹⁰⁰² Шульга И.Г., Задорожный В.Е., Мазурок О.С. Внешняя торговля России через украинские сухопутные таможи в конце XVIII – начале XX вв. *Вопросы истории СССР. Республиканский междуведомственный научный сборник*. М., 1984. Выпуск 29.

¹⁰⁰³ Бойко А. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині XVIII ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 7. К., 2001.

узагальнюючих праць стосовно історії митної справи України від найдавніших часів. Це праці В. Чорного¹⁰⁰⁴, В. Бойка, Л. Багрій-Шахматова, Г. Попова¹⁰⁰⁵, К. Колесникова, О. Морозова, Г. Виноградова, О. Дячка, Д. Архірейського¹⁰⁰⁶. Відзначимо однак, що південноукраїнський регіон та портові митниці на Чорному морі репрезентовані у цих публікаціях досить фрагментарно. Детальніше указана тема висвітлена у роботах В. Орлика¹⁰⁰⁷, О. Морозова¹⁰⁰⁸ та Т. Боднарчук¹⁰⁰⁹.

В. Орлик дійшов висновку, що митні платежі разом із подушною податтю та питним збором складали основу податкової системи Російської імперії¹⁰¹⁰. Ученим визначено наявність регіоналізму у реалізації митної політики, зокрема, через особливий статус Одеської митниці ще до введення порто-франко – *«відповідно до митного тарифу 1797 р. допускалось увезення незабороненого товару лише через Петербурзький, Ризький та Одеський порти»*¹⁰¹¹. Дослідник також одним з перших звернув увагу на такі аспекти реалізації митної політики уряду як залучення громадськості до боротьби з контрабандою¹⁰¹², організаційну структуру та фінансування митної системи, позитивний вплив одеського порто-франко на торгівлю та добробут Південного краю. В. Орлик також вказав, що Приазовський регіон включився до митної системи імперії у 1820-1830-х рр.¹⁰¹³.

О. Морозов відзначив, що вже після Кучук-Кайнарджийського миру постало гостре питання про форсований розвиток новоприєднаних причорноморських територій, чим пояснюються значні пільги для регіону у вигляді поправок до загального тарифу 1766 р., виняткових зауважень у тарифах 1782 р. і 1796 р. Учений відзначає, що успіхів уряду по активізації торгівлі Півдня

¹⁰⁰⁴ Чорний В. Б. Україна і митна справа. К., 2000. 349 с.

¹⁰⁰⁵ Бойко В.М., Багрій-Шахматов Л.В., Попов Г.В., К. : Видавець В.Карпенко Історія митної справи, 2002. 50 с.

¹⁰⁰⁶ Колесников К.М. Морозов О.В., Виноградов Г.М., Дячок О.О., Архірейський Д.В. Історія митної справи в Україні : моногр. К. : Знання, 2006. 606 с.

¹⁰⁰⁷ Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795 – 1861 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С.70-77.

¹⁰⁰⁸ Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. Дніпропетровськ : АМСУ, 2011. 312 с.

¹⁰⁰⁹ Боднарчук Т.Л. Вплив протекціонізму на розвиток господарства України (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Київ, 2014. 20 с.

¹⁰¹⁰ Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю. С.70.

¹⁰¹¹ Там само. С.71.

¹⁰¹² Там само. С.71-72.

¹⁰¹³ Там само. С.75.

вдалось досягти лише з відкриттям порту в Одесі та спрямуванням сюди експортного хліба з Правобережжя¹⁰¹⁴. О. Морозов наводить дані по взаємним тарифним договорам Російської імперії з Австрійською, Османською імперіями, Францією, Неаполітанським королівством та Португалією¹⁰¹⁵, досліджена організаційна структура митної системи Півдня, стадії та шляхи її «розростання»¹⁰¹⁶. Науковець детально висвітлив боротьбу з контрабандою в Україні, відзначивши, що *«в історіографії практично не присутній «український аспект» в імперських заходах боротьби з контрабандою»*¹⁰¹⁷, і, приділивши увагу Одесі, він довів, що *«стосовно південних митниць, і особливо Одеської, то статистичні матеріали спростовують образ міста Одеси як основного джерела контрабанди в Російській імперії»*¹⁰¹⁸. За словами О. Морозова *«з другої половини XIX ст. структура економіки настільки ускладнилась, що вже важко було визначити чіткі функціональні кордони для торговельної політики, фінансової, митної»*¹⁰¹⁹.

У дисертації Т. Боднарчук досліджено періодичність впровадження та моделі політики протекціонізму російського уряду впродовж XIX – початку XX ст. Стосовно дореформеного часу автор виділяє такі моделі політики: ліберальний протекціонізм (1801-1822), система митного лімітування (1822-1850), помірний протекціонізм (1850-1876). Кожна з названих моделей мала окрему кінцеву мету – зовнішньополітичний тиск, стабілізація торговельного балансу та промислового покровительства, узгодження стану розвитку внутрішньо-економічних процесів із запитами світового ринку¹⁰²⁰. Т. Боднарчук серед соціально-економічних наслідків протекціонізму для України називає посилення економічного потенціалу українського регіону у складі імперії, активізацію зовнішньої торгівлі головними морськими шляхами та суттєве зростання

¹⁰¹⁴ Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях. С.152-153.

¹⁰¹⁵ Там само. С.154.

¹⁰¹⁶ Там само. С.203-230.

¹⁰¹⁷ Морозов О.В. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях (остання чверть XVIII- початок XX ст.). *Грані*. 2011. №3. С.12.

¹⁰¹⁸ Там само. С.14.

¹⁰¹⁹ Там само. С.15.

¹⁰²⁰ Боднарчук Т.Л. Вплив протекціонізму на розвиток господарства України. – С.7.

позитивного сальдо експортно-імпортних операцій у чорноморсько-азовських портах. З іншого боку, вона називає негативні результати урядових дій, зокрема, фактичну економічну колонізацію України імперською метрополією, що полягала в основному у фінансовій заборгованості краю перед імперським центром. На думку дослідниці, посилення економічної значимості господарства України для Російської імперії відбулось *«з одного боку – через її природно-географічні, історичні та економічні переваги, з іншого – завдяки політиці протекціонізму, котра виступила каталізатором економічного розвитку»*¹⁰²¹.

Групою економістів Ю. Земський, І. Свиноус, А. Карпенко¹⁰²² одним із найбільш дієвих інструментів регулювання та розвитку збутової системи названо митну політику Російської імперії. На їхню думку, митне законодавство, обмежуючи ввезення в імперію окремих груп імпортованих товарів, всіляко підтримувало експорт і, в першу чергу, вивезення продовольчої продукції, оскільки *«вже на той час вивезення саме українського зерна стало чи не єдиним надійним інструментом задля підтримання позитивного балансу в зовнішній торгівлі усієї Російської імперії, й така реальність зберігалася аж до самих останніх років її існування, тобто до початку ХХ ст.»*¹⁰²³. Ми вважаємо недоречним тезу авторів, що *«можна лише гіпотетично уявити, якими були б економічні успіхи України за умови її самостійного господарювання»*¹⁰²⁴, оскільки історія не має умовного способу.

3) публікації по історії митної справи на Півдні України, нариси історії окремих митниць цього регіону, а також вивчення одеського порто-франко;

Історія організаційного, нормативно-правового становлення імперських митниць на території Півдня України представлена в публікаціях Ю. Головка¹⁰²⁵.

¹⁰²¹ Там само. С.10-11.

¹⁰²² Земський Ю.С., Свиноус І.В., Карпенко А.М. Проблеми організації системи збуту продукції в період становлення зернового ринку України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. *Економіка та управління АПК*. 2013. Вип. 10. С.42-47.

¹⁰²³ Там само. С.45.

¹⁰²⁴ Там само. С.46.

¹⁰²⁵ Головка Ю.І. Митні установи Південної України в системі зовнішньої (Азово-Чорноморської) торгівлі 1775 – 1819 рр. *Історія торгівлі, податків і мита*. Д : АМСУ, 2007. С. 105 – 117.

Її дисертація¹⁰²⁶ присвячена дослідженню писемних джерел з історії становлення митної мережі на півдні України. Завдяки цій праці стане можливим вивчення ролі митної системи у зовнішній (азовсько-чорноморській) торгівлі, організації митної системи Криму в 1798 – 1799 рр., кадрової політики на південноукраїнських митницях. Деякі із зазначених перспектив наукових розробок вченій вдалось реалізувати.

По-перше, нею охарактеризовано становлення¹⁰²⁷ митної мережі Півдня України, в останній чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. У цьому процесі вчена виокремлює чотири етапи з доволі умовними хронологічними межами. Як пише, Ю. Головка, кардинальні зміни відбулися на III та IV етапах, коли запроваджувалася міністерська система управління державою та митною справою в тому числі¹⁰²⁸. Разом з тим Ю. Головка наголошує, що *«навіть на етапі остаточної централізації митної системи південноукраїнська мережа мала свої особливості, наприклад, інститут градоначальників, в юрисдикції яких знаходилися місцеві митниці»*¹⁰²⁹.

По-друге, здійснено дослідження боротьби з контрабандою на півдні України¹⁰³⁰. Серед причин появи такого явища вчена вбачає зовнішньо- та внутрішньополітичні фактори. Як один із способів російського уряду попередити контрабанду Ю. Головка визначає реєстрації товарів, що ввозяться, *«вже на території Російської імперії, для чого необхідним було визначення шляхів від митної установи до найближчого прикордонного міста для свідчення товарів»*¹⁰³¹.

¹⁰²⁶ Головка Ю.І. Джерела з історії митниць Південної України (1775 – 1819 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2004. 228 с.

¹⁰²⁷ Головка Ю.І. Становлення митної мережі на півдні України (1776 – 1819 рр.). *Студії з історії Степової України*. Запоріжжя, 2003. Вип. 1. С. 42–47.

¹⁰²⁸ Там само. С. 44-45.

¹⁰²⁹ Там само. С. 46.

¹⁰³⁰ Головка Ю.І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярської Державного архіву Херсонської області як джерело з історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України в кінці XVIII – на початку XIX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2009. Вип. 27. С.319-323.; Її ж. Боротьба з контрабандною торгівлею на півдні України в останній чверті XVIII - на початку XIX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2008. Вип. 22. С.9-13.

¹⁰³¹ Головка Ю.І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярської Державного архіву Херсонської області як джерело з історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України...

По-третє, ученою охарактеризовано механізм підготовки кадрів¹⁰³² для митної служби та залучення до роботи на митницях купецтва, військових та вільнонайманих. На її думку, кадрову політику митного керівництва не можна визначити як послідовну та цілеспрямовану, *«підбір кадрів ... часто здійснювався без урахування наявності досвіду роботи, професійних якостей службовця та стану його здоров'я»*¹⁰³³. Як одну із форм реалізації кадрової політики митного керівництва Ю. Головка визначає активне залучення купецтва¹⁰³⁴.

Даний тематичний напрям продовжив Ю. Демешко¹⁰³⁵, відзначивши, що Ю. Головка приділила увагу лише останній чверті XVIII ст. – епосі зародження митниць у Новоросійському краї, *«не прослідкувавши при цьому проблему стосовно XIX ст.»*¹⁰³⁶. Дослідником охоплено хронологічні межі від кінця XVIII ст. до кінця 1850-х рр.¹⁰³⁷ і встановлено, що купці займали посади як у провідних митницях Новоросійського краю, одеській, очаківській, херсонській, миколаївській, так і в рядових митних пунктах. Належність купця до гільдії та його чин і ранг впливали на зайняття посади на митниці чи митній заставі. Дослідник з'ясував, що купецтво не охоче йшло працювати на пости, на яких вони могли отримати матеріальні статки нижчі, ніж у своїй рідній галузі – торгівлі, а після відкриття при одеському порту порто-франко, значна частина купецтва прагнула потрапити саме в Одесу¹⁰³⁸.

У дисертації юриста Д. Радаїде¹⁰³⁹ визначено, що правові засади діяльності митних установ були закладені ще на початку XVIII ст., а пізніше митними статутами 1755 р., 1811 р. та 1819 р. Дослідниця визначила основні функції

¹⁰³² Головка Ю.І. Кадрова політика на митних установах Південної України в останній чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 2005. Вип. 19. С. 66–72.

¹⁰³³ Там само. С.67.

¹⁰³⁴ Головка Ю. І. Купецтво на митній службі на півдні України (остання чверть XVIII – початок XIX ст.). *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць*. Житомир : Полісся, 2009. Т. 2. С.17-24.

¹⁰³⁵ Демешко Ю.О. Участь купецького стану в діяльності митниць Новоросійського краю в дореформенний період. *Nowa Ukraina*. 2013. №13. С.19-27.

¹⁰³⁶ Там само. С.20.

¹⁰³⁷ Демешко Ю.О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформенний період : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. С.18.

¹⁰³⁸ Демешко Ю.О. Участь купецького стану в діяльності митниць Новоросійського. С.26.

¹⁰³⁹ Радаїде Д.С. Правові засади організації митних установ Півдня України на прикладі Таврійської губернії (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.

митних установ Таврійської губернії: цензурний нагляд, контроль за перетином кордону, боротьба з контрабандою, стягування акцизів, різної форми та контроль за товарами, митне та грошове регулювання, регулювання каботажного судноплавства¹⁰⁴⁰.

Висвітлено також питання впливу Континентальної блокади на чорноморсько-азовську торгівлю у публікації американського ученого Т. Прусиса¹⁰⁴¹. На його думку, *«розвиток російської торгівлі в Чорному і Азовському морях опинився перед небезпекою кризи, коли дотримання Росією умов Континентальної блокади збіглося з російсько-турецької війною 1806-1812 рр.»*¹⁰⁴². Регулювання і заборони не обіцяли нічого хорошого для продовження комерційної діяльності в одеському та інших південних портах, що мала як торгове, так і стратегічне значення для царської Росії, тому місцеві чиновники і купці домагалися скасування обмежень. На думку Т. Прусиса, саме тиск громадськості Півдня змусив уряд перейти до нейтральної торгівлі 1811 р.¹⁰⁴³.

Сформувався такий напрям у дослідженні історії митної справи й політики в Україні, як створення історичних та історико-публіцистичних нарисів з історії окремих українських митниць. Такими працями є нарис Л. Белоусової та Т. Малінової «Одесской таможене 200 лет (1795 – 1995)»¹⁰⁴⁴, В. Ковальського з історії Миколаївської митниці¹⁰⁴⁵, В. Томульця¹⁰⁴⁶ з історії функціонування митниць Скулянського і Одеського митних округів у XIX ст. У праці Л. Белоусової та Т. Малінової більша увага приділяється розвитку Одеси часів порто-франко, хоча висвітлено і ранній період – від відкриття митного порту 1795 р. Зокрема, для вказаного періоду авторки відмічають, що тут «діяв

¹⁰⁴⁰ Там само. С.12-14.

¹⁰⁴¹ Прусис Т.С. В сделках с неприятелем: черноморская торговля в 1809-1810 годах. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 46-58.

¹⁰⁴² Там само. С. 48.

¹⁰⁴³ Там само.

¹⁰⁴⁴ Одесской таможене 200 лет (1795 – 1995) / ред. М.Н. Ковальчука. Одесса : 1995. 95 с.

¹⁰⁴⁵ Ковальський В.К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 р. (на прикладі Миколаївської митниці). Одеса : Юридична література, 2006. 136 с.; Його ж. Митна політика на Півдні України в кінці XVIII – початку XIX ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 124-128.

¹⁰⁴⁶ Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812-1868 рр.). *ВІЖ*. 2005. № 5. С. 18 – 28.

загальний для усієї імперії тариф з деякими місцевими пільгами... 1802 р. дарована була місту на забудову громадських споруд в гавані 1/10, а в 1803 р. 1/5 усіх митних доходів»¹⁰⁴⁷. За працею В. Ковальського у м. Миколаєві митна застава була створена у листопаді 1793 року і протягом п'яти років (до появи Одеської митниці) займала лідируючі позиції у регіоні за кількістю імпортової та експортної продукції – «експорт хліба з Миколаївського порту перевищував у 1795-1797 рр. аналогічні позиції портів Херсона, Очакова і навіть Таганрога»¹⁰⁴⁸. Проте Очаківський, Херсонський і Миколаївський порти мали ряд серйозних технічних та інших незручностей, які безперечно гальмували розвиток морської торгівлі хлібом¹⁰⁴⁹. Як пише В. Томулець, до середини 1820-х рр. митна політика царського уряду і надані краю пільги «привели до зростання вивозу виробів останнього в українські та інші губернії імперії й зменшення ввозу іноземних товарів у Росію транзитом через Бессарабію»¹⁰⁵⁰. Переважання імпорту над експортом у торгівлі Бессарабії з українськими губерніями, починаючи з 1825 р., на думку ученого, пояснюється не лише протекціоністською митною політикою царського уряду і наданими українським та російським купцям пільгам при вивезенні товарів через дністровські митниці, а й характером торгівлі, асортиментом виробів, умовами їхнього транспортування і ринковою вартістю, слабкістю купецтва та його капіталів у краї¹⁰⁵¹.

Дослідник хлібної торгівлі Півдня О. Гордуновський¹⁰⁵² проаналізував митну політику в регіоні паралельно з процесом заселення з кінця XVIII ст., відзначивши, що успішний вплив на торгівлю вона почала виявляти уже в XIX ст.¹⁰⁵³. Учений відзначає, що у результаті континентальної блокади багато країн позбавились можливості отримувати товари через балтійські й середземноморські порти, що «примусило їх уряди звернутися до Росії з надією

¹⁰⁴⁷ Одесской таможене 200 лет (1795 – 1995). С.11.

¹⁰⁴⁸ Ковальський В. К. Митна політика на Півдні України в кінці XVIII – початку XIX ст. С. 126.

¹⁰⁴⁹ Там само. С. 127.

¹⁰⁵⁰ Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків. С.20.

¹⁰⁵¹ Там само. С.21.

¹⁰⁵² Гордуновський О.М. Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у XIX ст. Черкаси, 2009. 36 с.

¹⁰⁵³ Там само. С.9.

виправити таку ситуацію завдяки чорноморській торгівлі. Тому значна частина збіжжя з Одеси транзитом через Радзівіллів і інші пункти надходила в Австрію, а вже звідти розходила по всій Західній Європі, включаючи Францію»¹⁰⁵⁴. Автор також з'ясував, що завдяки системі складування на митницях російської імперії утвердилися сприятливі умови для транзиту¹⁰⁵⁵.

Більшість проаналізованих вище праць містять відомості та оцінки одеського порто-франко в економічному житті України. Т. Гончарук провів комплексне ґрунтовне дослідження з історії порто-франко в Одесі¹⁰⁵⁶, проєктів утворення вільної економічної зони на Півдні України. У своїй монографії Т. Гончарук довів, що в довгостроковій перспективі вплив одеського порто-франко на господарський та культурний розвиток не лише Степової України, а й Наддніпрянщини загалом може бути оцінений позитивно. До аналогічних висновків дійшли вже згадувані сучасні вчені В. Орлик, О. Морозов, а також О. Третяк¹⁰⁵⁷, В. Соколовський¹⁰⁵⁸. На думку Г. Паламарчук, порто-франко сприяло ескалації криміногенної ситуації в Одесі¹⁰⁵⁹.

4.3. Історіографія урядової діяльності з регулювання грошового обігу, формування банківської системи, кредитування та страхування на Півдні України

Розвиток товарно-грошових відносин у кінці XVIII – на початку XIX ст. в Російській імперії сприяв розширенню сфери фінансових інститутів, однак історія еволюції державних фінансів належить до недостатньо вивчених у вітчизняній історіографії питань.

Певного розвитку набула справа дослідження банкірів і банкірських установ Півдня України. Окремі згадки про існування банкірських установ в Україні

¹⁰⁵⁴ Там само. С.10.

¹⁰⁵⁵ Там само. С.14.

¹⁰⁵⁶ Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко. Історія. 1819-1859 рр. О. : Астропринт, 2005. 311 с.

¹⁰⁵⁷ Третяк А.И. Система порто-франко в Одессе. *Одесский альманах. Дерибасовская – Ришельевская*. №23. Одесса, 2005. С. 6-14

¹⁰⁵⁸ Соколовський В.І. Значення одеського порто-франко для розвитку міста. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2010. №43. С.43-54.

¹⁰⁵⁹ Паламарчук Г.В. Розвиток контрабандної діяльності в Україні: унікальний історичний досвід міста Одеси. *Новітні кримінально-правові дослідження* – 2015. Миколаїв : Іліон, 2015. С.197-200.

можна знайти у працях дореволюційних авторів А. Скальковського¹⁰⁶⁰, М. Яснопольського¹⁰⁶¹, І. Аксакова¹⁰⁶², П. Мігуліна¹⁰⁶³ та у радянських учених – С. Борового¹⁰⁶⁴, Й. Гіндіна¹⁰⁶⁵.

У сучасній українській історіографії вивченням банкірської та кредитної діяльності на Півдні України займаються І. Дружкова¹⁰⁶⁶ та В. Шевченко¹⁰⁶⁷. На сьогодні цими вченими присвячені дисертаційні праці по цій проблематиці, котрі хронологічно охоплюють XIX – початок XX ст. Хоча, І. Дружкова пише, що *«чільне місце повинні займати питання розвитку кредитно-банківських закладів у першій половині XIX ст. та правові умови розвитку цих закладів, особливо на Півдні України – важливому регіоні розвитку кредитних закладів»*¹⁰⁶⁸. Обидві вчені відмічають, що у радянській історіографії банкіри й їхня діяльність практично не вивчалися.

Згідно дослідження І. Дружкової в Україні в першій половині XIX ст. ощадні скарбниці в основному займали домінуюче становище, окрім Катеринославської та Херсонської губерній, де з-поміж казенних кредитових закладів превалювали прикази громадської опіки. Перший приказ громадської опіки з'явився у 1775 р., однак реально працювати вони почали пізніше і були єдиними кредитними установами в провінціях Російської імперії, їхнє функціонування зростало з розширенням товарного виробництва і грошового обігу¹⁰⁶⁹. Вчена також проаналізувала особливості появи у краї обмінних контор,

¹⁰⁶⁰ Скальковский А. Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: В Городской тип., 1839. 88 с.

¹⁰⁶¹ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. *Отечественные записки*. 1871. №7. С.75-79.

¹⁰⁶² Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 383 с.

¹⁰⁶³ Мигулин П. П. Русский государственный кредит. (1769-1899). Опыт историко-критического обзора. Т.1. Харьков, 1899. 606с.; Його ж. Наша банковая политика (1729-1903). Харьков, 1904. 439с.

¹⁰⁶⁴ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). М., 1958. 288 с.

¹⁰⁶⁵ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства. М., 1960.; Його ж. Банки и экономическая политика в России (XIX–XX в.). Избранное. М., 1997.

¹⁰⁶⁶ Дружкова І.С. Правові умови розвитку державних кредитних закладів в першій половині XIX ст. на Півдні України. *Інтелігенція і влада*. 2003. Вип. 1. С. 29-39.; Її ж. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. О., 2004. 220 с.

¹⁰⁶⁷ Шевченко В.В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2009. 20 с.; Її ж. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) : монографія. К. : Ін-т історії України НАНУ, 2010. 265 с.

¹⁰⁶⁸ Дружкова І.С. Правові умови розвитку державних кредитних закладів в першій половині XIX ст. С.29.

¹⁰⁶⁹ Там само. С.32.

де мідні монети обмінювали на асигнації, – на початку XIX ст. ці контори з'являлись лише в портових містах, але в умовах інфляції контори поступово припинили свої операції¹⁰⁷⁰. Особлива увага приділяється Одеській конторі, при чому автор доводить, що спектр її послуг був набагато ширшим, ніж про це писав А. Скальковський¹⁰⁷¹. У результаті свого дослідження І. Дружкова дійшла висновку про невідповідність державних кредитних закладів Російської імперії передреформної доби вимогам тогочасної економіки, але разом з тим учена пише, що *«облікові контори, а потім прикази громадської опіки та контори комерційного банку складали певну систему державних кредитних закладів, яка, при всій недосконалоості свого функціонування, разом із наявністю значної кількості приватних банкірів та лихварів забезпечувала потребу у коштах стрімко зростаючої економіки Південної України дореформеного періоду»*¹⁰⁷².

В. Шевченко вказує, що становлення і розвиток банкірських установ у Російській імперії в першій половині XIX ст. є непростим, оскільки банкірська діяльність розглядалася як кредитна й законодавчо відносилася до сфери торгівлі. Торгово-промислова діяльність вважалася прерогативою купців і міщан. Як пише В. Шевченко, *«особа, яка бажала займатися торгівлею мала записатися в міщани або вступити до однієї з купецьких гільдій і нести всі повинності, встановлені для даного стану»*¹⁰⁷³. Ученій вдалося виокремити особливості статусу південноукраїнського купця-банкіра. Будучи зацікавленим у заселенні та розвитку регіону, уряд виробив систему пільг як для міст, так і для їхнього населення. У першу чергу вони надавалися містам-портам і торговельним центрам, які мали стратегічне значення. Особливе місце у даному контексті посідала Одеса. Надані їй Катериною II і продовжені імператорами Павлом I й Олександром I пільги сприяли стрімкому становленню і розквіту міста¹⁰⁷⁴. Уряд опосередковано сприяв збільшенню кількості купців-банкірів та становленню

¹⁰⁷⁰ Там само. С.33-34.

¹⁰⁷¹ Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. С. 125.

¹⁰⁷² Дружкова І. Становлення системи державних кредитних установ на Півдні України першої половини XIX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2011. Вип. XXX. С.155-163.

¹⁰⁷³ Шевченко В. Соціально-правовий статус банкірів і банкірських установ півдня України. С. 126.

¹⁰⁷⁴ Там само. 127.

приватного кредиту у Новоросійському краї¹⁰⁷⁵. Соціально-правові умови діяльності банкірів і банкірських установ, які склалися в першій половині XIX ст., мало чим відрізнялися від загальноімперських. Однак, для Півдня України вони мали подвійне значення¹⁰⁷⁶. З однієї сторони визначалися високий статус купця-банкіра й встановлювалися досить жорсткі вимоги до здійснення банкірських операцій. З іншої – система пільг, наданих містам Новоросійського краю, сприяла швидкому розвитку торгово-кредитної діяльності, насамперед в Одесі.

Певною мірою висвітлено роль участі купецтва у організації банківської справи на Півдні України Ю. Демешко¹⁰⁷⁷. Ним доведено, що купці займали найвищі посади в банках Півдня України, а банкірські операції могли проводити лише купці I гільдії. Отже, учений дійшов висновку, що *«представники купецтва тримали важелі впливу на роботу всієї банківської справи в країні»*¹⁰⁷⁸.

Поки що на узбіччі історичної науки залишаються теми страхування в Україні у XIX ст. На сьогодні певні напрацювання в цьому руслі має К. Лісогорова¹⁰⁷⁹. Серед загальних праць вона виділяє роботи А. Манеса¹⁰⁸⁰ і Г. Преса¹⁰⁸¹. Першим спеціалізованим страховим товариством вона вважає морську страхову компанію «Чорне море» засновану в Одесі 1848 р. Маючи на меті поширення своєї активності в середовищі певних соціальних верств, страхові товариства обирали до складу свого правління персон, що несли службу на високій посаді або займали поважне становище в суспільстві. Як приклад учена називає імена графа Мордвинова, графа Бенкендорфа, графа Строганова, князя Орлова, які обіймали посади директорів.

¹⁰⁷⁵ Там само. 128.

¹⁰⁷⁶ Шевченко В. Соціально-правовий статус банкірів і банкірських установ півдня України першої половини XIX ст. *Український історичний збірник*. 2006. 9. С. 130.

¹⁰⁷⁷ Демешко Ю.О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. С.18.

¹⁰⁷⁸ Там само.

¹⁰⁷⁹ Лісогорова К. Правова регламентація страхування в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. Актуальні проблеми державного управління. 2008. № 2(34) URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2008-2/index.html>

¹⁰⁸⁰ Манэс А. Основы страхового дела / Пер. с нем.; Под ред. и с доп. М.И. Ушакова. Спб, 1909. 172 с.

¹⁰⁸¹ Пресс Г.С. Страхование. Законы, уставы, положения и судопроизводство по делам о взыскании пожарных убытков со всеми разъяснениями Гражданского Кассационного Департамента Правительствующего Сената. Спб: Тип. Александра Улыбина, 1908. 199 с.

Завданням російської імперської політики у дореформену добу було запровадження власної грошової системи на всіх приєднаних територіях з метою розбудови єдиної фінансової інфраструктури. Питання монетної справи, грошового обігу та історії грошей у Російській імперії знайшли певне відображення у різноплановій за жанрами та формою літературі, однак питання історії грошового обігу у конкретних регіонах, а саме на Півдні України ще не знайшли достатнього висвітлення¹⁰⁸².

Опрацьовану нами літературу вважаємо за доцільне умовно розділити на три великі групи: 1) нариси історії українських земель, праці з економічної історії України; 2) праці із загальної історії грошей, грошового обігу українських земель, Російської імперії; 3) роботи, що безпосередньо стосуються питань грошового обігу на південноукраїнських землях у другій половині XVIII – XIX ст. У контексті вивчення фінансової ситуації на Півдні України виокремлюється тема грошового обігу запорожців часів Нової Січі (1734-1775)¹⁰⁸³.

1) нариси історії українських земель, праці з економічної історії України

Історик українського чумацтва Н. Букатевич розцінював грошову політику царату як засіб обмеження торгівлі запорожців. Він пише, що торгівля Запорозжя з Кримом почалася в XVI ст., зростала в XVII й особливо розвинулась в першій половині XVIII ст. В другій половині XVIII ст. розвиткові торгівлі між Запорозжям та Кримом пошкодив наказ Катерини II, 7 липня 1764 року, видавати запорожцям утримання не сріблом, а мідяними грішми. Кримці відмовлялися приймати мідяні гроші, і запорожці примушені були діставати золото й срібло від пачкарів, що прибували з України¹⁰⁸⁴. Приведений факт Н. Букатевич взяв з роботи історика козацтва Д. Яворницького¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁸² Скороход О. До історіографії грошового обігу на Півдні України у дореформений період. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С.75-77.

¹⁰⁸³ Скороход О. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. *Forum numizmatyczne. Pieniądz i mennice*, Białystok, 2016. №1. s.164-168.

¹⁰⁸⁴ Букатевич Н. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси. Одеса, 1928. с.14.;

¹⁰⁸⁵ Эварницкий Д. История запорожских казаков. М., 1900. Т.1. с.579-580.

Досліджуючи загальні тенденції економічного розвитку українських земель, І.-С. Коропецький торкнувся і теми грошей в Україні. На його думку *«російські гроші практично витіснили всі інші гроші з Гетьманищини після реформ Петра I 1700-1704 рр. Після включення Південної України, Правобережжя і Волині до складу імперії ці регіони увійшли в її монетарну і досить примітивну кредитну систему, в якій залишалися до 1917 р.»*¹⁰⁸⁶.

2) праці із загальної історії грошей, грошового обігу українських земель, Російської імперії

До цієї групи належить блок праць М. Котляра¹⁰⁸⁷, який першим у радянській історичній науці узагальнив історію монетного обігу на матеріалах знахідок монет та випадках їхнього карбування. М. Котляр відмічає, що ще в дореволюційні часи було укладено кілька топографічних зведень знахідок нумізматичних реліктів певних регіонів, зокрема на території Дніпропетровщини у праці В. Данилевича¹⁰⁸⁸, українського Причорномор'я – на картах В. Гошкевича¹⁰⁸⁹, І. Фабріціуса¹⁰⁹⁰. Як зауважує М. Котляр, *«грошове господарство України XVIII – початку XIX ст. довгий час залишалось поза увагою дослідників. Цей період вважався нецікавим, асортимент монет – одноманітним, скарби – схожими за складом і обсягом»*¹⁰⁹¹. Згідно висновків вченого до кінця XVIII ст. по всій території України спостерігається зменшення використання західноєвропейських монет, натомість характерною стає перевага російської монети. Певні особливості мав лише Крим – до приєднання його царатом півострів являв собою замкнутий монетний ринок, де курсували монети останніх Гіреїв, без домішок інших монет. *«Після 1783 р. гірейські монети деякий час залишаються у кримському обігу, поступово відступаючи перед російськими»*¹⁰⁹².

¹⁰⁸⁶ Коропецький І. - С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К., 1995. с.37.

¹⁰⁸⁷ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; Його ж. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. К., 1981.

¹⁰⁸⁸ Данилевич В.Е. Монетные клады Екатеринославской губернии. Харьков, 1904.

¹⁰⁸⁹ Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903. Кн.1.

¹⁰⁹⁰ Фабріціус І.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К., 1951. вып.1.

¹⁰⁹¹ Котляр М. Грошовий обіг. С.151

¹⁰⁹² Там само.155.

Аналогічної думки дотримуються І. Грабинська та І. Грабинський¹⁰⁹³, К. Хромов¹⁰⁹⁴, хоча при описі періоду, що нас цікавить, обмежуються словами «*на більшості українських земель, які після другого і третього поділів Польщі увійшли до складу Російської імперії, поступово запанувала російська монетна система*»¹⁰⁹⁵. Цю тезу повторили Г. Марковецька та Р. Марковецький, додавши, що лише у скарбі з м. Сімферополь була венеціанська монета¹⁰⁹⁶.

Про особливості запровадження «срібного рубля» в українських губерніях, а серед них і в Катеринославській, Херсонській та Таврійській згадується у статті І. Чайки¹⁰⁹⁷. Зокрема, вона вказує, що окремо в Положенні Комітету Міністрів від 20 жовтня 1839 року «Про переведення на срібло з 1840 року різних платежів по питній частині» зазначалося, що ціни на продаж алкогольних напоїв в українських губерніях, казенних поселеннях Чернігівської, Полтавської, Київської та Харківської губерній, м. Одесі та в воєнних поселеннях Катеринославської, Херсонської, Харківської, Могилівської губерній та Бессарабській області мали відповідати загальноросійським або дозволялося на розсуд відкупників знижувати ціну¹⁰⁹⁸.

3) роботи, що безпосередньо стосуються питань грошового обігу на південноукраїнських землях у другій половині XVIII – XIX ст.

Цю групу праць відкривають публікації джерелознавчого характеру про скарби Херсонської губернії В. Гошкевича¹⁰⁹⁹ та Катеринославської губернії В. Данилевича¹¹⁰⁰. У кінці 1990-х рр. у Херсонському краєзнавчому музеї була репрезентована виставка «Монети і скарби Півдня України (Перша нумізматична

¹⁰⁹³ Грабинська І., Грабинський І. Еволюція форм грошового обігу на українських землях. *Вісник Львівського університету. Серія екон.* 2008. Вип.40. С.7-10.

¹⁰⁹⁴ Хромов К. Короткі нотатки з історії грошового обігу на території сучасної України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13181/18-Khromov.pdf?sequence=1>

¹⁰⁹⁵ Грабинська І., Грабинський І. Еволюція... С.8.

¹⁰⁹⁶ Марковецька Г.М., Марковецький Р.Ю. Історія грошей і банківництва : Навч. посіб. Тернопіль : ТНЕУ, 2009. С.118.

¹⁰⁹⁷ Чайка І. Грошова реформа Е.Ф. Канкріна та переведення сплати податей на срібну монету (законодавче забезпечення) 1839-1840 рр. *Актуальні проблеми нумізматички у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький*, 2015. С.73-75.

¹⁰⁹⁸ Там само. С.74.

¹⁰⁹⁹ Гошкевич В.І. Вказана праця.

¹¹⁰⁰ Данилевич В. Е. Вказана праця.

виставка в Херсоні)»¹¹⁰¹, на якій представлено і нумізматичні знахідки дореформеного періоду, зокрема цікавим є повідомлення про жетони землевласника Фальц-Фейна, за які селяни в його економії могли робити покупки. Автором виставки В. Піворовичем укладено каталог скарбів на монет Півдня України¹¹⁰² (переважно Миколаївської та Херсонської областей), у якому представлено ілюстрації нумізматичних реліктів та вказано дату і місце знахідки.

Слід також назвати дослідження М. Орлика¹¹⁰³ з історії грошового обігу на території Нової Сербії та Єлисаветградської провінції у 50-80-х рр. XVIII ст. – автор засвідчує переважання тут російської монети над монетами Речі Посполитої та Кримського ханства, що було спричиненим двома факторами: по-перше, торговими відносинами між представниками названих держав, по-друге, міграційними процесами у південноукраїнському регіоні, заохочуваними російським урядом. Автор також повідомляє про знахідку на території Нової Сербії монет Молдови та Валахії, випущених за ініціативи російського уряду у роки війни з Портою (1768–1774). Вказані монети не залишились осторонь наукового осмислення – історії Садогурського приватного монетного двору у Чернівцях присвячені роботи С. Пивоварова і О. Кагляна¹¹⁰⁴.

Як окремий напрям можна виділити вивчення функціонування Таврійського монетного двору¹¹⁰⁵. Серед учених, що мають згадки про виготовлення таврійської монети, можна назвати праці А. Скальковського¹¹⁰⁶ (він вмістив на титульну сторінку свого нариса зображення срібних 20 копійок 1787 р. з літерами

¹¹⁰¹ Асламов В.М. Монети і скарби Півдня України (Перша нумізматична виставка в Херсоні) URL: <http://www.mycity.kherson.ua/journal/letopis1/sc-monety.html>

¹¹⁰² Піворович В. Б. Монети і скарби півдня України. Херсон, 2009. 182 с.

¹¹⁰³ Orlyk M. On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780S, XVIII century). *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia I Materialy*. Augustow–Warszawa, 2012. p.247-249

¹¹⁰⁴ Пивоваров С., Каглян О. Монетний двір у Садгорі. *Нумізматика і фалеристика*. 1999. №3(11). С.14-18.; Пивоваров С.В. Садогурська монета. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9 : С. 422.

¹¹⁰⁵ Скороход О. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, Переяслав-Хмельницький, 22-23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С.79-82.

¹¹⁰⁶ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731-1823. Ч. 1. с 1731 по 1796 год. Одесса : Городская типография, 1836. с.185.

Т.М.), барона де Шодуара¹¹⁰⁷, великого князя Георгія Михайловича Романова¹¹⁰⁸, І. Спаського, В. Узденикова¹¹⁰⁹, А. Юхта.¹¹¹⁰ На думку В. Смирнова й А. Юхта, срібні таврійські монети з легендою «Царица Херсониса Таврического» були випущені тільки для Криму з ідеологічних мотивів і карбувались вони в Москві або Петербурзі¹¹¹¹. Каталоги, посібники та таблиці російських монет І. Любомудрова¹¹¹², Х. Гіля¹¹¹³, А. Ільїна та І. Толстого¹¹¹⁴, В. Петрова¹¹¹⁵, Б. Брекке¹¹¹⁶, А. Орлова¹¹¹⁷, Б. Юсупова¹¹¹⁸, Г. Северін¹¹¹⁹ містять описи таврійських монет. Кримські вчені Г. Каушлієв¹¹²⁰ та Б. Короленко¹¹²¹ повідомляють, що у Феодосії на честь імператора Йосифа II та імператриці Катерини II викарбували дві золоті монети.

Особливим напрямом вивчення грошового обігу є дослідження фінансової ситуації на Січі. Серед нарисів з економічної історії України дана тема репрезентована навчальним посібником «Економічна історія України і світу»¹¹²², в якому описано господарство і фінанси Запорозжя періоду Нової Січі. Автори відзначають, що фінансова ситуація на Січі формувалася в основному у зв'язку з притоком легко ліквідних активів: дорогоцінних металів, а також предметів

¹¹⁰⁷ Шодуар де, С., барон. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Ч. 1. Собрание изображений. СПб.: Тип. Экспед. Загот. Госуд. бумаг, 1837. с.16.

¹¹⁰⁸ Георгий Михайлович (вел.князь). Монеты царствования императрицы Екатерины II. Т. 1. СПб., 1894. С.І.

¹¹⁰⁹ Уздеников В.В. Объем чеканки российских монет. М., 1995. С.95.

¹¹¹⁰ Юхт А. И. Русские деньги от Петра Великого до Александра I. М., 1994. С. 204-205.

¹¹¹¹ Смирнов В.Д. Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора. С.449.

¹¹¹² Любомудров И.В. Старинные ценные русские монеты. СПб.: Электротипография и фото-цинкография, 1901. с.40.

¹¹¹³ Гиль Х.Х., Ильин А.А. Русские монеты, чеканенные с 1801 по 1904 г. Практическое руководство для собирателей. СПб., 1904. с.36-37.

¹¹¹⁴ Ильин А., Толстой И. Русские монеты, чеканенные с 1725 по 1801 г. Практическое руководство для собирателей. СПб., 1910. с.7.

¹¹¹⁵ Петров В. И. Петров В.И. Каталог русских монет удельных князей, царских и императорских с 980 по 1899 год. СПб., 1899. 206 с.

¹¹¹⁶ B.F. Brekke. The Copper Coinage of Imperial Russia 1700 – 1917. Швеция, 1977.

¹¹¹⁷ Орлов А.П. Монеты России. 1700-1917 : каталог-справочник. Минск: Паблісیتی: Константин, 1994. 255 с.

¹¹¹⁸ Юсупов Б.С. Монеты Российской империи. Казань : Новое знание, 2004. Кн. 2 : 1725-1801. 311 с.

¹¹¹⁹ Северин Г.М. Серебряные монеты Российской Империи 1682-1917 гг. В двух книгах. Собрание всех известных типов и разновидностей. Книга 1: 1682-1801 гг. М., 2001г. 160 + 144 с.

¹¹²⁰ Каушлієв Г. «Шлях на користь»: Кримська подорож імператриці Катерини II в контексті вивчення краю. *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С.55.

¹¹²¹ Короленко Б.А. «Історична кривда» як ідея та легітимізаційний фактор анексії Кримського ханства Російською імперією: витоки, ідеологічне забезпечення та реалізація «нової» політики пам'яті. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. К.: Стило, 2011. Вип.1. с.297.

¹¹²² Царенко О.М., Захарчук А.С. Економічна історія України і світу : Начальний посібник. Суми : Університетська книга, 2000. 310 с.

розкоші (посуду, тканин, килимів), дорогої зброї, коней і худоби. Кіш не мав банківської системи та навіть власних грошей – в обігу ходили гроші сусідніх держав. Така ситуація спричинила постійний на території Запорозжя «голод» готівки, що зазвичай припадав на пік попиту на гроші. На переконання авторів, *«на Січі велись досить значні кредитні операції і продаж цінностей з відстрочкою платежу. Нормальним процентом на позичений капітал визнавали 12,5%, а здебільшого вимагали «на всякий тиждень по рублю»*¹¹²³. Отже, запорожці були знайомі з кредитом у різних його формах та укладали угоди на тимчасову передачу в користування майна. Автори нарису запевняють, що на Запоріжжі був і державний кредит. Такий стан речей став можливим, як пишуть учені, завдяки самостійному розвитку українського суспільства та наявності значних міжнародних впливів, про що ще йтиме мова нижче. Аналогічні висновки містяться у нарисі з історії господарства Г. Лановика¹¹²⁴, який на додаток описав схему функціонування державного кредиту на Запорозжжі: у 1770 р. Кіш позичив «із військової суми» різним купцям більше 1000 крб. Вчений зазначає, що *«Січ завжди була самозабезпечуваною економічною структурою чому сприяла наявність власних промислів й господарювання на території Вольностей»*¹¹²⁵.. Г. Лановик вказує, що поряд з тим Січ не була і замкненою державою: *«маючи лишки одних благ і нестачу інших, вона вела активну зовнішню торгівлю»*¹¹²⁶. Відомості про гроші на Січі подав і Н. Букатевич, про що вже йшла мова вище.

О. Стрішенець¹¹²⁷ при дослідженні товарного виробництва і торгівлі в Україні описала стан фінансів на Січі, відзначивши, що найбільше грошей було з Російської імперії – при арешті кошового П. Калнишевського 1775 р. у нього було знайдено *«чимало російських паперових асигнацій, російських золотих червінців, срібні монети, австрійські і голандські талери, турецькі леві та ін.... При*

¹¹²³ Там само. С.154.

¹¹²⁴ Лановик Г.В. Історія господарства. Україна і світ. К.: Либідь, 1997.

¹¹²⁵ Там само. С.186.

¹¹²⁶ Там само. С.186.

¹¹²⁷ Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII століття) : монографія. Чернівці : Вид-во Місто, 2009. 304 с.

ліквідації Запорозької Січі у старшини та окремих заможних козаків було знайдено векселі і боргові зобов'язання на тисячі карбованців»¹¹²⁸.

Відомий дослідник козацтва В. Голобуцький приводить слова запорожця Розсолоди, які чи не найкраще відображають стан справ з питання, що нас цікавить: *«усякі гроші треба було заводити: сьогодні запорожець торгується з москалем, треба московські гроші, завтра з ляхом – треба ляцькі, а там з турком, треба турецькі»*¹¹²⁹.

Серед робіт з історії грошового обігу українських земель виділяється праця М. Котляра¹¹³⁰, який першим у радянській історичній науці узагальнив історію монетного обігу на українських землях, використовуючи відомості писемних джерел. У своїй монографії вчений приділив окремий підрозділ особливостям грошового обігу на Запоріжжі у XVIII ст.¹¹³¹. Використовуючи архівні дані М. Котляр дійшов висновку, що монетний обіг Січі відрізнявся від обігу інших регіонів України більшою участю у ньому турецьких і татарських монет, що було пов'язано із тісними торгівельними контактами запорожців із Кримським ханством та Османською імперією. Іншою особливістю була наявність великої кількості фальшованих російських монет, особливо з 40-х рр. XVIII ст., що свідчить про перевагу російської монети над іноземною на запорозькому ринку¹¹³².

У підручнику з історії грошей та банківництва¹¹³³ за редакцією І. Скоморович та ін. стосовно XVIII ст. помилково указано, що на Запоріжжі курсували турецькі піастри, які називались левами або левками, подібно до голландських левендальдерів. Дану тезу ввів до наукового обігу А. Єршов ще в 1929 р.¹¹³⁴, а згодом її спростував М. Котляр¹¹³⁵.

¹¹²⁸ Там само. С.206.

¹¹²⁹ Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. Дніпропетровськ: Січ, 2004. С.320.

¹¹³⁰ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. К., 1981.

¹¹³¹ Там само. С.219-222.

¹¹³² Там само. С.222.

¹¹³³ Скоморович І. Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й., Швець В.Є., Шуст Р.Й. Історія грошей і банківництва: Підручник. К. : Атіка, 2004. 339с.

¹¹³⁴ Єршов А. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. *Записки історичної секції ВУАН*. К., 1929. Т. 32.

¹¹³⁵ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971. С.109.

Дисертація О. Мірущенка «Економічна політика російського уряду на Запорозжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.)»¹¹³⁶ у третьому розділі якої між іншим аналізує грошовий обіг на території Вольностей. Серед питань, що стосувались торговельних відносин Січі та російського уряду учений відзначає заборону торгувати запорожцям за кримські мідні гроші. У січні 1756 р. кошовий Г. Федоров у донесенні до Київської губернської канцелярії вказував про проблеми у розрахунках з кримськими купцями і погіршення якості монети. О. Мірущенко наводить наступні факти: російський уряд в екстракті 10 квітня 1756 р. дозволяв вивіз мідних грошей та ввіз золотих та срібних, це призводило до накопичення мідної монети на Січі, що заважало її торговельним зв'язкам як з Кримом, так і з Російською імперією та Гетьманщиною¹¹³⁷.

Більш детально юридичні засади торговельної діяльності запорожців дослідив В. Горобець¹¹³⁸, проаналізувавши грошові кризи на Січі. За його словами, наявність у грошовому обігу Запоріжжя значної кількості хоча і взаємозамінних грошей, але різних монетних систем (як мінімум російської, кримської, польської), було причиною частих грошових криз, що супроводжували практично всю історію Нової Січі¹¹³⁹. Так, він пише, що зміна центральної влади в Криму супроводжувалась певного роду традицією, яка полягала у тому, що кожний новий хан чеканив свою власну монету й накладав заборону на монети попередників. На заміну старих башликів на нові було дано дуже мало часу, протягом якого запорозькі купці не впоралися, що призвело до кризи 1763 р. Криза була позитивно вирішена для запорожців, що В. Горобець пояснює, *«скоріше не симпатією хана до козацтва, а зацікавленістю Криму в вигідних торговельних зв'язках із Запоріжжям»*¹¹⁴⁰. З іншого боку, причиною ще однієї значної грошової кризи стало рішення Сенату у 1764 р. припинити відпуск

¹¹³⁶ Мірущенко О. П. Економічна політика російського уряду на Запорозжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.). : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Запоріжжя, 2010. 20 с.

¹¹³⁷ Там само. – С.13.

¹¹³⁸ Горобець В. Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 101-117.

¹¹³⁹ Там само. С.106.

¹¹⁴⁰ Там само С.106.

срібних монет до Запоріжжя, оскільки при вивезенні до Кримського ханства воно переробляється на місцеву монету. З огляду на значні втрати срібла в державній казні Катерина II грамотою від 7 липня 1764 р. встановлює видання жалування Війську Запорозькому Низовому мідними грошима, що завдало серйозного удару січовій торгівлі, адже в Криму не приймали мідних російських грошей (деньги, полушки, напівполушки). Втім, торговці потайки вивозити туди срібло¹¹⁴¹. Загалом В. Горобець дійшов висновку, що російський уряд своїми наказами в руслі політики фіскалізму та протекціонізму штучно провокував *«грошові кризи в економіці Запоріжжя, підтримую чи власну мануфактурну промисловість на шкоду запорозькій торгівлі»*¹¹⁴².

Окреме місце в історіографії грошового обігу Січі займають публікації з історії фінансової та митної систем козацької твердині. Так, впливом Заходу на фінансові інституції Січі перейнявся В. Андрущенко¹¹⁴³. Серед грошей, що обертались на Січі, він відзначає російські червінці, турецькі леви, австрійські та голландські талери. Дослідник, як і попередні автори, підкреслив, що через відсутність власної грошової одиниці Кіш інколи переживав нестачу готівки. У зв'язку з цим грошовита січова старшина вела досить значні кредитні операції¹¹⁴⁴. К. Гальський та С. Трусов у своєму дослідженні податкової та митної справи у Запорозькій Січі¹¹⁴⁵ вказали, що поруч з талерами в грошовому обігу на Січі використовувалися польські злоті, російські рублі, італійські дукати, німецькі гульдени, кримські башлики.

Ми можемо відмітити недостатність та нерівномірність вивчення історії грошового обігу на території Півдня України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Ученими зроблено спроби дослідити монетний обіг на окремих територіях, в той час як репрезентована джерельна база, дозволяє створити

¹¹⁴¹ Там само. С.107.

¹¹⁴² Там само. С.114.

¹¹⁴³ Андрущенко А. Впливи заходу на фінансові інституції Запорозької Січі в XVII-XVIII ст. *Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності* : зб. наук. матеріалів Другої і Третьої Міжнародних наук.-практ. конф. ТАНГ (1999, 2000 рр.). Т. : Економічна думка, 2001. С.6-7.

¹¹⁴⁴ Там само. С.7.

¹¹⁴⁵ Гальський К., Трусов С. Податкова та митна справа у Запорозькій Січі. *Вісник. Право знати все про податки і збори*. 2013. №15.

загальну картину особливостей фінансового обороту південноукраїнських земель, що відкриває подальшу перспективу дослідження. Історія грошового обігу на території Запорозької Січі не залишилася поза фокусом наукових студій. Найбільш вивченим у цьому плані є період Нової Січі, в той час як більш рання доба описується виключно поверхово. Разом з тим варто відзначити відсутність спеціальних публікацій з історії курсування монет на Запорожжі та історіографії цього питання, що відкриває широкі перспективи для подальших досліджень.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографії зазначеної теми свідчить, що учених найбільше цікавили питання наукового осмислення заселення та господарського освоєння краю, історія вивчення окремих етнічних груп, що населяли й продовжують мешкати в краї, історіографія вивчення окремих складових фінансової, а саме податкової, політики. Разом із цим окремі теми взагалі не зазнавали наукового історіографічного аналізу, зокрема історія вивчення внеску історичних діячів у розвиток південноукраїнського терену. Увесь історіографічний матеріал до теми, на наше переконання, можна розподілити на декілька видових груп: 1) документальні джерела та праці археографічного характеру; 2) узагальнювальні та монографічні видання, дисертації, статті з історії економічної політики російського самодержавства по всій імперії, українських землях та на Півдні України; 3) довідкові видання та рецензії; 4) матеріали наукових конференцій. У хронологічному плані проаналізований історіографічний матеріал доцільно розподілити за шістьма періодами: 1) друга половина XVIII – початок XIX ст., 2) середина XIX ст., 3) остання чверть XIX – початок XX ст., 4) 20-і – початок 30-х рр. XX ст., 5) середина 30-х – друга половина 80-х рр. XX ст., 6) від рубежу 80-90-х рр. і триває по сьогодні.

2. Хід історичного вивчення заселення та господарського освоєння Півдня України зумовив існування двох біполярних поглядів. Перший – великодержавницький російський, що позитивно оцінював дії імперського уряду у сфері заселення краю, був сформований ще в кінці XVIII ст. та отримав свій подальший розвиток у працях істориків XIX ст. Протилежний йому погляд, що визнавав пріоритетною роль народної стихійної колонізації, закладений у 80-х рр. XIX ст. Упродовж XX ст. у зв'язку з необхідністю адаптувати історіописання до політичних обставин великодержавницький погляд зазнав певних трансформацій. Так у середині 1950-х рр. згідно класової теорії дії царського уряду із запрошення іноземних колоністів розцінювалися як загарбницькі відносно селянського українського та російського населення. У 1980-х рр. історики повернулись до

старої схеми розцінювання урядової ролі в заселенні краю як позитивної, але з визнанням провальності ідеї запрошення іноземців. Натомість зроблено спробу довести сприятливість урядового впливу на переселення людей на Південь з центральних регіонів Російської імперії.

Народницький погляд протягом у 20–30-х рр. ХХ ст. не зазнав концептуальних змін, лише збагатився тезою про протистояння урядової та народної колонізації. При цьому відбувався процес постійного накопичення фактичного матеріалу, що підтверджував домінуючу роль народних стихійних переміщень у південноукраїнські степи. Зі здобуттям незалежності нашої держави та звільненням історичної науки від політичного ангажування можна вести мову про остаточне утвердження в науці думки про домінуючу роль народної колонізації у ході господарського опанування південних теренів.

Нами також з'ясовано, що питання господарського освоєння Півдня України окремими етносами, а також тема ролі особистості в колонізаційних процесах не лишилися осторонь наукової розробки багатьма істориками, що відкриває подальшу перспективу історіографічного осмислення вказаних тем.

У результаті проведеного дослідження ми можемо констатувати, що усі дослідники як загальноекономічних, так і спеціальних господарських питань історії регіону зазначають етнічну строкатість Півдня України як визначальний фактор розвитку його господарства. Такий стан речей підсилювався також й урядовою політикою щодо іноземних переселенців, які отримували надзвичайні пільги та преференції від держави, що зумовило швидкий поступ економіки українського Степу. Разом з тим дослідження соціально-економічного укладу та поступу окремих етнічних груп доводять, що урядова політика не була визначальним фактором їхнього добробуту. Процвітання також сприяли передові способи господарювання, особливості суспільного устрою та етнічні етичні установки.

Ми можемо констатувати наявність значного інтересу дослідників щодо персоніфікації історичного минулого. На прикладі історичних біографій показано

всю повноту історичного процесу, соціального змісту епохи. Щоправда історична біографістика у своєму розвитку має періоди, коли ці теми перебували на маргінесі наукового знання у зв'язку із ідеологічним тиском політичної кон'юнктури та «неактуальністю».

Стосовно вивчення особистості на Півдні України можемо виділити такі тенденції у дореволюційних нарисах: кількісне дослідження теми, а не якісне; інтерес до знакових постатей; ігнорування або неможливість використання широкої джерельної бази; некритичне ставлення до джерел; високий рівень суб'єктивності (часто автори нарисів були знайомі з персоною, про яку писали). На сучасному етапі відбувається перегляд усталених поглядів щодо окремих історичних діячів, значно розширилися тематичні напрями у біографістиці, здійснився поворот до студій просопографічного характеру, вельми збільшився корпус джерел.

3. У дореволюційній літературі ми можемо спостерігати значну строкатість, а також антагонізм поглядів дослідників на місце південноукраїнського господарства в економіці імперії та наявність стійких зв'язків між окремими регіонами України: ученими висловлено думки як щодо тісних економічних взаємовигідних зносин Півдня та Півночі України, так і стосовно колоніального визиску Півдня України її Північчю, а також експлуатації українського степу з боку Російської імперії та Речі Посполитої. Існувала також думка про давність єдності українських територій в економічному плані завдяки Запорозжю. Загалом варто визнати, що в імперський час розвитку внутрішньої торгівлі приділялася незначна увага, до того ж більшість праць носили характер статистичного збірника або узагальненої праці з історії усього господарства імперії.

У працях 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. вчені дійшли думки, що Південь України був тим регіоном, який зв'язав господарство українських земель в єдиний комплекс. Ряд дослідників вважав, що це сталося за сприяння російської економічної політики, а на думку інших це був природний процес. З'явилася теза про шкідливість царської політики для розвитку загальноукраїнської економіки та

південної зокрема. Нового, більш детального осмислення та фактологічного збагачення, набула тема торгівельної активності Запорозької Нової Січі. Погляди учених 1920–1930-х рр. екстраполювалися у другій половині ХХ ст. на історіописання учених еміграції та діаспори.

Для радянської історіографії другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр. було характерним акцентування уваги на тому, що провідним фактором розвитку внутрішнього ринку Російської імперії загалом та південного регіону України зокрема було зростання промислового та сільськогосподарського виробництва. При цьому нівелювалась роль дій царату, а отже урядова політика не набула достатнього висвітлення в означений період. Разом з тим науковці переймалися темами встановлення зв'язків між українським та російським ринками, а також проблемою формування т.зв. «всеросійського» ринку. При цьому час складання усіх земель Російської імперії в єдиний економічний організм, за працями різних дослідників, варіюється від кінця ХVІІІ ст. до кінця ХІХ ст. Разом із тим, окремі вчені з-поміж заходів, що сприяли піднесенню внутрішнього ринку, називали надання привілеїв купецькому стану, розширення кола торговців указами, що оформляли права торгуючих міщан та селян, а серед негативних дій царського уряду – переважаючу підтримку дворянської торгівлі перед купецькою, державну монополію на продаж горілчаних виробів та наявність відкупної системи. У зв'язку з тим, що автори, які звертали увагу на дії царського уряду, описують переважно загальноукраїнські тенденції, то в їхніх працях не акцентується увага на особливих привілеях південного регіону, таких як, наприклад, пропінаційне право та вільне винокуріння.

З другої половини 80-х рр. ХХ ст. з'явився ряд праць, що характеризують діяльність імперської влади в економічній сфері розвитку українських земель та їхнього південного регіону. Досліджено податкову політику, заходи уряду щодо Запорозької Січі, пільгові заохочення для купецького стану, урядові сприяння до встановлення міжрегіональних зв'язків між окремими частинами України та спрямування торгівлі до чорноморсько-азовського краю. У той же час слід

підкреслити, що науковий пошук фокусується переважно в хронологічних рамках другої половини XIX – початку XX ст., тоді як праця з історії дореформеного часу порівняно мало.

Загальна характеристика історіографії з досліджуваної теми свідчить, що зовнішньоторговельна політика Російського уряду щодо Півдня України дореформеного періоду залишається мало вивченою, і це попри зацікавленість цією темою істориків, правників, економістів та політологів. Однією із проблем більшості праць є невіддільність у них українських губерній, тим паче південних, від загальноімперського тла, що не дозволяє виявити специфічні риси управлінської складової по відношенню до Степового краю. У цьому світлі видається необхідним створення комплексного дослідження, яке показало б регіональні особливості економічного управління торгівлею південноукраїнського терену.

Стосовно розвитку портів та зусиль Російської імперії з їхнього розвитку в кінці XVIII – першій половині XIX ст., то здійснений нами аналіз дорадянської літератури засвідчив, що автори зверталися до цієї теми, заклавши підґрунтя подальшого її студіювання істориками наступних поколінь. Разом з тим наукове осмислення зазначеної теми так і не пододало фактографічності. Найпримітнішими рисами студій першої половини XIX століття є їхній описовий характер, залучення переважно законодавчих актів у якості ілюстрацій. На цьому етапі формуються регіональні дослідження. У другій половині XIX ст. пріоритет фактологічного підходу та майже повна відсутність теоретичного осмислення зберігалися. Помітним є також акцентування уваги на історії архітектури та культури міст, у той час як діяльність уряду та місцевої влади недостатньо висвітлена дослідниками. Певною мірою найбільш дослідженим у такому плані портом є Одеса завдяки своєму особливому статусу.

Темам становлення, розвитку та реформування російського торгового флоту як складової економічної політики імперського уряду на Півдні України у XVIII – першій половині XIX ст. приділяється значно менша увага дослідників у

порівнянні з пореформеною добою. Радянська історіографія характеризується величезною увагою до історії розвитку військово-морського флоту, у той час як торгове мореплавство висвітлювалось переважно у науково-популярних публікаціях. Певного наукового осмислення тема набула в ХХІ ст. переважно у працях правників та економістів. Здійснений аналіз наукового матеріалу по темі, дозволяє зробити два важливих висновки. По-перше, опубліковані роботи внесли значний вклад у розробку заявленої теми. По-друге, в історіографії відсутнє спеціальне дослідження, присвячене аналізу всієї історії російської урядової політики дореформеного етапу щодо розвитку торгового флоту на Чорному та Азовському морях (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.). На нашу думку, тема формування та розвитку комерційного флоту на Півдні України потребує комплексного дослідження, яке акумулювало б уже наявні напрацювання дослідників.

4. Тема фінансової політики імперського уряду на Півдні України в дореформений період досліджувалася досить фрагментарно впродовж ХІХ – ХХ ст. Ця тема переважно вивчалась у контексті дослідження загальної історії краю, економічної історії України, особливостей законодавства та адміністративного устрою південноукраїнського регіону. Окремого висвітлення набуло оподаткування на території Вольностей Війська Запорозького та Кримського ханства. На початку ХХІ ст. ця тема набула комплексного фундаментального висвітлення, яке засвідчує податкову унікальність Півдня України у податковій політиці Російської імперії.

Аналіз історіографії митної політики, що сформувалась у період ХІХ – ХХ ст. дозволяє стверджувати, що більшість наукових досліджень присвячена вивченню зовнішньоторговельної активності, де митна проблематика розглядається як структурний допоміжний інструмент. Складність вивчення цієї теми полягає у комплексності такого явища як митне регулювання, адже воно тісно пов'язане з іншими напрямками державної діяльності: фіскальною, правоохоронною, обліково-статистичною. За нашими спостереженнями, до

найбільш актуальних тематик наукового дослідження у сфері історії митної політики на Півдні України в означений період є: митна політика російського уряду і розвиток внутрішнього ринку в Україні; особливості реалізації імперської митної політики на території України та південноукраїнського регіону; митна справа на Півдні України, історія окремих митниць цього регіону, а також вивчення одеського порто-франко.

Нами з'ясовано, що в результаті нагромадження наукових знань із теми, сформувався такий напрям у дослідженні історії митної справи й політики в Україні як створення історичних та історико-публіцистичних нарисів з історії окремих українських митниць. Сучасні вітчизняні вчені доводять, що в довгостроковій перспективі вплив одеського порто-франко на господарський та культурний розвиток не лише Степової України, а й Наддніпрянщини загалом може бути оцінений позитивно.

Ми можемо наголосити на недостатності та нерівномірності вивчення історії грошового обігу на території Півдня України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Ученими зроблено спроби дослідити монетний обіг на окремих територіях, у той час як репрезентована джерельна база дозволяє створити загальну картину особливостей грошового ринку південноукраїнських земель, що відкриває подальшу перспективу досліджень. Історія грошового обігу на території Запорозької Січі не залишилася поза фокусом наукових студій. Найбільш вивченим у цьому плані є період Нової Січі, проте більш рання доба описується виключно поверхово. Разом із тим варто зазначити відсутність спеціальних публікацій з історії курсування монет на Запорожжі та історіографії цього питання, що відкриває широкі перспективи для подальших досліджень.

Певної розробки набула тема банківської справи на Півдні України, хоча хронологічно перевага надається періоду другої половини XIX – початку XX ст. Вивчення питань кредитування та страхування у регіоні в дореформений період залишається поза фокусом історичного пізнання.

5. Серед найменш розроблених в історичній науці, а отже й перспективних для подальшого вивчення питань, ми можемо виділити наступні: економічний внесок окремих етносів у розвиток економіки краю, вклад окремих історичних постатей у розвиток господарства Півдня України, грошовий обіг, кредитування та страхування. Окремі теми висвітлені у значній кількості невеликих різноаспектних публікацій, що, на нашу думку, є підставою до написання синтетичних монографій з історії облаштування портів, будівництва та розвитку торгового флоту у чорноморському та азовському регіонах. Слід вказати, що періодові кінця XVIII – першої половини XIX ст. приділяється, на нашу думку, недостатня увага, що відкриває широку перспективу його дослідження. З урахуванням проведеного історіографічного аналізу можемо вказати на відсутність комплексного дослідження з історії економічної політики царського уряду у сфері розвитку внутрішньої торгівлі на Півдні України. Накопичений попередніми поколіннями фактичний матеріал та джерельна база, а також сучасні напрацювання з історії окремих складових такої політики відкривають перспективу появи такої праці у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 383 с.
2. Ананян Ж. А. [Рецензія] В.М. Кабузан, Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века, М., 1976, 307 стр. *Պիտմիշ-րիմիւիրալիւի հանդես*. 1979. № 4. С.245.
3. Андреев В. Немченко Л. Микола Тищенко: нові матеріали до біографії. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX ст.* Вип. 6. Запоріжжя, 2001. С. 265-269
4. Андрущенко А. Впливи заходу на фінансові інституції Запорозької Січі в XVII-XVIII ст. *Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності* : зб. наук. матеріалів Другої і Третьої Міжнародних наук.-практ. конф. ТАНГ (1999, 2000 рр.). Т. : Економічна думка, 2001. С.6-7.
5. Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999. 132 с.
6. Асламов В. М. Монети і скарби Півдня України (Перша нумізматична виставка в Херсоні) URL: <http://www.mycity.kherson.ua/journal/letopis1/sc-monety.html>
7. Афанасьев Г. Е. О значении деятельности Потемкина. *Исторические и экономические статьи*. Т. II. Киев, 1909. С. 71-83.
8. Багaley Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический етюд. К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1889. 115 с.
9. Багaley Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М. : Имп. о-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1887. II, XVI, 614 с.
10. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків : Союз, 1920. 112 с.

11. Бажова А. П. Из югославянских земель – в Россию. *Вопросы истории*, 1977 г. № 2. с. 124 – 137.
12. Балабушевич Т. Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XV-XVIII ст. *Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць*. К.: Наук. думка, 1990. С.119-134.
13. Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. СПб., 1840. Ч.2. С.56-89;
14. Барабашов Ю. Херсон. К.: Основи, 1964. 204 с.
15. Барсамов Н. С. Феодосия. Симферополь: Крымиздат, 1957. 196 с.
16. Басевич В. В. Первые паровые суда на Чёрном море. *Морской флот*. 1991. № 3. С. 32-33.
17. Бастрыга И., Лыман И. Начала истории Бердянска. Запорожье, 2002. 132 с.
18. Бацак К. Ю. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки XVIII – перша третина XIX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 1999. 22с.
19. Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII – начала XIX вв. *Записки Одесского археологического общества*. Одесса, 1967. Т.2 (35). С.136-150.
20. Бачинська О. А. Українське населення придунайських земель у XVIII – поч. XX ст. (заселення та економічне освоєння). О., 2002. 328 с.
21. Бачинська О. А., Вегерчук С. М., Самойлов Ф. О. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. - 1914 р.) : іст.-краєзнав. Нарис. Одеса : Астропринт, 2012. 503 с.
22. Бачинська О.А., Самойлов О.Ф. А.Д. Бачинський – дослідник історії Південної України. *Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково дослідницької лабораторії ЗДУ*. Запоріжжя, 1998. Вип. 3. С.150–154.
23. Бачинський А. Д. Народна колонізація пониззя Дунаю: (Остання чверть XVIII – початок XIXст.). *УІЖ*. 1964. №2. С.97-101.

24. Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX ст.: автореф. ... канд. истор. наук. Одесса, 1969. 27 с.
25. Бачинський Ю. Україна irredenta. Берлін : Видавництво української молоді, 1924. 238 с.
26. Белова Е. В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии) 1751-1871 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М., 2004. 254 с.
27. Бернштейн С. Одесса : исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса : тип. Л. Нитче, 1881. 145 с.
28. Бессарабова Н. В. Путешествия Екатерины II по России в контексте внутренней и внешней политики (1763–1767, 1780–1787 гг.). М., 2003. 385 с.
29. Белікова (Романюк) М. В. Митні тарифи на провіз та продаж майна і товарів під час імміграції та еміграції іноземних колоністів (1763 - 1842). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2010. Вип. 29. С. 20-23.
30. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 266 с.
31. Бильбасов В. А. История Екатерины II. В 2-х тт. Берлин, 1900. Т.І. 600 с.; Т.ІІ. 839 с.
32. Білівненко С. М. Історіографія відкупної системи Південної України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 10. К., 2005. С. 468-478.
33. Білівненко С. М. План облаштування соляних промислів на Півдні України після Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX ст.* Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 254-256.
34. Бобіна О. В. Історіографія історії України : Навчальний посібник. Миколаїв : УДМТУ, 2002. 24 с.
35. Боголюбов Н. История корабля. М., 1880. Т.1-2.

36. Богумил А. Г. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Екатеринослав : тип. Губ. земства, 1905. Вып. 1-2. 126 с.
37. Боднарчук Т. Л. Вплив протекціонізму на розвиток господарства України (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Київ, 2014. 20 с.
38. Бойко А. В. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. Запоріжжя, 2000. 138 с.
39. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття . Запоріжжя, 1995. 54 с.
40. Бойко А. В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII століття. *Український археографічний щорічник*. К.: Наукова думка, 2001. Вип. 5/6. С. 242-262.
41. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. К., 2002. 308 с.
42. Бойко А. В. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині XVIII ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 7. К., 2001.
43. Бойко А. В. Ярмаркова торгівля Південної України ост. чверті XVIII – поч. XIX ст. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* (Збірник статей). К., 1999. Випуск 7. С.33-39.
44. Бойко В. М., Багрій-Шахматов Л. В., Попов Г. В. Історія митної справи. К. : Видавець В.Карпенко, 2002. 50 с.
45. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск 1. Черкаскы : Вертикаль. 2007. 48 с.
46. Бойко Я. В., Данилова Н. О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець ХУІІІ-ХІХ ст.) // *УІЖ*. К., 1992. №9. С.54-65.

47. Болотина Н. Ю. Деятельность Г.А. Потемкина в области внутренней политики России (по новым архивным документам) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М., 2000. 252 с.
48. Бондаренко О. В. Економічний розвиток міст Російської імперії в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.: дорадянська історіографія. *The Caucasus. Integration Journal. Economical and social analysis journal*. 2014. №2. С.23-36.
49. Бориневич А. Очерк хлебной торговли в Одессе. О., 1890. 110 с.
50. Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России: Политика – идеология – хозяйство – быт. Москва : М. и С. Сабашниковых, 1928. 200 с.
51. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). М., 1958. 288 с.
52. Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XX в. *Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции*. 1961. М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. С. 496-506.
53. Брандт А. А. Столетний юбилей парового дела в России. СПб., 1915. 11 с.
54. Брикнер А. Г. Потемкин СПб., 1891.
55. Брикнер А. Г. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым. *Исторический Вестник*. 1885. Т. 21. № 7-9. С. 5-23, 243-264, 444-509.
56. Бровченко І. Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII-XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Х., 2004. 20 с.
57. Брун Ф. К. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1846 году. *ЗОИД*. Т. II. Одесса, 1848. С.357-383.
58. Брун Ф. К. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии с 1834 по 1843 год. *Новороссийский календарь за 1845 год*. О., 1844. С. 155.

59. Букатеви́ч Н. Чума́цтво на Украї́ні: історично-етнографі́чні нариси. Одеса, 1928. 95 с.
60. Бушин В. С. Мобільність як характерна риса міст південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2010. Вип. 8. С.100-111.
61. Быховский И. А. Рассказы о русских кораблестроителях. Л. : Судостроение, 1966. 284 с.
62. Валишевский К. Вокруг трона. Екатерина II, Императрица Всероссийская, ее любимые сотрудники, друзья, фавориты, интимная жизнь. М., 1911. 488 с.
63. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. *КС*. 1894. №11. С.242-270.
64. Василенкова-Полонська Н.Д. Історики Запорозжя XVIII ст. *Юбілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності*. К., 1927. С. 811-820.
65. Ващенко В. П. Десятиріччя бурхливого розвитку: 1800-1861 / Ващенко В.П. *Історія Одеси*. О., 2002. С. 87-112.
66. Ващенко В. П. Морський транспорт Південної України в дореформений період. *Записки історичного факультету ОДУ*. 1997. Вип.4. С.22-25.
67. Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): автореф. дис... канд. ист. наук. Одесса, 1972. 31 с.
68. Ващенко В. П. Участь греків в розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси. *Историческое краеведение Одесщины*. Одесса, 1992. С.54-56.
69. Венгер Н. В. Менонітське підприємництво та модернізація Півдня Російської імперії (1789-1917): автореф. дис. ... докт. істор. наук : 07.00.02. Дніпропетровськ, 2010. 36 с.

70. Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П.С.Сохань. К., 1999. 380 с.
71. Верменич Я. В. Роль М.С.Грушевського у становленні системи регіонально- історичних досліджень в Україні. *УІЖ*. 1998. № 2. С. 94-95.
72. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
73. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. 186 с.
74. Винар Б. Колоніялізм в Україні та інші праці. Л., 2005. 474 с.
75. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. Денвер, 1955. 30 с.
76. Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина. *Український історик*. 1970. №01-03 (25-27). С.5-32.
77. Виноградов В. К. Феодосия: Исторический очерк. Екатеринодар, 1902. 149 с.
78. Вовчук Л. А. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук – 07.00.02. Черкаси, 2014. 20 с.
79. Водотика С. Г. Академік Михайло Елисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. К.-Херсон, 1998. 141 с.
80. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія. Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. 336 с.
81. Водотика С. Г., Сінкевич Є. Г. Історія Херсонщини. Херсон, 2003. 202 с.
82. Воейков С.В. Потемкин, князь Таврический. Киев; Харьков, 1899. 38 с.
83. Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. № 2. С.46-72.

84. Волониць В. С. До історіографії вивчення історії греків Одеси. *Література та культура Полісся*. Чернігів: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. Вип. 28. С. 52-57.
85. Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.). : автореф. дис... канд. наук: 07.00.01. Донецьк, 2008. 22 с.
86. Вольдемар Х. М. Статистико-критический обзор вопросов, касающихся торгового флота России. Москва: Университетская типография на Страстном бульваре, 1868.
87. Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года. Одесса: Францов и Нитче, 1854. 158 с.
88. Высотенко А. В. Исторический опыт обеспечения безопасности государственной границы Российской империи Отдельным корпусом пограничной стражи : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М. : Моск. пед. ун-т, 2004. 284 с.
89. Гавриил, А. Х. и Т. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с учреждением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786-й год. *ЗООИД*. Т. III. 1853. С. 79-129.
90. Гавриил, А. Х. и Т. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. *ЗООИД*. Т. II. 1848. С. 140–211.
91. Гайдабурс Т. М. Правовий статус та режим чорноморських проток : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. К., 2013. 220 с.
92. Гальський К. Є. Торгівля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.). К. : Панорама, 2005. 256 с.
93. Гальський К., Трусов С. Податкова та митна справа у Запорозькій Січі. *Вісник податкової служби України*. 2013. № 15. С.76-79.

94. Гаюк І. Деякі проблемні питання історії вірмен. *Актуальні питання вірменознавства. До 250-річчя вірменської церкви в Бережанах*. 2014. Вип. II. С. 55-69.
95. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). Николаев, 1890. 122 с.
96. Гедьо А. В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII-1875 р.: джерелознавчий аспект : дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2006. 431 с.
97. Гедьо А. В., Зєніна А. В. Повсякденне життя купецтва Півдня України кінця XVIII – початку XIX ст. в статистичних виданнях та працях XIX – початку XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 7-16.
98. Гейнце Н. Э. Князь Тавриды. М., 1994. 432 с.
99. Гельбиг, Г.-А.В. фон. Русские избранники : С портр. Екатерины II по Д. Ходовецкому / Пер. и примеч. В.А. Бильбасова. Берлин : Готтгейнер, 1900. 5, IV, 534 с.
100. Георгиев В. А., Киняпина Н. С., Панченкова М. Т., Шеремет В. И. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. М. : Наука, 1978. 435 с.
101. Георгий Михайлович (вел.князь). Монеты царствования императрицы Екатерины II. Т. 1. СПб., 1894. 362 с.
102. Гётте Г. Немецкий след в истории Николаевщины. Кельн : Издательство Г. Гетте, 2011. 44 с.
103. Гётте Г., Молотков Г. Колонизация Юга Российской империи в XVIII-XIX веках. Вклад швейцарцев и немцев. Кёльн : Г.Гётте, 2014. 379 с.
104. Гиль Х. Х., Ильин А.А. Русские монеты, чеканенные с 1801 по 1904 г. Практическое руководство для собирателей. СПб., 1904. 152 с.
105. Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное. М.: Наука, 1997. 622 с.

106. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы). М.: Госфиниздат, 1960. 415 с.
107. Гловінський Є. Советська концепція розвитку народнього господарства України. *Український збірник*. 1957. Кн.8. С.69-94.
108. Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII - початок XX ст.): історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. 20 с.
109. Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII - початок XX ст.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. 237 с.
110. Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування . 1734-1775. К., 1961. 415 с.
111. Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 424 с.
112. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К. : Вища школа, 1994. 539 с.
113. Голобуцький В. Чорноморське козацтво за Бугом. *Наукові записки Інституту історії України АН УРСР*. К, 1952. Т.4. С.133-157.
114. Головачов В. Ф. История Севастополя, как русского порта. СПб. : издание Севастопольского отдела на Политехнической выставке, 1872. 2, III, 3, IV, 260 с.
115. Головка Ю. І. «К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным» Олександра Богуміла як джерело до історії південноукраїнських митниць другої половини XVIII ст. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту. Історія*. Бердянськ, 2000. С. 20-27.
116. Головка Ю. І. Боротьба з контрабандною торгівлею на півдні України в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. 22. С.9-13.

117. Головка Ю. І. Джерела з історії митниць Південної України (1775 – 1819 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2004. 228 с.
118. Головка Ю. І. Кадрова політика на митних установах Південної України в останній чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 2005. Вип. 19. С. 66–72.
119. Головка Ю. І. Купецтво на митній службі на півдні України (остання чверть XVIII – початок XIX ст.). *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць*. Житомир : Полісся, 2009. т. 2. С.17-24.
120. Головка Ю. І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярської Державного архіву Херсонської області як джерело з історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України в кінці XVIII – на початку XIX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2009. Вип. 27. С.319-323.
121. Головка Ю. І. Митні установи Південної України в системі зовнішньої (Азово-Чорноморської) торгівлі 1775 – 1819 рр. *Історія торгівлі, податків і мита*. Д : АМСУ, 2007. С. 105 – 117.
122. Головка Ю. І. Становлення митної мережі на півдні України (1776 – 1819 рр.). *Студії з історії Степової України*. Вип. 1. Запоріжжя, 2003. С. 42-47.
123. Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва : Науково-популярний нарис. Одеса : Астропринт, 2002 . 141 с.
124. Гончарук Т. Г. До питання про організацію місцевою владою будівництва Одеси в першій половині XIX ст. *Інтелігенція і влада*. 2003. Вип.1. С. 22-29.
125. Гончарук Т. Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. : Історіографічні нариси. О. : Астропринт, 1999. 152 с.
126. Гончарук Т. Г. З історії проектів утворення порто-франко в містах Південної України першої половини XIX ст. *Інтелігенція і влада*. 2004. Вип. 3. С.8-18.

127. Гончарук Т. Г. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе. *Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів*. Одеса, 1995. Вип. 6. С. 30-35.
128. Гончарук Т. Г. Міжнародний транзит через землі наддніпрянської України першої половини XIX ст.: історія вивчення. *ВІЖ*. 2007. №3. С.167-175.
129. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко 1819 – 1859 рр. у працях О.П. Оглоблина. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: зб. наук. праць V Міжнар. наук. конф., 24-25 квіт. 2015 р., Одеса. Одеса : ОНУ, 2015. С.70-74.
130. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко: Історія. 1819 – 1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 312 с.
131. Гончарук Т. Г. Підрядники у будівництві Одеси в кінці XVIII ст. – I половині XIX ст. *Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 200-річчю міста*. Одеса: Іванів, тип., 1994. Ч. I. С. 18-20.
132. Гончарук Т. Г. Про роль нащадків української козацької старшини в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Чорноморська минушина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр.* Вип.1. Одеса, 2006. С.33-36.
133. Гончарук Т. Г. Торгівля Південної України першої половини XIX ст. в працях О.П. Оглоблина. *Українознавчі діалоги в наукових дослідженнях та практичній діяльності (до 5-річчя відкриття канадсько-українського бібліотечного центру)*. Київ, 2003. С. 22-25.
134. Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. : монографія. Одеса : Астропринт, 2008. 280 с.
135. Гончарук Т. Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2010. 28 с.

136. Гончарук Т. Г. Участь купецтва в одеському транзиті першої половини ХІХ ст. *Записки історичного факультету ОДУ*. Вип. 11. Одеса, 2001. С. 250-253.
137. Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХ ст. Черкаси : Брама-Україна, 2010. 320 с.
138. Гордуновський О. М. Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у ХІХ ст. Черкаси : Пономаренко Р.В., 2009. 36 с.
139. Гордуновський О. М. Регіональна специфіка наповнення ринку зерна на Півдні України у ХІХ ст. (напрямки, засоби та обсяги). Черкаси, 2009. 64 с.
140. Гордуновський О. М. Чисельність, етнічний та соціальний склад учасників процесу формування ринку збіжжя на Півдні України у ХІХ ст. Черкаси : Пономаренко, 2009. 96 с.
141. Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реєнт О. П. Торгівля в Південній Україні організація товарообігу та людський потенціал (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Відп. ред. В. А. Смолій. К. Інститут історії України, 2017. 155 с.
142. Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реєнт О. П. Український хліб і його реалізація у ХVІІІ – на початку ХХ ст. (Нариси з історії та економіки). К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с.
143. Горобець В. Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 101-117.
144. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Книга первак. Херсон: Типогрфия ЮГА., 1903г. 176с.
145. Грабинська І., Грабинський І. Еволюція форм грошового обігу на українських землях. *Вісник Лвівського університету. Серія екон.* 2008. Вип.40. С.7-10.

146. Гранков Л. М. Морской торговый флот и внешнеторговая политика России. XVIII – первая половина XX вв. : исторический аспект исследования : дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 2009. 220 с.
147. Гранков Л. М. Русское судоходство. История и современность. Том 1. Коммерческий флот России. Страницы истории. М.: Марин-Пресс, 2004. 472 с.
148. Грецькі сторінки української історії: популярний виклад. Київ: Либідь, 2013. 224 с.
149. Грибовський В. В. Г.Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі або до питань про роль особистості історика в історії. Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва. Д.: Національний гірничий університет, 2011. Вип. 6. С.62.
150. Гришин Ю. А. История мореплавания. М., 1977. 138 с.
151. Гріза В. А. Етнічна історія Південно-Східної України (друга половина XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 . Донецьк, 2014. 20 с.
152. Гріза В. А. Соціально-економічне життя етнічних груп Південно-Східної України XVIII – початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 38.
153. Гросул Я. С. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.). Кишинев, 1956. 398 с.
154. Гросул Я.С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). Кишинев, 1967. 203 с.
155. Грушевський М. С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо плану і перспектив сього дослід. *УІЖ*. Київ, 2016. № 1. С. 176 - 194.
156. Гулишамбаров С. Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. СПб : тип. В. Киршбаума, 1898. 244 с.
157. Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности России в царствование Николая I (1825–1855). СПб., 1896. 74 с.

158. Гуржій І. О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII першої половини XIX ст. *УІЖ*. 1960. № 5. С. 51-63.
159. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). К., 1962. 196 с.
160. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954. 451 с.
161. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *УІЖ*. 1959. № 5. С. 36-52.
162. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. К., 2004. 82 с.
163. Гуржій О. І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. *УІЖ*, 1986. № 8. С. 17–28.
164. Гуржій О. І. Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. 76 с.
165. Гуржій О. І., Гордуновський О.М. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2010. Вип. 20. С. 354-381.
166. Гуржій О. І., Орлик В.М. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. 278 с.
167. Гусаров Ф., Чистова Л. Керчь: Историко-краеведческий очерк. Симферополь: Крымиздат, 1965. 126 с.
168. Герлігі П. Одеса: історія міста, 1794–1914. К., 1999. 382 с.
169. Данилевич В. Е. Монетные клады Екатеринославской губернии. Харьков, 1904. 18 с.
170. Данильченко О. П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII – перша чверть XX століття) : монографія. Владивосток, 2009. 120 с.

171. Демешко Ю. О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. 20 с.
172. Демешко Ю. О. Участь купецького стану в діяльності митниць Новоросійського краю в дореформений період. *Nowa Ukraina*. 2013. №13. С.19-27.
173. Демідов А. В. Статути як історичне джерело для вивчення історії Російського товариства пароплавства і торгівлі. *Записки історичного факультету ОНУ*. 2011. Вип. 21. С.202-211.
174. Демура Ю. М. Господарське освоєння Північного Приазов'я німецькими переселенцями (XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми. *Історичні і політологічні дослідження*. 2008. №1-2 (37-38). С. 132-137.
175. Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврийская губернии. Симферополь, 1908. 237 с.
176. Джуха И. Одиссея мариупольских греков: очерк истории. Вологда, 1993. 162 с.
177. Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. М. : Акад. наук СССР, 1960. 237 с.
178. Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. О., 2003. 20 с.
179. Дідик С. Дві моделі колонізації півдня України (з історії Нової Сербії і Новослобідського козацького полку). *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. 20. Запоріжжя, 2006. С.35–40.
180. Дідик С. С. Новослобідський козацький полк(1753-1764 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2009. 20 с.
181. Дмитрієнко М, Литвин В. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. К., 2000. 448 с.

182. Дмитрієнко М. Ф., Ясь О. В. Уроки імперської політики: з етнічної історії України 18 ст. Сербі. *Відродження*. 1994 р. № 3. с.70 – 72.
183. Довжук І. В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2006. Вип. XI. С. 142–153.
184. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2008. 271 с.
185. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). *УІЖ*, 2006. № 3. С. 16–41
186. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2006. №11. С. 154-168.
187. Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. №8. С. 86-108.
188. Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. / відп. ред. Н.М. Артем'єва. К.: Кріон, 2011. 248 с.
189. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К., 1996. 188 с.
190. Дорошенко О. М. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. О., 2010. 15 с.
191. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядн. І. Лиман. Том 1. К., 2013. 382 с.
192. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: вибране. К., 1991. С.461-558.
193. Дружинин Н. М. Разложение феодально-крепостнической системы в изображении М.Н. Покровского. *Дружинин Н.М. Избранные труды. Социально-экономическая история России. Книга 2 : Социально-экономическая история России.* М., 1987. 423 с.

194. Дружинина Е. И. В.И. Ленин о развитии капиталистических отношений в южных и юго-восточных районах Европейской России / Дружинина Е. И. *Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма*. М., 1970. С.375-397.
195. Дружинина Е. И. Возникновение городов на юге Украины и США: общее и особенное. *НИИИ*. 1976. №2. С.69-76.
196. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. М.: Наука, 1959. 345 с.
197. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825 – 1860 гг. М. : Наука, 1981. 216 с.
198. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. М. : Наука, 1970. 384 с.
199. Дружкова І. С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. (історичний аспект) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. О., 2004. 220 с.
200. Дружкова І. С. Правові умови розвитку державних кредитних закладів в першій половині ХІХ ст. на Півдні України. *Інтелігенція і влада*. 2003. Вип. 1. С. 29-39.
201. Дружкова І. С. Становлення системи державних кредитних установ на Півдні України першої половини ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2011. Вип. 30. С.155-163.
202. Елисеева О. И. Геополитические проекты Г.А.Потемкина / Отв. ред. А.Н. Сахаров. М., 2000. 342 с.
203. Есипов Г. В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 г. *КС*. 1891. Т. 34. С. 22–52, 237–253, 407–426.
204. Ефименко А. Я. История Украинского народа. Вып.2. СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1906. 391 с.
205. Єршов А. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в ХVІІ – ХVІІІ ст. *Записки історичної секції ВУАН*. К., 1929. Т. 32.

206. Жданов Л. Последний фаворит. М., 1994. 333 с.
207. Желябужский Е. Д. Генерал-фельдмаршалы П.А. Румянцев-Задунайский и Г.А. Потемкин-Таврический. Изяслав : тип. З. Трахтенберга, 1914. 15 с.
208. Жиленкова І. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.). К.2016. 668 с.
209. Жиленкова І. М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія. *Грані*. 2016. № 2. С. 69-75.
210. Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. *ЗООИД*. Т.31. 1913. С.54-74.
211. Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одесса : «Экономическая» тип., 1913. 34 с.
212. Загоровский Е. А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. Одесса, 1913. 34 с.
213. Загоровский Е. А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1744–1791 гг. *ЗООИД*. Т.XXXI. 1913. С.52-82.
214. Загоровский Е. А. Очерк истории Северного Причерноморья . Ч.1. Одесса, 1922. XII, 100 с.
215. Загоровский Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. *Военно-исторический вестник*. 1912. Кн.1. С.87-99; Кн.4. С.125-148; 1913. Кн.1. С.63-85.
216. Загоровский Е. А. Экономическая политика Потемкина Новороссии (1774 – 1791). *Журнал науково-дослідчих катедр м.Одеси*. 1926. № 2. С.74-83.
217. Загоровський Є. Людність Степової України колись і тепер. *Степова Україна: Економічно-географічні нариси*. Харків-Одеса, 1930. С. 49-71.
218. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. Одесса: Одесское областное издательство, 1957. Вып. 1. 156 с.

219. Задерейчук А. А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України : автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01. Чернігів, 2010. 20 с.
220. Задесенець Я. М. Діяльність М.С. Мордвинова на Півдні України (кін. XVIII - поч. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2016. 20 с.
221. Заковоротний Д. И. Город Николаев – хутор Водопой: исторический очерк (1790–2000 гг.). Николаев, 2003. 95 с.
222. Залесский Н. А. «Одесса» выходит в море : Возникновение парового мореплавания на Черном море, 1827 – 1855 гг. Л. : Судостроение, 1987. 128 с
223. Захаров В. Н. Западноевропейские купцы в российской торговле XVIII века. М, 2005. 717 с.
224. Захарова О. Ю. М.С. Воронцов и Одесса: ист. очерки о духовной, культур., полит. и экон. жизни Одессы в 20 – 50-е гг. XIX ст. Симферополь : Оригинал-М, 2007. 182 с.
225. Захарова О. Ю. М.С. Воронцов военный и государственный деятель России первой половины XIX столетия : автореферат дис. ... канд. ист. наук. Владимир, 1997. 21с.
226. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.
227. Земський Ю. С., Свиноус І.В., Карпенко А.М. Проблеми організації системи збуту продукції в період становлення зернового ринку України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. *Економіка та управління АПК*. 2013. Вип. 10. С.42-47.
228. Зенкевич Х. Х. Керчь в прошлом и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей, хроно-логического указателя и исторических сведений с рисунками. Керчь, 1894. 116 с.

229. Злотников М. Ф. Континентальная блокада и Россия. М.-Л. : Наука, 1966. 360 с.
230. Змерзлый Б. В. Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX вв. Симферополь, 2014. 660 с.
231. Золотов В. А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XIX вв. Ростов, 1966. 47 с.
232. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов, 1963. 192 с.
233. Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. Ростов-на-Дону, 1966. 256 с.
234. Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. Калининград : Калининградское книжное издательство, 1990. 383 с.
235. Иванов П. А. Матерьялы по истории Запорожья в XVIII веке *ЗООИД*. Т. XX. 1897. С. 60-100.
236. Иванов П. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого и до наших дней. СПб., 1864. 317+26 с.
237. Иванов С. М. Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX в.). М., 1989. 227 с.
238. Издание городского Общественного управления к столетию города. Одесса, типография А. Шульце, 1895. 4, LXXX, 836 с.
239. Иловайский С. И. Исторический очерк пятидесятилетия общества пароходства и торговли. О., 1907. 337 с.
240. Ильин А., Толстой И. Русские монеты, чеканенные с 1725 по 1801 г. Практическое руководство для собирателей. СПб., 1910. 140 с.
241. Именоватъ – город Николаев : историко–краеведческий выпуск / сост. Л. Ф. Траспов. Николаев , 1989. 301 с.
242. Ионичев Н. П. Внешние экономические связи России (IX начало XX века): Учеб. пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2001. 399 с.

243. Истомина Э. Г. Водный транспорт России в дореформенный период . М.: Наука, 1991. 263 с.
244. Іваніченко Л. М. Економічна історія Одеси у монографічних дослідженнях. *Інтелігенція і влада*. 2014. Вип. 31. С. 212-226.
245. Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII - 50-ті роки XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2005. 20 с.
246. Історія Одеси / гол. редактор В. Н. Станко. Одеса, 2002. 560 с.
247. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). М. : Наука, 1976. 307 с.
248. Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719-1795). *Советская этнография*. 1969. №6. С.34.
249. Кабузан В. М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719-1857 гг.). *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г.* Кишинев, 1966. С.313-324.
250. Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х роках XVIII ст. *Український історико-географічний збірник*. К., 1971. Вип.І. С.135-150.
251. Кавун М. Е. Григорій Потьомкін – будівничий міста Катеринослава / М. Е. Кавун. *Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2009 р.: Бібліогр. покажчик* / упоряд. І. Голуб. Д.: ДОУНБ, 2008. С. 172-184. URL: <http://mkavun.narod.ru/knjaz.html>
252. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. К., 1998. 174 с.
253. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004. 496 с.
254. Калинин А. В. Внешняя торговля России в первой половине XIX в. – 2006. URL: <https://refdb.ru/look/1324935.html>

255. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) : Монографія. К. : Олан, 2003. 608 с.
256. Капінус О. Л. Грецькі громади України кінця XVII-початку XXI ст.: історіографія проблеми: авт. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2008. 20 с.
257. Каушлієв Г. «Шлях на користь»: Кримська подорож імператриці Катерини II в контексті вивчення краю. *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С.50-57.
258. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2002. 243 с.
259. Кеппен П. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. СПб., 1861. 510 с.
260. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). Харків : Дніпропетровське ДВОУ видавництво Пролетар, 1931. 172 с.
261. Кирпичников А. И., Маркевич А. И. Прошлое и настоящее Одессы : издание Одесской Городской Аудитории Народных чтений ко дню столетняго юбилея г. Одессы (1794–1894). Одесса : типография Л. Кирхнера, 1894. 48 с.
262. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. Вып.1. 455+114 с.
263. Коваленский М. Н. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым . М., 1916. 140 с.
264. Ковальський В. К. Митна політика на Півдні України в кінці XVIII – початку XIX ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 124-128.
265. Ковальський А. В. Торгівля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. К. – Донецьк, 2001. Вип.16. С.182-195.
266. Ковальський В. К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 р. (на прикладі Миколаївської митниці). Одеса : Юридична література, 2006. 136 с.

267. Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XIX века. Опыт количественного анализа. М., 1974. 413 с.
268. Ковальченко И. Методы исторического исследования. М. : Наука, 2003. 486 с.
269. Ковальчик Р. Україна до і після Кримської війни / Рафал Ковальчик. *Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız.* – Вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. К., 2016. 284 с. С.5-23.
270. Козирев В. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття : моногр. Запоріжжя, 2006. 417 с.
271. Козирев В. К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 197 с.
272. Козлова Н. В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке. М.: Наука, 1999. 378 с.
273. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К. : Генеза, 2000. 256 с.
274. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
275. Колесников К. М., Морозов О. В., Виноградов Г. М., Дячок О. О., Архірейський Д. В. Історія митної справи в Україні : моногр. К. : Знання, 2006. 606 с.
276. Комиссаренко А. И. Экономические аспекты политики России в Юго-Восточной Европе в 40 – 60-е годы XVIII в. / Комиссаренко А.И. *Україна і Росія в панорамі століть.* Чернігів, 1998. С. 92.
277. Коновалов Ю. П. «Братствуя с паром...» : Зарождение отечественного торгового пароходства в бассейне Черного и Азовавского морей. *Горизонт.* Одесса, 1980.

278. Константинова В. М. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. / Константинова В. // *Література та культура Полісся*. Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. С. 48-52.
279. Константинова В. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XIII – середини XIX ст. *Український історичний збірник*. 2005. 8. С. 339-356.
280. Короленко Б. А. «Історична кривда» як ідея та легітимаційний фактор анексії Кримського ханства Російською імперією: витоки, ідеологічне забезпечення та реалізація «нової» політики пам'яті. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. К.: Стилос, 2011. Випуск 1. с.297.
281. Коропецький І. - С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К., 1995. 240 с.
282. Косанович М. М. Русские эмигранты в Югославии о переселении сербов в Российскую империю в середине 18 века. *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*. Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003. Нови Сад, 2005. С.430-436.
283. Костић М. Нова Србија и Славеносрбија. Нови Сад, 2001. 192 с.
284. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971. 174 с.
285. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. К., 1981. 340 с.
286. Коцур А. П., Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. К., 1996. 127 с.
287. Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX–XX вв. *Вспомогательные исторические дисциплины*. М.; Л., 1937. С.319-372.

288. Краснобай С. Колонізація запорозькою старшиною Південної України: Опанас Ковпак. *Чорноморська минушина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. О.*, 2009. Вип. 4. С.82-87.
289. Крижановська О. О. [Рецензія] Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХ ст. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 320 с. *Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст.* Вип.ХVІІ. С.438-440.
290. Крикун Г. Ф. Светлейший князь Потемкин–Таврический Г.А. в истории Очакова и земли Очаковской : энциклопедия краеведения : документально–художественное издание. Кн. 11. Николаев : ФЛП Шве́ц В.Д., 2014. 356 с.
291. Кругляк Б. А. Товарні біржі в Російській імперії. *УІЖ*, 1992. № 2. С. 58-63.
292. Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. *УІЖ*, 1974. № 3. С. 36-43.
293. Крючков Ю. С. Адмирал Иосиф Михайлович Дерибас. Николаев, 2011. 44 с.
294. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг и его время. Адмирал, личность, человек. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2008. 480 с.
295. Крючков Ю. С. История Николаева: От основания до наших дней. Николаев : Возможности Киммерии, 2006. 302 с.
296. Крючков Ю. С. Маркиз Иван Иванович де Траверсе. Николаев, 2011. 40 с.
297. Кубякин В. В. Развитие немецкой колонии Тарутино в составе Российской империи (1814-1917 гг.). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць ІV Міжнар. наук. конф.*, 26–27 квіт. 2013 р., Одеса. Одеса: ВМВ, 2013. С.143-147.

298. Кудінова (Скоряк) А. Г. Українська ярмаркова торгівля у студіях І. О. Гуржія: історіографічний аналіз. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2013. № 2. С. 18–25.
299. Кулинич І. М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні. *УІЖ*. 1995. № 1. С. 118-121.
300. Кухар-Онишко Н.О. Наши южные соседи (турки на юге Украины в XVIII–XIX ст.). *Летопись Причерноморья. Литература, история, археология*. Вып. 6 / ред. В. Б. Пиворович. Херсон, 2006. С. 102–109.
301. Кухар-Онышко Н. А. Первый гражданин Николаева. Фалеев Михаил Леонтьевич. Исторический портрет. Николаев : Возможности Киммерии, 2010. 159 с.
302. Кухар-Онышко Н. А., Пиворович В. Б. Великолепный князь Тавриды. Херсон: Летопись Причерноморья, 2003. 248 с.
303. Кухар-Онышко Н. А., Пиворович В. Б. Жизнь и смерть светлейшего князя Г. А. Потемкина. Николаев : Возможности Киммерии, 2002. 143 с.
304. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. *КС*. 1894. №12. С.349-387.; 1895. №2. С.170-186.; 1897. №1. С.92-111.
305. Ланжерон. *Шишов А. В. Знаменитые иностранцы на службе России*. М.: Центрполиграф, 2001. 619 с.
306. Лановик Б. Д. Історія господарства. Україна і світ. Підручник. Тернопіль: Економічна думка, 1997. 479 с.
307. Ланцева В. Ю. Правовое регулирование торгового мореплавания в Российской империи XIX – начала XX вв. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2017 г. 188 с.
308. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.III. Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. СПб, 1865. 1016 с.

309. Латышев В. В. К начальной истории г. Мариуполя. *ЗООИД*. Отдельный оттиск из XXXII тома. Одесса. Славянская типография Е.Хрисогелос, 1914. 26 с.
310. Лашков Ф. Ф. Камеральное описание Крыма. *ИТУАК*. 1897. №2. С.20-30; №3. С.36-56.
311. Лашков Ф. Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма : Краткий очерк по архивным материалам. Симферополь, 1890. 16 с.
312. Лашков Ф. Ф. Материалы для истории 2-й турецкой войны 1787 – 1791 гг. *ИТУАК*. 1890 г., № 9, с. 71 – 92; 1890 г., № 10, с. 79 – 106; 1891 г., № 11, с. 75 – 81; 1891 г., № 12, с. 75 – 81.
313. Лашков Ф. Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. Киев, 1886. 48 с.
314. Лесніченко В. А. Зовнішня торгівля України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Дослідження проблеми у творчій спадщині І.О. Гуржія. *Історичні і політологічні дослідження*. 2006. №3/4. С.9-15.
315. Ликова В. В. Дві колонізаційні кампанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. *Волинські історичні записки*. 2009. Т.2. С.50-59.
316. Лиман І. Проект «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник»/ URL : <http://www.i-lyman.name/DoslHist1/Project.html>
317. Лиман І., Константинова В. Історіографія історії Південної України: видання «Наукова школа професора А. В. Бойка: персоналії та доробок». *Чорноморська минушина*. 2012. №7. С. 119-124.
318. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. *Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України*. Львів: Меморіал, 1991. URL: http://uahistory.info/2012/02/02/_lisjakrudnickijj_rolja_ukrani_v_novtnjj_stor.html
319. Литвин В. М. Місце України у світовій економіці. Міжнародні економічні зв'язки. Вхідження України у світовий економічний простір: форми, етапи. URL: [http:// www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine](http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine).

320. Лифанов В. Р., Миющенко В. А. Николаев: 1789–1989. Страницы истории : справочник. Одесса : Маяк, 1989. 166 с.
321. Лицарі дикого поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря / упор. К. Галушко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
322. Лісогорова К. М. Правова регламентація страхування в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2(34) URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2008-2/index.html>
323. Ловягин А. М. Григорий Александрович Потемкин // *Русский биографический словарь*. СПб., 1905. Т. 14. С.40.
324. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1886. XVI, 312, 82 с.
325. Ложешник А. С. Постаті кошових отаманів в історії козацьких військ на Півдні України кінця XVIII – першої половини. XIX ст.: історіографія проблеми. *Інтелігенція і влада*. Вип.26. 2012. С159-174.
326. Лопатин В. Екатерина Вторая и Г.А. Потемкин. Личная переписка (1769-1791). М.: Perfect MEDIA, 1997. 543 с.
327. Лопатин В. С. Суворов и Потемкин. М.: Наука, 1992. 288 с.
328. Любомудров И. В. Старинные ценные русские монеты. СПб.: Электротпечатня и фото-цинкография, 1901. 85 с.
329. Ляхов А. Основные черты социальных и экономических отношений в России в эпоху императора Александра I. М., 1912. 169 с.
330. Лященко П. Г. Очерки аграрной эволюции России : Т.1. СПб., 1908. 446 с.
331. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР в 2-х томах. – Том 2: Капитализм. М. : Госполитиздат, 1948. 739 с.
332. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР. К., 1951. Т.1. 691 с.
333. Манэс А. Основы страхового дела / пер. с нем.; под ред. и с доп. М.И. Ушакова. СПб, 1909. 172 с.

334. Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. Издание Почетного попечителя Д. Ал. Хараджаева. Мариуполь: Типо-литография А. Франтова, 1892. III, 461, 55, VIII с.
335. Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893. 31 с.
336. Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. Иркутск, 1987. 160 с.
337. Марковецька Г. М., Марковецький Р.Ю. Історія грошей і банківництва : Навч. посіб. Тернопіль : ТНЕУ, 2009. 412 с.
338. Марочко В. І. [Рецензія] Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). – К., 1996. – 199 с. *УІЖ*. 1998. № 5. С. 139-140.
339. Марциновский П. Н. Доходная часть бюджета Крымского ханства в 1777-1783 гг., по материалам «Камерального описания Крыма». *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 20. С. 100-104.
340. Марциновский П. Н. Попытка предоставления Крыму прав порто-франко в середине XIX века. *Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времен до наших дней*. Материалы I Научных чтений, Симферополь, 14-15 ноября 1996 г. Симферополь, 1996. С. 58-59;
341. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А.Шмидта. Ч. I–II. СПб., 1863. 595 с.
342. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Под ред. В.Павловича. СПб., 1862. 236 с.
343. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. К.: Інститут історії України, 2008. 450 с.
344. Мельник Л. Г. Виникнення і розвиток пароплавства на Чорному і Азовському морях. *УІЖ*. 1972. №11. С.49-54.

345. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. К.: В-во Київського університету, 1972. 240 с.
346. Мельницкий В. Русский коммерческий флот по 1-е января 1858 года. *Морской сборник*. СПб: тип. Морского Министерства, 1859. №3 (март). С.213-247; №4 (апрель). С. 487-500; №5 (май). С. 171-188; №6 (июнь). С. 349-354.
347. Мещерюк И. Л. Управление Новороссией в 70-80-х годах ХVІІІ в. *Ученые записки Кишиневского института*. Т.2, гуманитарные науки, 1950. С.89-105.
348. Мигулин П. П. Наша банковая политика (1729-1903). Харьков, 1904. 439с.
349. Мигулин П. П. Русский государственный кредит. (1769-1899). Опыт историко-критического обзора. Т.1. Харьков, 1899. 632 с.
350. Миллер Г. Известия о козаках запорожских. Сочинения и переводы для пользы и увеселения служащие. 1760, май. С. 385-444.
351. Миллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин. Харьков : Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1901. 40 с.
352. Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине ХVІІІ – первой половине ХІХ в. Л., 1981. 259 с.
353. Миронченко Т. Причини та передумови переселення сербів, чорногорців на українські землі у ХVІІ – ХІХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2016. №16. С.82-87.
354. Михайлова М. Б. Основные этапы формирования Керчи в ХVІІІ-ХІХ веках. *Архитектурное наследие*. М.: Стройиздат, 1976. Вып.25: Проблемы градостроительства IV–ХІХ вв. / Под ред. О. Х. Халпахчьяна. С.50-56.
355. Мицик Ю. Роль архівних установ у дослідженні історії міст і сіл України. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей*. Донецьк, 2001. Вип.16. С.255–259.
356. Мільчев В. І. Болгарські переселенці на півдні України. 1724 – 1800 рр. Київ-Запоріжжя, РА «Тандем-У», 2001. 198 с.

357. Мільчев В. І. Внесок господарств болгарських переселенців в аграрну інфраструктуру Південної України XVIII ст. *Дриновський збірник*. Випуск IV. Харків-Софія: Академічно издателство «Проф. Марин Дринов», 2011. С.435-443.
358. Міронова І. С. Німецька колонізація Південної України XVIII-XIX ст.: періодизація проблеми. *Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць*. Миколаїв, 2016. Вип. 16 (60). С.81-88.
359. Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. К., 2015. 216 с.
360. Мірущенко О. П. Економічна політика російського уряду на Запорожжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.). : автореф. дис. ... канд. іст. наук :. 07.00.01. Запоріжжя, 2010. 20 с.
361. Могилянський Н. К. 1920. - Природа и население Новороссии, какъ факторы производства. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко (22x13). 25 с.
362. Молева Н. М. «Потёмкинские деревни» : К вопросу об архивной документации. *Вопросы истории*. 1967. №4. С.212-215.
363. Мордвінцев В. М. [Рецензія] Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко: Історія.1819-1859 рр. *Інтелігенція і влада*. 2006. Вип. 8. С. 247-249.
364. Морозов О. В. Військові кораблі в номенклатурі зовнішньої торгівлі Російської імперії першої половини XIX в. *Історія торгівлі, податків та мита*. Шоста міжнародна наукова школа-семінар, Дніпропетровськ, 11–12 жовтня 2012 р. К., 2012. С.29-30.
365. Морозов О. В. Импорт боевых кораблей для российского флота (1800-1860 гг.). *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI – XIX вв.*: Сборник материалов III международной конференции, Коломна, 24-26 сентября 2013 г. Коломна, 2015. Т.2. С.16-21.
366. Морозов О. В. Історіографія митних відносин в українських губерніях Російської імперії у XVIII-XIX ст. *Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2009. № 6. С.11-17.

367. Морозов О. В. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях (остання чверть XVIII- початок XX ст.). *Грані*. 2011. №3. С.12-16.
368. Морозов О. В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. Дніпропетровськ : АМСУ, 2011. 312 с.
369. Морозов О. В. Фіскальна діяльність митниць в Україні у XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. пр. Д. : Акад. митної служби України*, 2011. №1 (3). С. 93-97
370. Музичко О. Євген Олександрович Загоровський (1885–1938) : біоісторичний нарис. *Загартована історією : ювіл. зб. на пошану проф. Н. І. Миронець : з нагоди 80-ліття від дня народж. К.*, 2013. С.257-274.
371. Мурзакевич Н. Н. Очерки успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатилетие, т.е. с 1820 по 1846 гг. Одесса, 1846. 88 с.
372. Надеждин Н. И. Светлейший князь Потемкин-Таврический образователь Новороссийского края. Одесса, 1839. 96 с.
373. Наукова школа професора А. В. Бойка: персоналії та доробок / Упор. І. Лиман, В. Константинова. Запоріжжя, 2011. 376 с.
374. Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / За ред. Д.С. Гордієнка та В.В. Корнієнка. К., 2015. 264 с.
375. Неболсин Г. Статистические записки о внешней торговле России: В 2 ч. СПб., 1835. Ч. 2. VI, 284, 5 с.
376. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1959. 495 с.
377. Николаеву 200 лет, 1789–1989 : Сборник документов и материалов / Сост. И.А. Быченков. К. : Наукова думка, 1989. 399 с.
378. Німецькі поселення в Україні II пол. XVIII – I пол. XX ст. : матеріали наук.-практ. конф., 18 – 19 верес. 2007 р., Бахмач, присвяч. 240-ій річниці від часу заснування Біловез. нім. колонії / ред.: Т. М. Стригун. Бахмач, 2008. 128 с.

379. Новицкий К. П. Ярмарки и их роль во внешней торговле России в первой половине XIX века. *Сборник научных работ. Выпуск IV Московский институт народного хозяйства имени Г.В. Плеханова*. М., 1954. Вып.5. С.104-124.
380. Новікова Л. В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Одеса: Одеський національний університет, 2012. 463 с.
381. Новікова Л. В. Внесок А.О.Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. О., 2004. 21 с.
382. Новікова С. В. Розвиток портової інфраструктури Маріуполя у XIX – на початку XX ст. та її роль в економічному житті міста. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 175-180.
383. Огарков В. В. Г.А. Потемкин, его жизнь и общественная деятельность: Биогр. Очерк. СПб. : Типография Ю.Н. Эрлих, 1892. 80 с.
384. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К., 1925. 232 с.
385. Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX і XX століть (до 1917 року). *Український історик*. 1971. №01-02 (29-30). С.5-16.
386. Оглоблін О. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття. *Нариси з соціально-економічної історії України* / Ред. Д.І.Багалій. К., 1930. Т.1. С.279-293.
387. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Т.1. Харків-Київ, 1931. 174 с.
388. Оглоблін О. Одеське порто-франко. *Наукові записки Київського інституту народного господарства*. 1928. Т. 9. С. 37-47.
389. Оглоблін О. Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст. *Прапор марксизму*. 1929. №6. С.148-149.
390. Оглоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX – XX ст. *Червоний шлях*. 1928. №9-10. С.165-179.

391. Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX століття. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. К., 1927. Кн.12. С.234–252; Кн.15. С.166–195.
392. Одесской таможене 200 лет (1795 – 1995). ред. М.Н. Ковальчук. Одесса : 1995. 95 с.
393. Олійник О. Л. Запорізький зимівник в соціально-економічному розвитку Запорозьких Вольностей (1734-1775 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2007. 20 с.
394. Олійник О. Л. Зимівник в колонізаційних процесах Південної України періоду Нової Січі. *Запорозька Старовина*. Київ-Запоріжжя, 2002. Вип. II. С. 122-130.
395. Олійник О. Л. Особливості управлінських структур Запорозьких Вольностей часів Нової Січі (1734-1775 рр.). URL: http://www.cossackdom.eom/articles/o/olinik_uprava.htm
396. Олійник О. Л. Система оподаткування у Вольностях Війська Запорозького Низового часів Нової Січі URL: http://www.cossackdom.com/articles/o/olinik_podatki.htm
397. Орлик В. М. Військові формування з іноземців в Україні у другій половині XVIII століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 30. С. 54–58.
398. Орлик В. М. До питання історії волошсько-молдавських поселень на Україні. К. : КДЛУ, 1996. 31 с.
399. Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. 18. С. 59-64.
400. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

401. Орлик В. М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії. *Історична пам'ять*. 2005. №1. С.55.
402. Орлик В. М. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 23. К.: УНІВЕРС, 2007. С.148-156.
403. Орлик В. М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2008. Вип. XIV. С. 157–163.
404. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *УІЖ*. 2008. № 5. С. 187-195.
405. Орлик В. М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795 – 1861 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С.70-77.
406. Орлик В. М. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. №7. С. 75-81.
407. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
408. Орлик В. М. Податковий тиск на торгівельно-промислове населення Російської імперії та реформа Єгора Канкріна 1824 р. *Вісник податкової служби України*. 2008. Вип.9. С.74-76.
409. Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми). *УІЖ*. 2005. № 4. С. 190-199.
410. Орлик В. М. Проблема достовірності статистичних даних в дослідженнях питань економічної історії Російської імперії. *Слисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки*. Кіровоград: КНТУ, 2012. Вип.1. С.171-177.

411. Орлик В. М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей)*. Випуск. 27. К.: Інститут історії НАН України, 2004. С. 224-239
412. Орлик В. М. Проблеми фіскальної політики Російської імперії у науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія. *ГЧ: зб. наук. пр., присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І.О. Гуржію*. Черкаси, 2009. С.25-28.
413. Орлик В. М. Регіональні особливості податкової політики уряду російської імперії в дореформений період: проблеми методології дослідження. *ГЧ*. 2011. Вип. 4. С. 281-283.
414. Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. 11. С. 85–95.
415. Орлов А. П. Монеты России. 1700-1917 : каталог-справочник. Минск: Паблісити: Константин, 1994. 255 с.
416. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / ред. кол.: А. А. Нестеренко и др. М., 1954. 555 с.
417. Павлюк А. Н. Евреи в экономической жизни города Николаева XIX – начала. XX в. Подрядное судостроение. URL: http://jewish.mk.ua/university/pavliuk/01_1.html
418. Павлюк А. Н. Купцы-судостроители Рафаловичи. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2010. 56 с.
419. Павлюченко О. В. Сербі та чорногорці в Україні (XIX – початок XX ст.): біографічний словник. Київ, 2009. 178 с.
420. Павлюченко О. В. Сербські військово-землеробські поселення на Україні XVIII ст. Київ, 1992.
421. Палмарчук Г. В. Розвиток контрабандної діяльності в Україні: унікальний історичний досвід міста Одеси. *Новітні кримінально-правові*

дослідження. 2015 : зб. наук. пр. / відп. ред. О. В. Козаченко. Миколаїв : Іліон, 2015. С.197-200.

422. Панфьорова М. А. Соціально-економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1999. 221 с.

423. Панченко А. М. «Потемкинские деревни» как культурный миф. *Панченко А. М. Русская история и культура: Работы разных лет*. СПб.: Юна, 1999. С. 462-475.

424. Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла. Грушевського). *Український історик*. 2002. Ч. 1–4. С.313-338

425. Парієнко Г. К. [Рецензія] Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. *Інтелегенція і влада*. 2009. Вип. 15. С. 294-295

426. Парусов А. И. Из истории внешней торговли России в конце XVIII – первой четверти XIX вв. *Вопросы экономической и социально-политической истории России в XVIII – XIX вв.* Горький, 1975. Вып. 1. С. 39 - 56.

427. Пасько Е. А. Колонизационная политика России: Вторая половина XVIII – первая четверть XIX вв. Ростов-на-Дону, 2003. 240 с.

428. Петров В. И. Каталог русских монет удельных князей, царских и императорских с 980 по 1899 год. СПб., 1899. 206 с.

429. Пивоваров С. В. Садогурська монета. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9 : С. 422.

430. Пивоваров С., Каглян О. Монетний двір у Садгорі. *Нумізматика і фалеристика*. 1999. №3(11). С.14-18.

431. Пилипенко О. Є. Видатні грецькі підприємці в Україні у XIX – на початку XX ст.: біографічні нариси. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 181-191.

432. Пилипенко О. Є. Історіографія історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 16. К., 2007. С. 260–269.
433. Пилипенко О. Є. Наукова література з історії торговельно-економічної діяльності греків України у XVII – на початку XX ст. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 18. С. 326-332.
434. Пилипенко О. Є. Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861–1914 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. К., 2010. 36 с.
435. Пилипенко С. М. Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40-70-ті роки XVIII ст. *УІЖ*. 1996. №6. С.91-100.
436. Пирко В. Заселения Донетчины в XIV-XVIII вв. *Летопись Донбасса. Краеведческий сборник*. Донецк, 1992. Вып.1. С.10-18.
437. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. : (По неизд. архив. документам). М. : печ. А. И. Снегиревой, 1909. XII, 342, 84 с.
438. Писаревский Г. Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России. М. : МСНК, 2011. 224 с.
439. Піворович В. Б. Монети і скарби півдня України. Херсон, 2009. 182 с.
440. Підгорна Н. М., Плохій С.М. Джерела з історії німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Український археографічний щорічник*. К.: Наук, думка, 1992. Вип. I. С.179-185.
441. Пірко В. О. Освоєння Півдня України в XVI-XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 1996. 35 с.
442. Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса. О., 1901. 201 с.
443. Плесская Э. Г. Немецкая колония Зельц (Selz), 1809-1944 : страницы истории. Одесса : Астропринт, 2016. 36 с.

444. Под флагом Родины : Очерки истории Черноморского пароходства / ред. кол. Алешкин О. Т., Адамович В. А., Багерман А. Я. и др. Одесса : Маяк, 1967. 456 с.
445. Под флагом России: История зарождения и развития морского флота / Пузырев В. П., Скугарев В.Д., Басов А.В., Березовский Н.Ю., Реданский В.Г. М.: Согласие, 1995. 568 с.
446. Подов В. И. Славяносербия (очерки истории заселения Донбасса в 18 в. Документы). Луганск : GLOBUS, 1998. 120 с.
447. Познер М. В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства. СПб, 1895. 369 с.
448. Покровский В. И. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. СПб.: Изд. Деп. таможенных сборов; Типолитография М.Г.Фроловой, 1902. Т 1. 544 с.
449. Покровский М. Н. Потемкин-Таврический. *Энциклопедический словарь т-ва бр. А и И. Гранат*. М., 1916. Т.33. С. 147-150.
450. Покровский С. А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М. : Междунар. книга, 1947. 400 с.
451. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. *Историк-марксист*. 1941. №5. С.30-46.
452. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя. *Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН*. К.,1926. Т.9. С.278-329.
453. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. К. : Либідь, 2002. 608 с. (Репринтне відтворення видання: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Мюнхен, 1972 – 1976).
454. Полянская Е. С. Г.А. Потемкин – миграции и транспортное сообщение в Крыму. *Парадигмы истории и общественного развития*. 2016. Вып. 2-3. С. 111-114.

455. Поспелова Ю. А. Становление внешней торговли России через азовские и черноморские порты в последней четверти XVIII – начале XIX века : диссертация кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 2012. 213 с.
456. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. М., 1891. 392 с.
457. Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії (1751-1764 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Д., 1997. 212 с.
458. Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. 80 с.
459. Посулько О. М. Судові матеріали Катеринославської губернії як джерело до історії купецтва останньої чверті XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. № 1. С. 112–119.
460. Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917. М., 2006. 456 с.
461. Пресс Г. С. Страхование. Законы, уставы, положения и судопроизводство по делам о взыскании пожарных убытков со всеми разъяснениями Гражданского Кассационного Департамента Правительствующего Сената. Спб: Тип. Александра Улыбина, 1908. 199 с.
462. Притуляк П. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу та формування капіталістичних відносин (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). К., 1992. 263 с.
463. Прокоп Ю. В. Роль евреев-иностранцев в социально-экономическом развитии Херсонской губернии конца XVIII – первой половине XIX в. *Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць*. Миколаїв, 2014. Вип.12. С.74-81.
464. Протоиерей Василий Никифоров. Матерьялы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде, Херсонской губернии. *ЗООИД*. Т. XXIII. 1901. С.49-69; Т. XXVI. 1906. С.1-40; Т. XXVII. 1907. С. 1-56.
465. Прусис Т. С. В сделках с неприятелем: черноморская торговля в 1809-1810 годах. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 46-58.

466. Радайде Д. С. Правові засади організації митних установ Півдня України на прикладі Таврійської губернії (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.
467. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. К. : Поліс, 2000. 447с.
468. Рахматулин М. А. Хлебный рынок и цены в России в первой половине XIX в. *Проблемы генезиса капитализма*. М., 1970. С.349.
469. Редько Ф. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. *Наукові записки Чернівецького державного педінституту. Історико-філологічний факультет*. Вип. І. К. : Радянська школа, 1955. С.15-39.
470. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *УІЖ*. 2007. № 6. С. 218-232.
471. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К., 2003. 340 с..
472. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). К. : Ін-т історії України, 2011. 365 с.
473. Реєнт О. Україна XIX-XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І.С., 2009. 486 с.
474. Решетченко Д. В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01. К., 2009. 20 с.
475. Рижева Н. О. Сучасні наукові акценти в історіографічних розробках історії єврейської громади Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. *Історичний архів*. 2013. Вип. 10. С. 174-178.
476. Рожкова М. К. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.). *Исторические записки*. 1955. Т.54. С.298-314.
477. Рубинштейн Н. Л. Русская ярмарка XVIII в. *Ученые записки Московского областного института им. Н.К. Крупской*. М.,1939. Вып. 1. С.5-28.

478. Рубинштейн Н. Л. Территориальное разделение труда и развитие всероссийского рынка. *Из истории рабочего класса и революционного движения*. М., 1958. С.88-100.
479. Руммель Ю. В. Исторический очерк развития торговых флотов главнейших государств в XIX веке. СПб, 1907.
480. Руммель Ю. В. Торговый флот России и его задачи. СПб, 1910. 46 с.
481. Савченко А. П. Городу Марии – 225. Мариуполь: «Світильник» ОРА Інтернешил, 2003.
482. Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій і розвиток торгівлі Південної України в останній чверті XVIII ст. *Записки історичного факультету ОНУ*. 2006. Вип.17. С.174-180.
483. Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2004. 203 с.
484. Савченко М. М. «Рациональный протекционизм» Д. И. Менделеева и таможенно-тарифная политика России в конце XIX – начале XX вв. *Экономический журнал*. 2002. № 2 (5). URL: http://economicarggu.ru/2002_5/04.shtml
485. Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2004. 241 с.
486. Самойлов А. Н. Жизнь и деяния генерала-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. *Г. А. Потемкин. От вахмистра до фельдмаршала. Воспоминания. Дневники. Письма*. Кн. 1. Спб.: Издательство «Пушкинского фонда», 2002. С. 128-148.
487. Самойлова С. В. Граф М.С. Воронцов в общественно-политической жизни России первой четверти XIX века : автореф. дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02. М., 1995. 22 с.
488. Сапожников І. В. Українські козаки в Хаджибеї та Одесі (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Київська старовина*. К., 1998. №3. С.11–25.

489. Світлична В. В. О.П. Оглоблин як історик народного господарства України: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06. К., 2003. 19 с.
490. Северин Г. М. Серебряные монеты Российской Империи 1682-1917 гг. В двух книгах. Собрание всех известных типов и різновидностей. Книга 1: 1682-1801 гг. М., 2001 г. 160 + 144 с.
491. Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Львов, 1974. 33 с.
492. Семевский М. И. Григорий Александрович Потемкин 1739 – 1791. *Русская старина*. 1875. Т.12-14.
493. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. СПб. : Тип. И. Глазунова и К°, 1859. Ч. 1. 295 с.; Ч. 2. 376 с.; Ч. 3. 536 с.
494. Семеняк Н. П. Про витоки міст Півдня України в радянській історіографії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №1. С.51-55.
495. Сенявин Д. Н. Путешествие императрицы Екатерины II в Тавриду. *Морской сборник*. 1855. Т.15;
496. Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века. Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003. Нови Сад, 2005. 568 с.
497. Серединський О. В. Чорноморські адміралтейські поселення (1790-1861 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2006. 195 с.
498. Сигида Г. А. Основні форми торговельної діяльності купецтва Південної України першої половини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2010. вип.28. С.56-60.
499. Сигида Г. А. Роль зовнішньої політики Російської імперії в процесі формування купецтва Південної України в першій половині XIX ст. *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*: зб. наук. праць VI Всеукраїнської науково-практичної

конференції, Запоріжжя, 6-8 жовтня 2005 р. Запоріжжя: Облдержадм іністрація, ЗНТУ, 2005. С. 163-166.

500. Сидаков А. Внешнеторговая и таможенная политика России в XIX-веке : автореф. дис. ... канд. эк. наук: 08.00.01. Владикавказ, 2004. 22 с.

501. Сидорович Є. С. Вихідці з Франції в економічному житті Півдня України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01. Київ, 2014. 16 с.

502. Сидорович Є. С. Європейці в економічному житті Півдня України (на прикладі діяльності Р. О. Вассала та К. І. Пот'є). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2015. Вип. 43. С.144-146.

503. Сильванский С. А. Старый Херсон. Херсон, 1928. 45 с.

504. Сироткин В. Г. Континентальная блокада и русская экономика (обзор французской и советской литературы). *Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX века*. М., 1969. С.54-77.

505. Скальковский А. А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края: 1846–1848. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1850. Часть 30. С.356–402.

506. Скальковский А. А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. СПб., 1865. 110 с.

507. Скальковский А. А. Изустные предания о Новороссийском крае. СПб, 1838. 29 с.

508. Скальковский А. А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: Тип. Нитче, 1839. 96 с.

509. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. Ч. II. 369 с.

510. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1. 364 с.; 1853. Ч. 2. 552 с.

511. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. Одесса : Гор. тип., 1837. 296 с.

512. Скальковский А. А. Русское Общество пароходства и торговли. 1857-1869 гг. *Труды Одесского статистического комитета*. Одесса, 1870. Вып. 4. С.193-210.
513. Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). *Журнал Министерства внутренних дел*. 1849. Часть XXV. Кн.1–2. С.62–104, 197–218.
514. Скальковский А. А. Торговое значение Одессы. *Экономический указатель*. 1857. №13. С.309.
515. Скальковский А. А. Херсон с 1774 до 1794 года. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1836. № V. Ч. X. С. 275–306.
516. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Одесса Одесса : Городская типография, 1836. Ч. 1. 288 с.; 1838. Ч. 2. 349 с.
517. Скальковский А. А. Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. СПб., 1855. 78 с.
518. Скальковский К. А. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. СПб: тип. А. С. Суворина, 1887. 554 с.
519. Скальковский К. А. Срочное и почтовое судоходство в России и за границей. СПб, 1871. Ч.1. 280 с.
520. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. С.157-158.
521. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й., Швець В. Є., Шуст Р. Й Історія грошей і банківництва: Підручник. К. : Атіка, 2004. 339с.
522. Скороход О. В. «Українсько-сербський збірник: УКРАС (Історія. Культура. Мистецтво)» та його місце в історіографії історії відносин двох народів. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2015. Вип.1. Ч.1. С.221-225.

523. Скороход О. В. Історія вивчення державної політики щодо включення Півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії дореформеної доби. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2017. Вип. 48. С.220-229.
524. Скороход О. В. Публікації 1860–80-х рр. у Російській імперії з історії українсько-сербських зв'язків. *ГІЧ*. 2014-2015. Вип. 8-9. С. 12-14.
525. Скороход О. В. Радянська наука 20-х – першої половини 50-х рр. про українсько-сербські зв'язки XVIII – початку XX ст. *Наукові записки історичного факультету ЗНУ*. Випуск 43. 2015. С.260-266.
526. Скороход О. В. Роль народної та урядової колонізації Півдня України у дореформений час: історіографія. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2016. Вип. 2(2). С. 25-33.
527. Скороход О. В. Сербська тематика на сторінках журналу «Кієвская старина». *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград, 2014. Випуск 19. С.242-247.
528. Скороход О. В. Тематика вітчизняних дисертаційних досліджень 1950-х – 2010-х рр. з історії українсько-сербських зв'язків. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. 2014. №89. С.105-108.
529. Скороход О. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. *Forum numizmatyczne. Pieniądz i mennice*. Białystok, 2016. №1. s.164-168.
530. Скороход О. До історіографії грошового обігу на Півдні України у дореформений період. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції*, Кіровоград, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С.75-77.
531. Скороход О. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія. *Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Krakow-Przemysl, 2015. №15. s.13-23.

532. Скороход О. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, Переяслав-Хмельницький, 22-23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С.79-82.

533. Слабєєв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). К., 1964. 140 с.

534. Слабєєв І. С. Роль торгово-транспортного (чумацького) промислу в розвитку економіки України першої половини XIX ст. / Слабєєв І.С. *З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.)*. Наукові записки Інституту історії АН УРСР. Т.13. К., 1960. С.87-105.

535. Слабченко М. [Рецензія] Проф. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Г.И.У. 1925. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1926. Кн. VII – VIII (1926). С.558.

536. Слабченко М. До методології історії робітничого класу. *Червоний шлях*. 1927. Кн. 5. С. 70-80.

537. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны. Одесса, 1923. 247 с.

538. Слабченко М. Е. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права*. К., 1982 р. № 3-4. С.137 – 148.

539. Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. Харків, 1925. Т. 1. 320 с.

540. Слюсаренко О., Терентьева Н. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. К.: Києво-Могилянська академія, 2005. 384 с.

541. Смирнов В. Д. Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора. *Горный журнал*. 1892. Июнь. С. 300-459.
542. Смольянинов А. История Одессы. *ЗООИД*. 1853. Т. 3. С. 380-394.
543. Соболев М. Н. Таможенная политика России в XIX веке. Томск : Сиб. Товарищество печатного дела, 1911. 850 с.
544. Соколов Г. И. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде. *ЗООИД*. 1848. Т. 2. С.386-395.
545. Соколовський В. І. Значення одеського порто-франко для розвитку міста. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2010. №43. С.43-54.
546. Сокур Ю. В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII - XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2011. 16 с.
547. Сокур Ю. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.). К. : Фейвор, 2009. 202 с.
548. Станиславская А. М. Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798-1807 гг.). М., 1962. 503 с.
549. Степаненко В. В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2006. 261 с.
550. Стешенко Н. Л. Українська і російська історіографія заселення Степової України в XVI–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2007. 20 с.
551. Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края. *Южный сборник*. 1859. вып.2. с.93.
552. Столбуненко М. М. Зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні чинники розвитку морського торгового флоту та судноплавства на Півдні України

(кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук 23.00.04. Одеса, 1997. 19 с.

553. Столпянский Н. П. Девять губерний западного края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. СПб., 1866. 200 с.

554. Стрішенець О. М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII століття) : Монографія. Чернівці : Вид-во Місто, 2009. 304 с.

555. Струве П. Б. Торговая политика России. СПб., 1913. 244 с.

556. Струве П. Крепостное хозяйство. СПб., 1913. 340 с.

557. Ступко К. В. Переселення молдаван на Південь України у XVIII – першій половині XIX ст.: історіографія проблеми. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 22-24.

558. Стьопченко Е. М. Дослідження німецького населення Півдня України : регіон. аспект сучас. укр. історіографії. *Університет*. 2009. № 6. С. 60-72.

559. Стьопченко Е. М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.): автореферат ... канд. істор. наук: 07.00.06. К., 2010. 20 с.

560. Стьопченко Е. М. Німецькі колонії Півдня України в сучасній українській історіографії. *Університет*. 2008. № 5. С. 80-90.

561. Судковский Г. (Протоиерей). Краткое историческое описание города Очаков 1881 года / ред. Н. В. Кочеткова. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2010. 48 с.

562. Тарасенко Н. Ф. Феодосия. Симферополь: Таврия, 1978. 112 с.

563. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). К., 1999. 352 с.

564. Терентьева Н. А. Украина - Греция: торгово-экономические связи в XVIII – XIX вв. К., 1992. 91 с.

565. Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. К.: Наук. думка, 1984. 220 с.

566. Тимченко В. М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774–1853 рр.). 2016. 270 с.
567. Тимченко В. М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774–1853 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 20 с.
568. Тимченко В. М. Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.). *ВІЖ*, 2009. № 2. С. 66–77.
569. Тимченко В. М., Кухар-Онишко Н. О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2006. Вип. XII. С. 126–135.
570. Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. *Історичний географічний збірник*. 1928. Вип. 2. С. 1–48.
571. Тищенко М. Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. *ВІЖ*. 1963. №6. С.105-107.
572. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. *Україна*. 1926. № 2-3. С. 146-159.
573. Томазов В. В. Одеські купці брати Янніс і Томас Раллі та їхні нащадки: соціальна адаптація й еволюція родини (XIX ст.). *ВІЖ*. 2016. № 4. С. 53-71.
574. Томазов В. В. Одеські Родоканакі: історико-генеалогічна розвідка. *Архіви України*. 2015. Вип. 5–6 (299). С. 250–266.
575. Томазов В. В. Одеські Севастопуло: соціальний статус родини. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2014. Число 24. С. 109–122.
576. Томазов В. В. Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження. *ВІЖ*. 2010. № 2. С. 235–245

577. Томулець В. М. Реалізація товарів з України та інших губерній Росії на бессарабському ринку (1812–1868 рр.). *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей*. Чернівці, 2002. Т. 9. С. 97–116.
578. Томулець В. М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812-1868 рр.). *УІЖ*. 2005. № 5. С. 18-28.
579. Томулець В. М. Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812–1830 рр. *УІЖ*, 1987. № 6. С. 78–85.
580. Траншан де Лаверн, Леже Мари Филипп. Жизнь генерал-фельдмаршала Григория Александровича Потемкина-Таврического: Ч. 1 – 2 / Пер. В.А. Левшина. СПб., 1811.
581. Трескин Н. А. Светлейший князь Г.А. Потемкин-Таврический. Очерк. М., 1879. 24 с.
582. Третьяк А. И. Генерал Ланжерон. *Одесский альманах. Дерибасовская – Ришельевская*. Одесса, 2004. №17. С. 6-11.
583. Третьяк А. И. Герцог Ришелье. *Одесский альманах. Дерибасовская – Ришельевская*. №12. Одесса, 2003. С. 6-30.
584. Третьяк А. И. Провал монопольного проекта. *Конкуренция. Вестник Антимонопольного комитета Украины*. 2003, № 1(4). С. 48 – 51.
585. Третьяк А. И. Система порто-франко в Одессе. *Одесский альманах. Дерибасовская – Ришельевская*. №23. Одесса, 2005. С. 6-14
586. Третьяк А. Система порто-франко в Одессе URL: http://www.odessitclub.org/publications/ almanac /alm_23/alm_23_6-14.pdf
587. Турченко Г. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2010. Вип.29. С.77-87.
588. Турченко Г. Ф. Вітчизняна регіоналістика і проблеми вивчення історії південної України. *Культурологічний вісник*. 2004. Вип. 13. С. 48-56.

589. Турченко Г. Ф. Імперський проект «Новоросія» : спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2014. Вип.38. С.88-96.
590. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новороссия» : 1764–2014. Юбилей на крови. Запорожье: ЗНУ, 2015. 140 с.
591. Угаров Б. У таможенного барьера. М. : Международные отношения, 1975. 212 с.
592. Удовик В. А. Воронцов. ЖЗЛ. М.: Молодая гвардия, 2004. 416 с.
593. Удовик В. А., Кацик В. О. Светлейший князь М.С. Воронцов. Человек, полководец, государственный деятель. СПб., 2000. 220 с.
594. Уздеников В. В. Объем чеканки российских монет. М., 1995. 168 с.
595. Ульяницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. М.: Типография А. Гатцула, 1883. 256 с.
596. Ульяновський В. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису / Василь Ульяновський. *Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття*. К. : Либідь, 2002. С. V – LXXXVIII.
597. Усенко П. Г. Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) К. : Інститут історії України НАНУ. К.2014. 108 с.
598. Успенский Ф. И. Перечень трудов Ф. К. Бруна в порядке их появления в печати. *Записки Императорского Новороссийского университета*. Одесса, 1881. Т.32. Ч.2. С.321-327.
599. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К., 1951. вып.1.
600. Фатеев Ар. Н. Потемкин-Таврический. Русское Научно-Исследовательское Объединение в Праге: Доклады и лекции, № 3. Прага : Русская Ученая Академия, 1945 г. 4, 172 с.
601. Филас В. Зарождение и становление Черноморского флота: историографические и археографические аспекты // *Причерноморье: история,*

политика, культура. Серия Новая и новейшая история. Севастополь: Филиал Московского государственного университета, 2009. С. 34-40.

602. Фирсов Н. Н. Правительство и Общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II. Казань. : Типография Императорского Университета, 1902. 395 с.

603. Херсон: Страницы истории 1778-1978 / Под ред. В.М.Сурина. Симферополь, 1978. 78 с.

604. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. Одеса, 1998. Записки історичного факультету; Вип. 6. 319 с.

605. Хмарський В., Музичко О. Український історик П.А.Іванов: основні етапи біографії та наукова спадщина. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2007. Вип. 17. С.163-164.

606. Хромов К. Короткі нотатки з історії грошового обігу на території сучасної України URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13181/18-Khromov.pdf?sequence=1>

607. Хромов П. А. Очерки экономики феодализма в России. М.,1957. 367 с.

608. Хромов П. А. Экономическое развитие России: очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. М. : Наука, 1967.

609. Хрящевська Л. М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2008. 20 с.

610. Царенко О.М., Захарчук А.С. Економічна історія України і світу : Начальний посібник. Суми : Університетська книга, 2000. 310 с.

611. Циганенко Л. Ф. Вірмени Південної Бессарабії в соціально-економічному розвитку краю в XIX ст. *Південь України: етноісторичний, мовний,*

культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць V Міжнар. наук. конф., 24-25 квіт. 2015 р., Одеса. Одеса : ОНУ, 2015. С.406-411.

612. Циганенко Л. Ф. Дворяни – іноземці в освоєнні південноукраїнських земель (друга половина XVIII-XIX ст.). *Часопис української історії: збірник наукових статей*. К., 2009. Вип. 13. С. 5-19.

613. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.34.

614. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) : Монографія. Ізмаїл : СМІЛ, 2009. 384 с.

615. Циганенко Л. Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII-XIX ст.). *УІЖ*. 2009. № 4. С. 67-83.

616. Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817-1867 рр. (Формування, соціально-економічний розвиток, побут) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. О., 2010. 487 с.

617. Чайка І. Грошова реформа Е.Ф. Канкріна та переведення сплати податей на срібну монету (законодавче забезпечення) 1839-1840 рр. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, Кіровоград, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С.73-75.

618. Чеботарева В. Г. Социально-экономические аспекты жизни немецких колоний в российской историографии (40-е годы XIX в. – 1917 г.). *Российские немцы. Историография и источниковедение* : материалы международной научной конференции. Анапа, 4-9 сентября 1996 г. М.: Готика, 1997. С. 21-43.

619. Чепіга Г. Г. Оборонні споруди Південно-Східної України та їхня роль у заселенні регіону в XVII – XVIII ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2011. 20 с.

620. Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи. Ч.1. Вып. 1-4. СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1901. 175 с.
621. Чехович П. С. Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении. Одесса, 1894. 20 с.
622. Чирков А. Краткий исторический очерк города Херсона. *Памятная книжка для Херсонской губернии... на 1864 год*. Херсон, 1863. С. 1-17.
623. Чорний В. Б. Україна і митна справа. К., 2000. 349 с.
624. Черногор А. М. До історії заснування м. Жданова. *УІЖ*, 1971. №4. С.91-96.
625. Черноіваненко І. В. Рід Скадовських у соціокультурному житті Південної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2015. 20 с.
626. Чулков М. Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия. М. : Университетская типография у Н. Новикова, 1785. Т.I–VII.
627. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина). *Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН*. 1929. Кн. XXIV. С.207-302.
628. Шандра В. С. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов (1823—1854). *УІЖ*. 2002. № 1. С. 67-79.; 2002. №3. С.125-137.
629. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). Луганськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.
630. Швайба Н. І. Боротьба запорожців за свої землі періоду Нової Січі у студіях Н.Д. Полонської-Василенко. *Запорозька старовина*. Запоріжжя, 2005. Вип.3. С. 57-63.

631. Швайба Н. І. Міста і села Південної України в спадщині Н.Д.Полонської- Василенко. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. Вип. 3. С. 17-23.

632. Швидько Г. К. Дослідник історії Півдня України Анатолій Бойко. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. Вип. 8. Дніпропетровськ: НГУ, 2011. С. 4-9.

633. Швидько Г. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII в.: Учеб. пособие. Днепропетровск, 1979. 98 с.

634. Шевченко В. В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2009. 20 с.

635. Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. 266 с.

636. Шевченко В. Соціально-правовий статус банкірів і банкірських установ півдня України першої половини XIX ст. *Український історичний збірник*. 2006. №9. С. 124-131.

637. Шевченко С. Публікації з історії Нової Сербії в Україні. *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*. Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003. Нови Сад, 2005. С.473-481.

638. Шевченко С. Українська доля нової Сербії: історичні нариси з минулого Кіровоградщини: Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752-2002). Кіровоград : Мавік, 2004. 166 с.

639. Шеремет В. И. К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII – начале XIX вв. *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. Вып. II. Ленинград, 1968.

640. Шершун Т. М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. *Інтелігенція і влада*. 2004. Вип. 3. С.72-79.

641. Шершун Т. М. Купецтво Херсонської губернії в кінці XVIII-першій половині XIX ст.: Історія вивчення. *Записки історичного факультету*. 2005 . Вип.16. С.89-99.
642. Широков В. А. Путешествие Екатерины Великой в Крым. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 3. С. 283-294.
643. Шиханов Р. Б. Біржі в ринковій інфраструктурі Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Нова парадигма*. Випуск 1. Запоріжжя : ЗДУ, 1996. С.14-17.
644. Шиханов Р. Б. Зовнішньоторгівельна діяльність бірж Південної України. *Міжнародні зв'язки народів Європи. Матеріали наукової конференції*. Секції III, IV. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. С. 119-120.
645. Шиханов Р. Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII-XIX століть*. Випуск 2. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. С. 139-149;
646. Шиханов Р. Б. Становлення біржової торгівлі у Південній Україні (кінця XVIII – XIX ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII-XIX ст.* Запоріжжя, 1996. Вип.1. С.92-94
647. Шкляж И. М. В поисках тайны адмирала де Рибаса : (записки историка). Николаев : СПД Румянцева Г.В., 2013. 168 с.
648. Шляпникова Е. А. «Чтоб способно и полезно употребляема быть могла». *Военно-исторический журнал*. 1998. №1. С.83-87.
649. Шляпникова Е. А. Государственная деятельность Г. А. Потемкина. Липецк, 1997. 175 с.
650. Шляпникова Е. А. Григорий Александрович Потемкин. *Вестник МГУ*. Серия 8. История. 1998. №3. С.90-103.
651. Шляпникова Е. А. Григорий Александрович Потемкин. *Вопросы истории*. 1998. №7. С.75-93.

652. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ : ДНУ, 2010. 243 с.
653. Шодуар де, С., барон. Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Ч. 1. Собрание изображений. СПб. : Тип. Экспед. Загот.я Госуд. бумаг, 1837. с.16.
654. Шульга И. Г., Задорожный В. Е., Мазурок О. С. Внешняя торговля России через украинские сухопутные таможи в конце XVIII – начале XX вв. *Вопросы истории СССР. Республиканский междугосударственный научный сборник*. М., 1984. Выпуск 29.
655. Шульга І. Г. З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. *ВІЖ*. 1975. №6. С.99-102.
656. Шульга І. Г. З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *ВІЖ*. 1965. Вип.6. С.63.
657. Шушляннікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Д., 2002. 19 с.
658. Щербальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края. *Сб. антропологических и этнографических статей о России*. Кн.1. М., 1868. 21 с.;
659. Щербак Н.О. Політика царизму щодо євреїв України в XIX ст. *Проблеми міграцій*. К., 1999. №1. С.19-27.
660. Щербатов М. М. Ответ на вопрос, что думать следует о поступке нашего двора в рассуждении нынешней турецкой войны, какое действие она соделала к произведению шведския войны и о прочем тому подобном. *ЧОИДР*, 1860. Т. 1. С. 73-80.
661. Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя М. С. Воронцова. СПб., 1858. 354 с.

662. Щукин В. В., Павлюк А. Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII–начало XX вв.) / ред. Н. Н. Шитюк. – Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с.
663. Эварницкий Д. История запорожских казаков. М., 1900. Т.1. 688 с.
664. Юсупов Б. С. Монеты Российской империи. Казань : Новое знание. Кн. 2 : 1725-1801. 2004. 311 с.
665. Юхт А. И. Русские деньги от Петра Великого до Александра I. М., 1994. 336 с.
666. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків в 3-х т. К. : Наукова думка, 1993. т.1. С. 301.
667. Ядловська О. С. Німецьке населення Півдня України: історіографія питання за публікаціями 20-х рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 2006. Вип. 20. С.435-438.
668. Яковкина Н. И. Франко-русские торговые отношения в начале XIX века. *Вестник Ленинградского университета. Год издания двенадцатый. №2. Серия истории, языка и литературы. Выпуск 1*. Ленинград, 1965. С.72-82.
669. Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России. М. : Госполитиздат, 1955. 404 с.
670. Яковлев В. А. Биографии Де-Рибаса, Ришелье и Воронцова. Одесса: Типография Л. Кирхнера, 1894. 31 с.
671. Яковлев И. И. Корабли и верфи : очерки истории отечественного судостроения. Л. : Судостроение, 1973. 360 с.
672. Яковлева Т. Гетманщина и её инкорпорация в Российскую империю. *Западные окраины Российской империи*. М., 2006. С.33-54.
673. Якубова Л. Маріупольські греки 1778 – початок 30-х рр. XX ст. К., 1999. 331 с.
674. Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. *Отечественные записки*. 1871. №7. С.70-120.

675. Ястребов В. Архив крепости св. Елисаветы. *ЗОИИД*. Т.XV. 1889. С.548-593.
676. Ястребов Ф.А. Нариси з історії України. Київ. Вип. 8 : Україна в першій половині XIX століття. 1939. 274 с.
677. Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій / О. Ясь *Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі*. К., 2016. С. 111–162.
678. Brekke B. F. The Copper Coinage of Imperial Russia 1700 – 1917. Швеція, 1977.
679. Herlihy P. Greek merchants in Odessa in 19 century. *Harvard Ukrainian studies*, 1979-1980. Part.I. P.299-420.
680. Kardasis V. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775-1861. New York – Oxford : Lexington Books, 2001. 272 p.
681. Madariaga Isabel de. Russia in the Age of Catherine the Great. New Haven, Conn, and London: Yale University Press, 1981. XII, 698 pp.
682. Moraru A. Istoria românilor. Basarabia si Transnistria (1812-1993). Chişinău, 1995. 316 p.
683. Siegelbaum L. The Odessa Grain Trade: A Case Study in Urban Growth and Development in Tsarist Russia. *The journal of European Economic History*, 1980. №1. P.113-153.
684. Orlyk M. On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780S, XVIII century). *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy*. Studia I Materialy. Augustow Warszawa, 2012. p.247-249
685. Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine (1734-1775). N.Y., 1955. 293 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, що відображають основні наукові результати дисертації:

1. Скороход О. В. Сербська тематика на сторінках журналу «Кіевская старина». *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2014. Випуск 19. С.242-247.
2. Скороход О. В. Тематика вітчизняних дисертаційних досліджень 1950-х – 2010-х рр. з історії українсько-сербських зв'язків. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. 2014. Вип.89. С.105-108.
3. Скороход О. В. Радянська наука 20-х - першої половини 50-х рр. про українсько-сербські зв'язки XVIII – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Випуск 43. С.260-266.
4. Скороход О. В. Публікації 1860–80-х рр. у Російській імперії з історії українсько-сербських зв'язків. *Гуржіївські історичні читання*. 2014-2015. Вип. 8-9. С. 12-14.
5. Скороход О. В. «Українсько-сербський збірник: УКРАС (Історія. Культура. Мистецтво)» та його місце в історіографії історії відносин двох народів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2015. Вип.1. Ч.1. С.221-225.
6. Скороход О. В. Роль народної та урядової колонізації Півдня України у дореформений час: історіографія. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2016. Вип. 2(2). С. 25-33.
7. Скороход О.В. Історія вивчення державної політики щодо включення Півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії дореформеної доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – Запоріжжя. 2017. Вип. 48. С.220-229.

8. Скороход О. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. 2015. №15. s.13-23.

9. Скороход О. Грошовий обіг Запорозької Січі: історіографія. *Forum numizmatyczne №1. Pieniądz i mennice*. 2016. s.164-168.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

10. Скороход О. Відносини сербських переселенців із козаками у середині XVIII ст.: історіографія питання. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. праць*. К., 2014. Вип. 23. С.265-274.

11. Скороход О. До історіографії грошового обігу на Півдні України у дореформений період. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р.* Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С.75-77.

12. Скороход О. Історія вивчення Таврійського монетного двору Російської імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 червня 2016 р.* Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С.79-82.

13. Скороход О.В. До історіографії питання політики російського уряду у сфері хлібної торгівлі на Півдні України у дореформений період. *Історичні етюди : зб. наук. пр.* Д., 2017. Вип.5. С.138-142.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-практичних конференціях різних рівнів:

міжнародних – «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (м. Київ, 19-20 березня 2015 р.); «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Кіровоград, 5-6 листопада 2015 р.); «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Переяслав-Хмельницький, 22-23 червня 2016 р.)

всеукраїнських – «Шості Гуржіївські історичні читання» (з нагоди 100-річчя з дня народження Івана Олександровича Гуржія) (м. Черкаси, 17-18 вересня 2015 р.); «Другі Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (м. Дніпропетровськ, 6 квітня 2016 р.).